

2 (198)
4-49

ISSN 0235-0668

YAYI XIEMI

77 1991

Чөчөн чогаал
сеткүүлү
77 . 1991

Тыва
АССР-ниң
Чогаалчылар
Эвилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ
КЫЗЫЛ

СЕТКҮҮЛДҮҢ БО ДУГААРЫНДА:

Романнар, тоожулар,
чечен чугаалар

К. КУДАЖЫ. Уйгу чок Улуг-Хем.
М. КЕНИН-ЛОПСАН. Дайзын уруу.
М. ДОРЖУ. Мени мана, Аяс. Буянмаа.
Дозур-Кара.
В. ОНДАР. Өжээн.

Шүлүглелдер, шүлүктөр

Е. ТАНОВА, Ю. КҮНЗЕГЕШ, А. ДАР-
ЖАЙ, К. ЧЕРЛИГ-ООЛ, М. ӨЛЧЕЙ-
ООЛ, С. МОЛДУРГА, Б. ЧЮДЮК,
Б. КУУЛАР, С. КОМБУ болгаш өскелер-
даа.

Шоодуглар, дузаашкыннар

В. МОНГУШ, В. ХОМУШКУ, В. ТИМО-
ФЕЕВ, С. ШААЛЫ.

Сылдысчыгаш

К. КУДАЖЫ, Э. КЕЧИЛ-ООЛ, Ш. СУ-
ВАҢ, М. ЭРГЕП.

Очулгалар

ЛИ ЦИНЧЖАО, ХУАН ТИНЦЗЯНЬ, СУ
ШИ, ЛИ Ю, ОМАР ХАЙЯМ, В. ШУК-
ШИН.

Тываның улусчу революциязынын 70 чыл ою

В. ОЧУР. Танды-Тыва Улустуң үндезилек-
чи Улуг хуралы.

Критика болгаш библиография
З. САМДАН

БҚК 84—4—5 Тув.
У47

Редакция коллегиясы:

ҮЕРЖАА А. К. (*харысалгалыг редактор*), КҮУЛАР Ч. Ч.,
КОЗЛОВА С. В., ҚҮНЗЕГЕШ Ю. Ш. (*редактор*), ПРИНЦЕВА Г. И.,
ХАДАХАНЭ М. А., ЧАП Ч. М.

*Сеткүүлге келген чогаалдарны рецензиялавас,
дедир эгитпес.*

У $\frac{4702580600-41}{133(01)-91}$ 24-91

47.2.58.6
ББК 84—4—5 ТУ

© Тываның ном үндүрер чери, 1991.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

Уйгу чок Улуг-Хем

Романдан эгелер¹

Удатпаанда көрей эр энме-хаяжок ногаалар куспактап алган халып келген.

— Бо тайгага ону кайбын тып алдыңар?— деп, Анна айтырган.

— Ийи хол турда, чүү-даа орукта турар болгай, эмчи — деп. Ким чугаалаан.— Даштын херим иштинге-ле эндерик турар чүве болгай, харалаан...

Ким чедир чугаалавайн барган. База элдеп.

Аыш-чем белең. Столга олурупканнар.

Демир-Хая диттип чадап шаг болгаш, арай боорда чугаалаан:

— Буруулуг болдувус көрөм, Аайна. Сээң чедип келиринни билбээн-дир бис.

— Оон башка шагда-ла белең тургай бис — деп, Ким эжинге улашкан.

Элээн хөөрөшкеннер.

Ыччан Демир-Хая база хенертен чугаалаан:

— Ам бир чер баар бис, дунмам. Чылыдыр кеттинни ал, тайга кезээде ссринн болгай.

— Кайнаар?

— Ырак эвес.

— Чүгө?

— Анаа чугаалап бээр бис.

Чорупканнар. Даштыгаа үнүп келгеш көөрге, Ким энме-жок чечектер эккеп каан болган.

¹ Уланчызы. Эгези № 76 «Улуг-Хемде».

— Мону канчаарынар ол?— деп, Анна айтырган.

— Херек.

Чечектерни туткулап алгаш кылаштажыпканнар.

Хүн кудулап келген. Бичии-даа салгын чок. Сиген бажы безин шимчеш дивес. Долгандыр ыржым. Чүгле чечектер санай чүүл-бүрү арылар ылашкан, ховаганнар имилешкен.

Үш кижн суур кыдында хүнээректиг ыйгылакта ийн хөөр чанынга келген. Анна көөрге, бирээзиниң маанайында — Гоша Кошкар-оол...», өскезинде — «Лю Ай Му...» деп бижип каан болган.

Анна кара бажын халайтып алгаш, үр-ле турган. Тывызыктың баажызы ам-на билдинип орган ышкаш. Кыс апарган, эртем-билиглиг, угаан кире берген кижн ышкажыл, херектин ужурун Анна билген. Оон төрөөн адазы кыдат кижн болгай дээрзин шагда-ла дыңнаан.

Чечектерин чаа хөөрлер кырынга камныг салып кааннар. Ам боданыр херек...

Элээн үр тургаш, Анна оожум айтырган:

— Канчап барганнары ол?

— Узун төөгү-дүр ийин — деп, Демир-Хая улуг уйгуда эштери отту бээр ийне деп сезинген дег, аяар харыылаан.— Чоорту чугаалап бээр бис. Ам чанаалынар, дунмаларым...

База бир элээн тургаш чорупканнар.

Орук ара эргелел черинге кире дүшкеш, Аннаның аътка артып эккелген хамык эм-домун, хер-херекселин ап алганнар.

— Уур шаам-биле алганым ол-дур ийин — деп, эмчи чугаалаан.— Соомдан чорудуп турар болганнар.

— Чүү турбас боор, бир-тээ дириг кижилер чурттаан чер болганда, эмчи биске эң чугула турган — деп, Демир-Хая та-йылбырлап чораан.

— Эмчиге кижилер даарта дораан кээп эгелээр эвеспе — деп, Ким чугаалаан.

Демир-Хая баш удур сагындырып-ла чораан:

— Божуур херээжен чон эвээш боор, ынчалза-даа ажыл көвей.

— Чүгле олар эвес — деп, Анна чөлсүнген.— Кижилернин бажын-балгадынын, ажылдап турар черинин арыг-силини, аш-чеминин байдалы, садыы, столоваязы... Чүнү чок дээр. Суур-нун бүгү чурттакчыларынын эмчи шинчилгезин эрттирер мен.

Анна ам кирип кээрге, демин чаа ээн, соок, сезинчиг бажын анаа долу, чылыг, эргим апарган болган. Сактырга, аңаа ол мурнунда-ла чурттап турган ышкаш. Бүгү-ле чүве Аннага чоок болу берген — ол кыдат иероглифтер-даа, эрте-бурунгу шыл-гараан угаанныг кырган Конфуций-даа, аяк-шынак-даа, стол-

сандай-даа. Үстүү оранның соок ээзи улу безин чылыг кылдыр сагындырган.

Ам база элээн-олурганнар. Күскү имир дүргени кончуг дүжүп келген. Уламчылаар болза чугаа-ла хөй.

Демир-Хая туруп келгеш чугаалаан:

— Алдынчы кижиге эрте удуур, эрте турар, оон башка алдын тылпас. Бистин дүрүм-хоойлуусу ындыг улус бис, Аайна.

— Шын-дыр, силер барып дыштанынар. Мен ажырбас мен.

Анна шынап-ла ажырбас, ол ам төрөөн бажыңында ышкаш апарган.

Демир-Хая биле Ким байырлашкаш чоруй барганнар.

Анна чааскаан чүүден-даа сезинмээн. Конфуций кырган-ның шала хүлүмзүрөп алган сыгыр карактарлыг арнынче көрүп чыда удуп калган.

Азы орукка могапканы ол бе, азы бичин суурга биче када хөй бодалдарга алысканы ол бе, Анна аажок-ла эки дыштанган.

«Алдынчы кижиге эрте удуур, эрте турар, оон башка алдын тыппас». Алдынчылар ындыглар ыйнаан. Ынчалза-даа оларны алдын манап болур, а эмчилер ындыг эвес, чоннуң кады кым-ны-даа манапас, эмчи кижиге орай удуур, эрте турар ужурлуг.

Анна эртен эрте тура халааш, эжинин ажа каапкаш алгырышкан — чада кырында Ким удуп орган!

— Чүү болду? Мында чүге олур силер?

— Силерни танныылдап...

— Чүге?

— Дүне чааскаан корга бээр ирги бе деп боладым.

— Чүүден коргар мен?

— Тайга чер-дир бо, адыг-мажаалай-даа, араатан-бөрү-даа туруп болур.

— Ындыг-дыр, че. Четтирдим. Ам барып дыштанып алынар. Моон соңгаар ынчанманар.

— Черле чаңчылыгыс ындыг улус бис.

— Ындыг-ла онза эвес чаңчыл ышкаш-тыр.

Херим аксынга баргаш, Ким эргилип келгеш, Аннаже база катап удур көргөн. Чаа хүн тайга сиртинден бакылап үнүп орган. Ийи аныяк кижинин арын-шырайлары чырып турган.

Оон Ким оожум чугаалаан:

— Силерниң акыңар Хойлаар-оол база динспееэн танныылдап турган болдур ийин...

Ким оон ынай чүнү-даа ыттаваан, хая көрүнгөн хевээр донгайып алгаш кылаштап чоруй барган.

Анна база иштинде шыжыгып чугааланган: «Динспеек деп чүзүл? Кижилерге таңныылдадып чорбаан мен. Чоп кончуг до-руун хей боор...»

Чемненни алган дораан Анна ажылдап кирипкен. Ол чүл дээрге-ле, баштайгы кижилер келгелекте, эм-дом, хер-херекселди эде-хере салып четтигер ужурлуг. Кымдан дуза дилээр боор. Эмчиге кижилер дораан кээп эгелээр деп, Демир-Хая-даа эвес, ылап-ла Ким ынча дээн болгай. Ол көрей оолдун бажы база шыылаар-дыр эвеспе.

Аныяк эмчи ийи өрээлди сомалап көргүлээн. Бичин суурга амдыызында аңгы бажың бербес деп чүве билдингир, дүүн даргалар база чугаалааннар. Ынчап кээрге, ажылдаар-даа, чурттаар-даа чери ол бажың болган. Ам чүгле бүгү бажың иштин таарыштыр салыр херек. Анна бодап-бодап келирге, мындыг хевир эң чөптүг болган: ындыкы өрээлге чурттаар, бетинге — аарыг улус хүлээп алыр. Ынчаар ажылдап кирипкен.

Үр-даа болбаанда, бажыңының иштин эде салып ап четтикпээнде, баштайгы кижилер кээп эгелээн. Аныяк эмчинин дөрт чыл манаан ажыл-ижи ол.

Анна кижилерни хүлээп ап, шинчип, бүгү талазы-биле хандыр чугаалажып, эм берип турган. Бичин када дөрт-беш кижини хүлээп ап четтигипкен. Ол аразында холдарында хөй чечектер тудуп алган, үпчү боду хүрөң савыяадан бүткөн — бөргү-даа, хөрөктээжи-даа, чүвүрү-даа — аныяк эр кирип келген. Чан-чаа кылагар сапыктарлыг, хар дег ак хөйленниг, кызыл галстуктуг. Ол кедергей коя кижини, өске кым-даа эвес, көрей оол Ким болган. Анна шын туразы-биле танывайн бар часкан.

— Па, силер-дир силер аа?— деп, Анна кайгап айтырган.

— Ийе, бистер бис ийин — дээш, Ким Аннага кызыл чечек сунган.— Эртем-сургуул дооскаш, эң баштай ажылдап эгелээнинер-биле силерге байыр чедирип тур мен, эмчи.

Чечекти хүлээп алгаш:

— Четтирдим — дээрден өске Анна сөс тыппаан.

— Аныяк кыс кижини ажылдап турар черге бистин көрей улустун чанчылы-биле чечектер ылап-ла турар ужурлуг — дээш, Ким арктан чечектерин суглуг саваларга тургузуп берген.

Бажың ишти дораан-на бир янзы апарган — чулуксуг, чараш.

Оон Ким база чиктин кончуг ээртинип туруп берген.

— Оон ыңай чүнү эккелдинер?— деп, Анна айтырган.— Даштын улус манай берди. Азы чугаалаар чүвөңөр бар бе?

— Ч-чок — деп, Ким шедиргеленчек үн-биле чугаалааш, үндүкөн.— Байырлыг, эмчи.

— Бертен база байырлаштывыс.

Ким эжиктен хенертен дедир эеп келген:

— Ам даштын улус чок, эмчи.

— Эки-дир, че. Бажың ишти эдип алырымда...

Ким база-ла чугааланып чадап туруп берген:

— Аарып тур мен, эмчи...

Анна шынап-ла сагыш човаан:

— Ол-ла болгай, бо-ла соок-чарда даңны атсы кижн таң-ныылдаар деп чүү хилинчек боор. Донуп алганыңар ол-дур. Каям судалыңар, эъдинер изип тур бе?

— Ийе, ийе, от-көс-ле, эмчи. Мени изиг чалбыыш иштинче кннр октапкан дег-дир.

Кимниң чоон билээнде судалың Анна чинге салаалары-биле туткаш, солагай холунда хензигийне швейцар шакче көрүп алган орган. Эмчинниң ак халадынга хаажылангаш, ооң бажының дүгү улам кара кылдыр көзүлгөн, карактарын долганган кара кирбиктери аът хылы дег чоон болган. Ол чинге салаалар аны-як эриниң холун ынчаар тудуп алгаш-ла орган болза! Ынчалза-даа ол таалал үр болбаан.

— Судалыңар анаа-дыр — деп, эмчи өштүг чүве дег серте чок чугаалаан.

Ким база кызыткан:

— Анаа эвес, эмчи. Аарыымны билип тур мен.

Оон эмчи Кимниң бажын туткан:

— База анаа.

— Чок, чок, эмчи. Бажым база чыккылап тур.

— Ам аксыңар ажыдыңар. А-а...

— А-а-а...

— Өгүнер кызыл эвес-тир. Диштеринер магалыын, он кижиниң аразындан чангыс-ла кижиниң дижи ындыг кадык болур чүве. Ам черле аайын тыппас-тыр мен. Азы Кызыл кирер бооп-тур силер ийин, улуг эмчилерге баар. Шынзылга бижип бээр мен.

— Чок, чок, эмчи. Чүгле силерге эмнедир мен.

— Мен-не силерден аарыг тыппас кижн-дир мен.

Эмчи градусник алгаш, ону Кимниң колдуунга боду суп каан.

Ким ындыг хоюг, чиик, чылыг хол кажан-даа эъдинге дээр-тип чорбаан. Ол каш минута эрткенин билбээн, ам база чинге салаалар градусник ап чугаажок келир деп манап орган. Өш-биле дөмей, ындыг аас-кежик каттап-таттынмайн барган.

— Градусниңер эккелиңер — деп, эмчи чугаалаан.

Ону Ким боду ап бээр ужурга таварышкан. Хомуданчыг болган.

Анна градусникти көргөш, куду силгигилепкеш, чугаалаан:

— Эъдинер мырыңай изиг эвес-тир. Кадык кижн-дир силер.

— Чок, чок, кадык эвес, эмчи.

— Ам кайдал ынчаш?
— Адыр-адыр... Чүрээм-дир ийин, эмчи. Девин-не ону чугаалаар дээш уттуп алганым ол-дур.

— Канчап барды?
— Адырам, адырам... Мынчаар аан... Чиктин сүргей... Диртилээр...

— Канчаар?
— Хире-хире болгаш, түк-түк дээр.
— Кажан ынчап барды?
— Кажан чоор?
— Үрде бе?
— Чок.
— Ынчаарга кажан? Бир ай, ийи ай...

— Чок, чок, дүүн чаа, эмчи...
— Эртен бе, кежээ бе?
— Адыр, адыр... Дүштен сонгаар...
— Ооң мурнунда ындыг эвес ийик бе?
— Черле ындыг эвес.
— Ынчаарга хөйленинер ужулунар.

Ким уштунуп эгелээн.

Ол аразында эмчи айтырган:

— Бөгүн ажылдавас силер бе?
— Ажылдаар мен. Чүге ынча дээринер ол, эмчи?
— Анаа-ла. Ажылчын хептиг эвес болуруңарга, ынчаар боладым ийин. Кижиниң дыштаныр хүнү база турар болгай.
— Эмчиге кирер дээш... Хенертен аарый бергеш...
— Ол база шын-дыр, эмчиге арыг-силиг келир херек.

Чанагаштаныптарга, Кимнин мага-боду онза болган: дуртсыны тырың, шынганнары мөчөк-мөчөк, эьдин хүнге дөгөп кааң, шоколад-ла, артында кылаңайнып турар. Мындыг кижиге канчап аарыг турар боор деп, Анна иштинде боданган.

Эмчи стетоскопту Кимниң чүрээниң дужунга тудуп алгаш, үр-ле дыңнаалаан. Ким барык-ла тынмаан, эмчи чүү-ле дээр ирги деп бо.

— Чүрээнер база кадык-тыр — деп, эмчи чугаалаан.— Согары дең, дески-дир. Ындыг чүрек-биле чүс-даа чыл анаа-ла.

— Ам чүге диртилээр апарганы ол?

— Мен черле билбес-тир мен. Ханыңар базышкыны база чогуур нормазында-дыр.

— Өскелери харын ындыг-ла ыйнаан, эмчи. Бо чүрээм черле орта эвес. Борта кээримге, дам баар-дыр. Хөрээмден мырынай-ла ушта халый бер чазар-дыр.

Эмчи каттырыпкан:

- Кадык чүрек-тир ийип. Кандыг-даа эм херек чок.
- Оода дамдыладыр эм?
- Оон-даа ажыы чок.
- Ынчаарга, ам канчаар чүрегил бо? Диртилээриңни сок-сат деп дужаар мен бе? Азы алдын уургайының даргаларындан дилээр мен бе? Дужаал бижинер деп?
- Чүректи дужаап болбас.
- Ынчаарга ам черле канчаар кижини мен ынчаш, эмчи?
- Эмчи аяар сүмелээн:
- Мындыг-дыр. Бир эвес чүрээнер шынап аарып турар болза, силерни бүрүткелге киирип алып апарган-дыр.
- Ол-ол. Мен база ынчаар дилээр деп бодап ордум, эмчи.
- Оон, оон?
- Оон менээ үргүлчү шинчидип кээп турар силер.
- Хүннүң кээр мен, эмчи!
- Хүннүн эвес...

ЧЭЭРБИ ДӨРТКҮ ЭГЕ

Сүлдем ирей ам мырыңай чыдыпкан. Дыка үр турбаан. Оода чытыг бажынга аппаарга база хоржок, ышкам-дыр дээр. Өгге төрүттүнген мен, өгге өлүр мен — байгы аксы-ла ол.

Сүлдемнер аалының ам херек кырында баштыңы Соскар апарган. Севээн-Орустун сурукчузу. Ужур база өгбе-төөгүдөн ындыг: «Аът өлүр — баглаажы артар, ада өлүр — оглу артар». Барык уунда Кулузун-Аксында бүдүн суур көстүп келген. Бажыңнар бар боорга, улус ынчаар адаар. Шынында тыва аал, чүгө дээрге хөй кезини өглер. Соскарның туруму ындыг, бир эвес ол Саванды акызы ышкаш ааспырак болза, азы Мангыр чейзең дег чоргаар болза, Кулузун-Аксын Соскар-Аксы деп хөөрөп болур, чамдык улус ынчаар кожааттап-даа турар харын: «Кулузуннун кирген аксы — кулугурнун Соскар-Аксы».

Кулузун-Аксында кымнарны чок дээр. Соскар ынаар эл-хол тыртып, Чээнек сынынга чыткан Дарган-Хааны эң баштай эккеп алган. Оон ажы-төлү эндерилген, өскөн. Ам харын Чочай кадайның чочаяры соксаан. Оңчатпааның улуг оглу база ында өгленип-баштанып турумчуй берген, ол дээрге-дивеске-даа Соскарның оглу ышкажыл. Оон кадындан Соскар биле Оңчатпааның боттарының ажы-төлү база өзүп келген — башта сыртык, дергиде аргамчы болу бергеннер.

Ада-иези от-көске четпестеп, кырып-чөнүй бээрге, Соскар оларын база көжүрүп алган. Буянны тудуп апарган соонда Анай-Кара чаавазы база уруг-дарыын чииледир чедип келген. Ол өг ишти база көвей: Буянның чассыг оглу — Чолдак-Ой,

азыраан кызы, Чудурукпайнын ийи уруу. Ажы-төлдүн хөйү хамаан ийикпе, өрү чаштыг чүвелер өзе-ле бээрлер ыйнаан, ижинге сынып чораан күжүрлер иштии хоюнга сынмас эвес.

Савандылар база Кулузун-Аксында келген. Ол өгнүң ажы-төлү, ийи дадай, бир-ле чинлеве, күзүрүм үглээн бора-хирилээр-ле. Эки чүвези — оларның улуглары аңгыланы бергилээн: үш оол, ийи кыс өглүг. Оларның ажы-төлү база маннажып эгелээн, чаа тыптып турарлары база көвей.

Эң солун чүве чүл дээрге, энир чылын Эмиге алдынчылап чораан Хойлаар-оол чанып келген. Ол ноп-ногаан карактарлыг орус уруг эдертип келген, адын Лиза дээр. Оозу дораан божуп алган.

— Аайнаны орус оол эдертип келир сен джики турган болгай бис, харын дедир болган-дыр — деп, Кежикмаа кадай таалап шай аартап орган. — Ынча дидиң бе дээн ышкаш, Хойлаар-оол орус уруг хойлап алган келгени ол-дур. Ам бичии кижии база тыпты берген, оозу өзүп келгеш, орустаар ирги бе, тывалаар ирги бе? Дыл-домак билир эвес, мен-не ат болур боор мен.

— Ажырбас-тыр ийин — деп, Сүлдем ирей кадайын оожургаткан. — Мен канчап моол чуртунга ажырбажык мен. Кижилер-ле барда, дыл билбези хамаан чок.

— Мен хелемечилеп бергей мен аан, авай — деп, Саванды шаг чок баштактанган. — Байым-даа кончуг, багым-даа кончуг.

Чаңгыс чодазындан чарылган соонда, Саванды хөөкүй «Беш-Мелдерлээрин» шагда-ла утгуп алган.

Ындыг янзылыг Кулузун-Аксынга Соскар аял тургузуп алган. Бүдүн коммуна. Бүдүн МЧАЭ. Чүгле ады чок, соңгуп алган даргазы чок.

Аалды Соскар севээп-орусчу ёзу-биле башкарып турган. «Артык кижии кайда-даа чок, ажыл шаанче хавыяалыг» дээн ышкаш. Кыс уруглар хой, өшкү, инек саар, оолдар хой кадарар. Кым кижии тудуг кылыр, кым кижии чер суггарар. Дагаа, хаван база өстүрүп турганнар. Оон туржук Барыктын шыктарында ак-ак өдүрөктер, бора-бора кастар база көстүп чоргулаар апарган. Тараа, сиген дээнде, Соскар аалы мөөнү-биле баар.

Уруг-дарыг өгленирге, дем-билелиг аал черле ажырбас турган. Бажың-даа тудар-ла, өг-даа тигер-ле. Ол ийиниң кайы бирээзи ыяап-ла херек. Ылангыя чайын өг черле албан негеттигер. Мал-маган одарладыр, албан көжер апаар. Оон ыңай өгбе төөгүнүң чаңчылы ам-даа хевээр — анныр өйү, аржаан өйү деп чүвелер бар.

Чүү-даа канчаар. Хойлаар-оол деп кижини орус кадай эдертип кээрге, Соскар аалы бир дүвүрөөн. Барып-барып орус келинини канчап өггө чурттадыр боор.

Лизаның тывалаары амыр болгай, чугаалап шаг болган. — Ажырбас ийин, өггө чурттаар бис.

Ынчан Соскар бүгү аалды бут кырынга тургускан. Ынча хөй күш турда, чангыс борбак бажында чүпүң херээ болгулаарыл, көктүг чайны өттүр балды, хирээ ырлажып келген, кыш дүшкелекте кончуг бажың белең турган. Чүглө казанак эвес, чүглө дөрт хана эвес. Бажыңның төлевилелин Соскар биле Оңчатпаа чүрүп кылганнар. Баян-Колда Саша биле Валя Губановтар база арга-сүмө катканнар, бажың эт-херексели база эккеп бергеннер.

Соскар аалының ажил-херээ эки чоруп турган. Ынчалза-даа эң берге байдал чүл дээрге, үндүрүг айтырымы болган — акша-биле-даа, натура-биле-даа.

Буян биле Аракчаа ажилдан дүжүрткөн соонда (оларның кайызы-даа ам хоругдалда), Ийи-Тал сумузунуң даргазынга Хойтпак-оол, нам үүрүнүң секретарынга Ногаан-оол сонгуткан. Идепкейлиг, чурумнуг, чөптүг аныяк кижилер.

Ийи дарганың характеристикалары кылан:

Кыргыз Хойтпак-оол — 1899 чылда төрүттүнгөн, намга 1930 чылда кирген, бижикке боду өөрөнгөн, намның шугумундан хажываан.

Кыргыз Ногаан-оол — 1930 чылда кижигүңгө кирген, намның шугумундан хажываан, аңгызы яды, бижикке боду өөрөнгөн, АРН ТК-ның кижигүңү.

Буян биле Аракчааның хөлүн эрттир хувискаалчы, «намның изиг илтири» дижир шугумундан үңгөш, Ногаан-оол биле Хойтпак-оол «капиталисттик эвес оруктап аяар хөгжүүр» орукту шилип алганнар. Үстүкү черлернин айтышкын, шиитпирлерин ол ийи ёзулуг намчылар хажык чок күүседип турганнар. Ийи-Тал сумузунуң тергиилекчилери, эң ылаңгыя МЧАЭ кижигүңү араттар-биле эптинг-эвилең болуп турза-даа, хуу ажил-агыйлыг кижилер-биле ээлбес дыл-биле чугаалажып турганнар. Даргаларның кол сорулгазы билдингир: хуу кижилернин янзы-бүрү аргалар-биле ыйып тургаш, оларны эвилелдиг ажылче — МЧАЭ-лерже, ажы-биле чугаалаарга, сүрүп кирири болур.

Ол кандыг аргаларыл?

Бир дугаарында үндүрүг айтырымы — ажил кылып шыдаар кижилер санап, бода мал бажынга онаап, хуу улуска ону МЧАЭ кижигүңнеринден улгаттырган. Мынчап кээрге, он шаа өрегелиг Соскарлар аалы дөртен-бежен өрегелиг Энгельс аттыг МЧАЭ-ден хөй үндүрүгүнү, хөй тарааны күрүңгө төлөп,

дужаан турган. Оон өске үүрмек чүүлдер база эндерик: Кызылчс терге, шанактыг чиң тээр, кожуунга клуб, сумуга школа тударынга чудуктар сөөртүр, алгы-кеш дужаар, токпак кагар, орук аштаар, буга казар, чер кажаалаар. Маңаа база-ла хуу ажылдыг арат хөйүнү чүктээр турган. Моортан чамдык кижилер шыдашпайн, өске кыдыг черлерже дезип көжүп-даа, өскелери МЧАЭ-лерже арга чадаарда кирип-даа турганнар.

Ийи-Тал сумузунуң ийи даргазы сыныш чок эштер болган — барган уун черле салбааннар, хөйүнү херээ дээш шагүс-даа барымдаалавас, шаг-шинээн-даа камнавас. Оларга кым-даа акша-шалың төлөвейн турган, олар ону-даа айтырбас. Арбаннар кезнирде безин боттарының хууда айттарын мунар, үстүкү черлерден сургакчылап келген даргаларны база олар ашкарар-чемгерер. Чурум-сагылга талазы-биле Ногаан-оол-даа, Хойтпак-оол-даа эскит чок эрлер. Ылангыя суму даргазы арага дээр ыт безин ишпес ажыг кара суг барын билир кижибе, билбес кижибе, ооң элең-халаң чораанын кым-даа көрбээн. Ынчангаш Хойтпак-оолду чон онза хүндүлээр турган, чамдык кижилер шуут коргар.

Сүлдем ирей дыка үр чыдып келген. Ол шагда сумуларга эмчи-домчу деп болбаазын кижилер турган эвес. Муңчулуп келгеш, Кежикмаа кадай Элдеп хамны хооп көрзе деп сүме кадарга, Сүлдем ирей хаайының кагынга-даа чоокшулатпас. Аарыг-аржык болза чүү дээй эртик, кыраан назынны, хүнүн келген, хүүрүн даянган кижини хам канчаптарыл дээр. Иреиниң оозу база-ла чөп. Оон-биле чергелештир аңгы демисели чидигленген деп чугаа соонда хам, лама дээр кижилер базыт адаанче киргилей берген, оларны оон кандыг-даа атсы, барылга, кандыг-даа чажың, шаңнал ушта соп шыдавас.

Чүү-кандыг-даа бол, төрөл-дөргүл тыртып, Кежикмаа кадай Сандак ламага бүдүү барып чораан.

— Ол чөнүк даайың ат болду — деп, Кежикмаа кадай шуут чарбыттыңган.— Анаада-ла бүдүү билир, каран көрнүр кижибен дээр ийик сен чоп? Дарга-бошкаларга сени кым сымыраныптар боор.

Сандак лама ол чугааны херекке-даа албас, анаа-ла ыттан эрттирип каан.

— Даайымга кандыг-даа эм-дом, эмчи-домчу херек чок, чүгле бурганның бодунуң болгаары арткан кижидир ийин, күүй.

Ол чугаа канчаар-даа аажок чөп. Сүлдем ирей болгаш-ла, шыдаар кижидир ийин, ынча назылап кырааже чүнү көрбеди дээр: элег-түрег, эрии-шаажы, дайын-өрт, өлүм-чидим, адак

сөөлүндө дүлөй көк өңнүг чинзениң ажалы. Кырган Сүлдемнии-биле алырга, ам ооң амыдыралга хомудаар чүвези чок — алырын алган, бээрин берген. Эң-не кол чүве — чуртталгага изин арттырып каан: ажы-төлү өскөн, оларның уруг-дарыы база улгаткан, оларның сан-түңүңге ооң көк бажы безин будалып орап апарган.

— Мен-даа болгап мен — деп, Сүлдем ирей кадайыңга чугааланып чыткан.— Чингис-Хаан безин назынын узадып алыр дээш чадашкан дижик. Кижин тынында чүү боор, хүнү кээрге, кургаг будуктан-даа хээрек чүве-ле болгай. Мен харын Моолда Аайна эмчини үргүлчү сактып чыдар апардым. Ол уруг болза, мени ийн-бир чыл чурттадып болур турган боор. Күштүг-ле эмчи. Аайна шыдаар.

— Ол Аайна байтыгай, бодувус Аайнавыс чиде бергенин чугаалавас кижин сен — деп, Кежикмаа кадай хыйланган.

— Бистиң Аайнавыс-даа ажырбас, эртем-сургуулун доозуп алгаш чедип кээр. Бо харын Буян деп кижин элдеп болду.

Буян шынап-ла, Улуг-Хемниң дүп чок кара эзремиче октапкан даш дег, сураг барган. Хайнып чыдар боралгак кырынга ооң быр-лаңы безин көзүлбээн. Ынча аалдың иштиңден Буяның харда болза харда, элезинде болза элезинде баскан изин барып көрүп шыдаар кижин чангыс чүгле Соскар турган. Ол мырыңай чер албаан. Буянын Соскар чүгле Хайыраканни ажыр истээн ышкаш болган, ооң соонда Иштики херек яамызының Улуг-Хем кожуунда төлээ черинге чедиргеш чидирипкен. Боду харын тын овучап үнгөн, кара-бажыңадып алыр часкан. Үе болза дошкун турган, бодунуң бажын кижин боду билир ужур чок, бөгүн — мында, даарта—ында. Буянының бодаарга, Аракчааның херээ анаа чүве-дир оң, чүгле шош-содаа, аас-бурун. Ол Шагаан-Арыгда үлетпүрлөп турар болган, чаңгыс чыл болгаш-ла чанып келир.

Бир-тээ «чоннуң дайзыны» болган соонда Буяның херээ аар, ындыг «идегеттерге» болушкан кижин база «контр» болур. Ооң орнунга калбак даш адаанче бажын суп алгаш чытканы дээр.

Соскарның соонда ыл-чаш ажы-төлүңге сылдап алгаш, Анай-Кара бир хөделген. Ол мырыңай ат болур часкан. «Ийн феодалдың, ийн контрнуң куруяа» болганда ынчанмай канчаар, көстүп турган херекти бижек-биле сүвүрер эвес, аштаарга-даа изи дөмей-ле артып каар. Ол дугайын, бир эвес баштыг кижин турган болза, Саванды кончуг эки билир-дир ийн. Канчалчык, тракторундан ол «х» деп үжүктү балаарга-даа, хоржок болчук чоп. Ам ол-дур, Буян улустуң мал-маганын, эт-севин

контр деп тургаш, ёзулуг контр боду болган. А «контр» херсктен Анай-Караның орлан-шоваазы-даа эвес, партизаннап турганы-даа эвес, дасык даргалап чорааны-даа эвес, чүгле чангыс херээжен демдээ хостап каан. Бир эвес ол эр кижн турган болза, шагда-ла кара-бажың дүвү дырбап чыдар ийик. Ол «ийн феодал, ийн контр»-биле холбашкан болганда, ындыг кижн нэм дугайын бодаан-даа херек чок, Анай-Кара бадьылергейчи шагда-ла дужаап берипкен. Чүге дээрге ооң моол чуртунда Ногаан тарийги биле Сагаан тарийгиге тейлеп чорааны база бар болгай. Ол-даа бетин кыды-дыр, эң ылангыя Шагаан-Арыгга кожуун бажыңы өрттөннп калган соонда, Анай-Караның өөренип турган улуг уругларын школадан үндүрүпкен. биччилери үжүк-бижик дугайында бодаан-даа дүжүк чок. Ындыг хевир-биле «ийн феодалдын, ийн контрнуң» ажы-төлү чүгле ажыл малдары апарганнар.

Соскар, Соскарның соонда Анай-Кара, Анай-Караның соонда ам-на Губанов хөделип үнген. Ол ыяк боданып-боданып алгаш, орус ёзу-биле чугаалаарга, буганың мыйызындан сегирип алган. Чиңге болгаш кылагар чылгыр болгаш туттунмас бажыңдан база эвес, чоон болгаш күдүр, чылбас болгаш туттунгур дугулундан. Бир янзы кылдыр Губанов херектин адаандан эвес, үстүнден эгелээн. Ол база дуза болбаан. Губанов Кызылга келирге, Тывага улусчу революция өөскүп турар үеде, араттарга чижеглээр чүве чок улуг дузаны чедирип турган РКП(б) райбюрозунуң даргазы чораан Чугунов безин хоругдаттырган деп дыңналган. Ынчап кээрге, Буян ышкаш бичин «ээрилгелер» кымга кандыг херек боор, ынаар дадарып чыдарлар ыйнаан. Оон кедерезе, дат үзе чип-даа калгай-ла. Барык баксырай бээр эвес, Ийн-Тал ирий бээр эвес.

Оон ыңай аксы дөспес Саванды бо-ла домактанган орар:

— Чер четпес чөгенчинини, хаван чадаг чөгенчинини. Беш-Мелдер турган болза, чүгле мен шыдаар турган мен. Хөөкүй дуңмамны, хөкпеш дуңмамны. Байымның-даа кончуун, багымның-даа кончуун. Чугаа чангыс, чудурук ийи...

Бо дээрге Савандының куруг аксы болбайн аан, ол бараскан чүнү кылып алыр ийик.

Хойлаар-оол ышкаш эвек-чышпык эрнин база чүнү-даа кылыр харыы чок болган. Ол иштиг-сааттыг «дниспееэн» эдертнип алгаш, Кызылга ийн-үш ай тургаш, орта чугаа-соот кылып көрбөөн каты Николай Ивановичиниң изинге безин дээп чадап каан. Хоорайның адаанда ийи кат кара-бажыңның бедик херминге үскен дораан моожурап калган. База-ла «чоннуң дайзыны» дээн соонда Петровтуң адынга кымны-даа чагдатпас болган.

Анаа көөрде, Соскарлар аалынга орус келининиң көстүп келгени ёзулуг-ла бичини хувискаал апарган. Ачазы-биле Тыванын хамык алдын уургайларын эргип чорааш, кылбас-ла ажылы чок кылдыр Лиза өөренип алган. Бажың чугайлап турда мырыңай амыр. Соскарның шуут-ла оң холу болу берген. Аалдың хамык херэежен чонун баштап алгаш, ыр-шоор, каткы-хөг-биле туруптар. Суму төвүнде бичини школа, садыг, суму чагыргазының бажыңнарының аян-шинчизин база ол кирирет. Аалга Лиза көстүп келген соонда, мурнунда чүгле кургаа ында-хаая откөккө ажыглаттынып турган инек аргазыны¹ безин анаа чытпас апарган. Ону ногаа тарыыр чалдар чемишчидер. Ылаңгыя чылгы мал хомулагы² онза ажыктыг, бир черге чыып турар. Хүл безин херек. Бо бүгү ноп-ногаан карактыг Лизаның тывыгы-дыр.

Чай адакталган. Күс бажын уштуп келген. Барыктың дээрлик көк, агаары арыг. Кызыл-Тей, Чиңгис бугаларының шаларында тараалар оярып, думчуу саргарып орган. Шыктарда сарааттар. Хонаштарда өлеңнер бутка ораажып чыдар. Чашпаңнар бедик, аъттыг кижини көзүлбейн баар, ынаар оюк-делик черлерге чүгле бажы караңнаар. Оът-сиген бышкан, агызыг, каңгырыг. Даглар эдектеринде маңгырзаалар ягаан өңнүг борбак баштарын салгын аайы-биле чайгап каап олурганнар.

Соскар аалының ногаалары быжып келген. Оймакта сугаттыг картошказының сывы шал көк. Чалдарда ногаалардан аңгыда тарымал чечектер база айыраңнаан. Капусталар дээрге куспак чыгыгы, көк доңгулактар-ла³. Күскү дүжүт ажылы думчук кырында келген. Ынаар киреринге аал ишти бслеткенип, чайлаглардан кирип көжүп, чайгаар-ла бөлдүнчүп турган. Ам каш-ла хонгаш, бүдүн аал тараа ажаалдазынче улдап кириптер.

Ынчан даштын ойнап турган уруглар чир шоң алгыржы берген:

- Аайна!
- Аайна чоруп олур!
- Угбавыс кел чыдыр! Бир эштиг!
- Аайна! Аайна! Оой-оой, угбавыс келди!
- Дүрген!
- Бээр үнгүлеңер!

Уруг-дарыг алгызы дыңнааш, хамыкты мурнай Кежикмаа кадай чаштар дег халып келген. Ол караанга бүзүрөвээн, шы-

¹ Аргазын — инек мыяа.

² Хомулак — хой, теве, аът мыяа.

³ Доңгулак — бөмбүк.

нап-ла ийи кижн чортуп орган: мурнундаазы — Аайна болган. Чүгле уруунун чаражы дам барган болган, дшштерн агартыр чайнап чораан. Биеки Аайна эвес, сыр өске, сыр өске. Херээ-жен сайыт, чок ындыг эвес, алдын даңгына!

Кырган Кежикмаа кадай чангыс черге туруп шыдаваан, ийн холун бурунгаар сунуп алгаш, уруунче уткуй кылаштапкан. Ооң караа бирде караңгылап, бирде чырып чораан. Мурнунда черни көрбөөн, бир базарга онгаш-даа дээр, бир базарга келдеш-даа дээр. Күжүр кырган нениң карактарының изиг чажы доктаадыр арга чок сыггайнып чораан, ону чодарын безин хөөкүй уттуп алган.

— Аайна!.. Чүге читтин, уруум?— деп, Кежикмаа кадай чугааланып бар чыткан.— Эмиг эвес, эмискик эеп өскөн багай чүвени.

Кежикмаа кадай тендирип бар чыткан. Анна аъдындан дүже халааш, авазын сегирип алган.

— Экин, авай — деп, Анна мендилээн.— Кончуун аа мосн орта сөс безин чугаалай албас. Чөнүп калдың бе, авай?

Кежикмаа кадай уруун көрүп ханмаан, ооң чараш арнынче чаштыг караа-биле көрүп алган, бажының кылагар кара дүктөрүн суйбаан турган.

— Кырган ада-иенни каапкаш чүге читтин?— деп, Кежикмаа кадай арай боорда чугааланган.

— Ана тас ышкажыл сен, сени орундан ыяк туттунуп алган чыдар ирги бе деп бодап чордум, авай — деп, Анна амырап чугаалаан.— Ачам кайыл?

— Ачаң өгде. Аараан. Өгже кир.— Ам чаа онгарлып келген, аът чанында аныяк эр кижини көрүп кааш, авазы айтырган.— Бо чүү оол боор, уруукум?

— Аът-хөл тудар улаачым-дыр ийин, авай — деп, Анна баштактангаш, аът чанында турган кижиге чугаалаан.— Ким, аъттарың багла.

— Тыва эвес аттыг оол-дур аа, уруум?— деп, Кежикмаа кадай сымыранган.

— Көрей оол-дур ийин.

Аннаның кулаанга чедип-чедип алгаш, Кежикмаа кадай улам дуокаа чугаалаан:

— Хойлаар-оол деп чүве орус уруг эдертнп эккелген болбас ийикпе.

— Дыңнаан мен, авай.

Ол аразында аалдың хамык ажы-төлү үглеп келген турган.

Хөөкүй нениң чүрээ кайын эндээр, Кежикмаа кадай Анна биле Кимге чугаалаан:

— Багай өгже кириңер, уругларым. Кырган аданар-биле мени дележиңер.

Даштын улус өгге дөгөрезин сөктүп кирип келген. Сүлдөм прей чышкын бажында үзүктө орунда ойталап алган, карактарын шала имирерттүр көрүп чыткан. Ол турбаан, шимчээр безин хары чок болган.

— Экин, ачай — деп, Анна чугаалаан.— Мен-дир мен, Аайна ышкакжыл мен. Чедип келдим.

— Даштын уруглар Аайна, Аайна дижирге, Моолда Аайна эмчи чедип келген-дир деп бодап чыттым, уруум.

Кежикмаа кадай оожум чугаалаан:

— Ачаң кыраан, уруум. Чамдыкта угааны үнүп чыдар апарган, кижин сагыңга кирбес чүвөлөр чугаалагылаар.

— Сургуулуң доозуп алдың бе?— деп, Сүлдөм прей чугааланган.— Бээр кел, уруум, бажың чыттап каайн.

Анна хилиң дег кара бажын ачазыңга барып үстүргөн.

— Эртемениң баш артында саванзыг болур чүвө-дир аа, уруум — деп, Сүлдөм прей чарт чугаалаан.— Чүгө чыттын, каяа чордун?

— Москвага эмчи эртеми чедип алдым. Оон Эми алдын уургайыңга бир чыл ажылдааш, ам шөлээлеп келдивис.

— Ынчаарга-ла чааскаан келбээн-дир сен аа, уруум?

Анна каттырыпкан:

— Ачамның угааны ындыг кончуг ийин. Ийе, ачай, эштиг келдим. Адын Ким дээр.

— Ооң кайыл?

— Бо тур, ачай.

— Ой, Ким, Ким-оол, бээр бол. Бажың эккел.

— Ким-оол дээринге тыва эвес кижин-дир, ачай.

— Чүү кижил ынчаш?

— Көрей.

— Менээ дөмей-ле, уруум, орузу-даа, кыдады-даа, моолу-даа, көрейи-даа. Кижилер болган соонда, ак, кара, сарыг деп ылгал чок.

Эжик ажыттыңган соонда, күжүр Саванды Чымчак-Сарыын эдерттүкөн, биез чаңы кире берген халып кирип келген. Беш-адырлыг кышкы хаптыгазын бажында салып алган, эрги шинелин кедипкөн, куруг селеме хынны астыпкан, билзектерлиг, билектээштерлиг холу-биле ёзулааш, демир диштерин чайнадыр хүлүмзүрөөн.

— Патрон-сатрон есть, партизан Саванды бар. Экин, дунмам — дээш, Аннаның холдарын силгип-силгип, Саванды дөзөр эвес Кимге чугаалаан.— Экин, күдээ. Хүрегенниң күжүн көөр,

хүрөг-дайның маңын көөр. Байым-даа кончуг, багым-даа кончуг. Ах, Беш-Мелдер турган болза...

Дарган-Хаа ашак Чочайы-биле келгеш, Аннаны магадаан турган:

— Мындыг азарганчыг адаска мындыг кижиге апаар чүведир аа.

Ам Хойлаар-оол биле Лиза халчып келген.

Дуңмазы-даа канчаар, Кимни көрүп кааш, Хойлаар-оол алгырыпкан:

— Ким! Орта чоор бе! Ылап-ла Ким сен бе?

— Лизага канчаар таңныыл бооп турганыңны дыңнаан мен — деп, Анна Хойлаар-оолга чугаалаан.— Ам Ким менде таңныылдай бергени ол-дур.

Оон аалдың баштыңы апарган Соскар бо Оңчатпаазың эдертпикен келген. Соскар ёзулуг-ла чингин кылдыр көзүлген: мөгө-шыырак, чушкуузу моң, чугаазы дорт. Оңчатпаа чаавазы бичии-даа өскерилбээн болган: арнында бичии-даа сыгыглар чок, бажында чаңгыс-даа ак дүк чок, үпчү боду мөңгүндөн бүткен — кулактарында сыргалары-даа, чаштарында чавагалары-даа, холдарында билектээштери-даа, салааларында билзектери-даа.

— Бистер-даа мынчаар-ла ажы төрүп, ажы-төл өстүрүп чор бис, дуңмам — деп, Соскар чугаалаан.— Хөйүвүстүң суг кончуун көрбөс сен бе? Ана аал сынмас болган.

Адак соонда Буяның бичии Чолдак-Ою биле азыраан уруун чедип алган Анай-Кара кирип келген. Анна дораан-на эскерген — биеэги чараш-чаагай, орлан-шоова Анай-Кара эвес болган: шевергин, көрүштүг арны хевээр-даа бол, шырайы чаңгыс черде көжүп турупкан, кажан хүлүмзүрээни уттундурган, эриннери шимчевес, карактарының уштарында сыгылгактар чыглы берген. Анай-Кара кирип келген дораан от кыдыыңга олура дүшкөш, сөөскөн даңзага таакпылай берген.

— Кажан-иргин ыш сөөртүр апардың, чаавай?— деп, Анна кайгап айтырган.

— Акың кончуг черде болгай — дээш, Анай-Кара өрү көрбөй чугаалаан.— Берге херек-тир ийин, ажы-төл база бар...

Анна чугаалаар сөс тыппаан.

Чаяан бооп, ол үеде даштын уруглар алгырышкан:

— Тергелиг улус чоруп олур.

— Губановтар болгай аан — деп, Соскар ыттаан.— Бажың сонгалары эккеп бээр дээн чүве.

Шынап-ла үр болбаанда Александр биле Валентина Губановтар кирип келген.

— Бүгүдө, экин — деп, Саша көңгүс тывалаан.— Аняңар чедип келген ышкажыл?

— Каяа-каяа чедип кааптың, Аня?— деп, Валя айтырган. Ам база даштын уруглар алгырышкан:

— Үш айттыг кижн чоруп олур. Орус улус-тур.

Кежикмаа кадай дүвүрээн орган:

— Дыл-домактыг кижн сен барып үнүп көрөм, уруум Лиза. Бични ажы-төл, силер барып ойнаңар. Угбаңар-биле ооң соонда чугаалажыр силер.

Уруг-дарыг үнмээнде-ле, өггө кижн ортузу четкелек назылыг эр, херээжен ийн орус кижн аныяк оол эдертип алган кирип келген. Кижн бажы шынап-ла кизирт, олурар-турар чер чок. Келген улус кезек када кайгай берген турган.

— Экин, здравствуйте — деп, эр кижн чугаалаан.

Оон-моон орус, тыва харыылар дыңналгылаан:

— Экин.

— Здравствуйте.

— Драстай.— Бо-даа Савандының үнү болган.— Байым-даа...

— Эртиңер, эртиңер — дээш, Кежикмаа кадай дөрже айыткан.

— Где дед Соёмбо?— деп, орус кижн айтырган.

Улус аайын тыппаан:

— Какой Соёмбо?

— Чүү Соёмбо?

— Сүлдем? Сүлдем кырган-ачай?

Анна орун кырынче айыткан:

— Аа, вот, он.

Орус кижн хамык улустуң аразы-биле буу-хаа эрте халаш, орун кырында чыткан Сүлдем ирейде-ле барган:

— Дед Соёмбо, Сүлдем кырган-ачай!— деп, ол орус, тыва сөстөрүн холуп-дүлүп-ле турган.— Это я! Мен, мен! Черемисин! Дмитрий Черемисин! Монголия, Кобдо! Мидирей!

— Мидирей?— деп, Сүлдем ирей чугааланган.— Оо, кажан келдин? Аайна эмчи кайыл?

Дмитрий Черемисин чыткан кижини катап-катап ошкап, куспактап-ла турган.

— Аня база бо.

— Аайна эмчи, бээр эрт, уруум — дээш, Сүлдем ирей дап бергеш, ковайып чада каан.

Анна Черемисина кырганның холундан тудуп алган:

— Аарып тур сен бе, кырган-ачай? Ажырбас, удавас этгине бээр сен.

Сүлдем ирей караан ам-на ажып келген:

— Ылап-ла Аайна эмчи. Өскеницни аа, уруум, кыс болган.

Анна Черемисина каттырган:

— Кыс боор ийикпе, кыраан, кыраан, Соёмбо кырган-ачай.

— Кырган кижичүвө эндевес дижир, үргүлчү силерни сактып чыттым, уругларым. Ажы-төлүңөр кайыл? Таайна, Тоойна?..

— Таяна биле Тоня улуг кижилер болган. Москвада. Өг-бүлелиг, ажы-төлдүг. Сюдеслав эр болган, бо тур ышкажыл, сөөң хирниң кескен оглун.

Слава чоокшулап келгеш, хирниң кескен кырган-ачазының дарбагар дамырларлыг соок холун туткан:

— Здравствуй, дед.

— Экии, оглум. Узун чаагайыңны, Чээиктиң сарыг дыды-ла.

— Күжүр уругларымшы. Кайың канчап мени тып келдиңер?

— Это целая история, соонда, соонда — деп, Дмитрий чугаалаан.— Моолдуң соонда Тывага келдивис. Мен чизе кылып, Тожуну, Хемчикти бир кылдыр кезидим. Петр Маслов деп эжим-биле. Мында элээн үр апардым. Ам Кызылда ажылдай бердивис. Сюдеслав институт дооскан, агроном кижичи. Аня эмнелгеде.

— Моолга силерден чанып келгеш, бичини уруумну Аайна эмчиңиң ады-биле база Аайна деп адап алган мен. Дуу ол олур, база эмчи болган.

— Соёмбо кырган-ачай, ам сени ийи Аня иелээ эмнээр бис — деп, Черемисина чугаалаан.— Дораан туруп кээр сен.

— Чок, уруум — деп, Сүлдем ирей чугаалаан.— Мени ам эмнээн херек чок. Силерни көрүп алганым эм-дом ол-дур.

Дмитрий карманыңдан бичини мөңгүн дашка уштуп келген:

— Сени дыка үр дилеп келдивис, а шагда арбан-сумуңну айтырып албаан кончуумну.

— Ынчанмай канчаар, бээр чедип кээр деп билген эвес силер.

— Мону Шархуу чоруткан чүвө. Ооң суй-белээ-дир. Мөңгүн дашка.

— Күжүр моол эжимни. Четтирдим, уругларым. Шархуу кандыг чурттап чор?

— Эки, эки.

— Мен орта Ма сайыт-биле¹ база ужурашкан болдур мени ийин. Копту тулчуушкуну дээш, мени чиңзелиг бөрт-биле шаңнады — дээш, Сүлдем ирей хүлүмзүрүүрүн оралдашкан.— Улуг

¹ *Ма сайыт* — Моолдуң улустуң маадыры Маскаржав, 1912 чылда Копту тулчуушкунунга тыва шеригни баштап турган.

дужаалдыг дүжүмет болдур мен ийин.— Оон кадайынга чугаалаан.— Хамык ажы-төлүң келген, көрбөс сен бе? Аыш-чемиң...

Кежикмаа кадай дүвүрөп тура-ла халаан.

— Бак кижиниң төрели чаңгыс хүн келир деп чүвө боладыр, уругларым. Канчаптаал, чоонуптаал? Кара, Чымчак, Чочай, Оцчат, Лиза...

Сүлдөм ирей улай адап чыткан:

— Саванды, Соскар, Дарган, Хойлаар...

Анна Суузунмаа немээн:

— Анна, Ким... Көрсйлерниң чөм кылып турда, кайгамчык улус боор, авай...

Оон Губанов улаан:

— Валя, Саша...

Ам Черемсининиң үлүү келген:

— Сюдеслав, Аня, Дима...

Сүлдөм ирей хөлүш кылдыр түңнээн:

— Чаңгыс Буян чок-тур...

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

Дайзын уруу

Тоожудан эгелер¹

— Өшкү!— депкеш, Шактар башкы улуг тынды. Чүнүн ужурундан ол башкы мээң адым адааш, мөгүдөп турганын ол душта кайын билер ийик мен. Өөреникчизинге башкызы ынакшып болур бе? Билбес мен. Шактар башкы менээ бир-ле бодалдыг турган боор деп ам-даа каразып чоруур мен. Өөредилге чылы төнзүн, кады сургуулдап чоруур бис деп чугаазы база бар турган, оозун бодаарга, менээ черле сагыштыг турган. Билир-ле чүвөм: менден үш хар улуг турган башкы чүвө. Ынчан он чеди харлыг турган мен. Хайыраан чалы назынымны! Сакты-дыр мен. Ол үеде Мөген-Бүрөн школазынга Шактар башкы-биле чажыт оолдар база турган. Үениң байдалы ындыг турган чүвө ыйнаан.

— Айтырыг бар бе?— деп, Долдаш Донгак хүлүмзүрүп турду.

¹ Уланчызы. Эгези № 76 «Улуг-Хемде».

— Кайнаар баар кижини мен?— деп, аайын тыппайн айтырдым.

— Кайынын келчик сен, ынаар чоруй бар...

— Орайтаан-дыр. Хонуп ап болур бе?

— Школа девискээринге чангыс шак-даа турар эрген чок — деп, Долдаш Доигак күчүүргөп кагды.

Чыскаалган сургуулдар тарай берген. Мээң чанымче кым-даа чагдавады. Мени кым-даа кел диведи. Кааң хүндүс салымжым караңгылап келген. Долдаш баштаан даргалар баглагылап каан аъттарынче басып чоруптулар. Үстүү-Ыймаатыга чедир үжен ажыг километр. Дүне када канчап ынаар баарыл? Бөрүлөргө таварышса, халап болгай. Дүрген-не Хоюг авам, Сүрүң адам өөндүвө чоруксай берген мен. Бо турган чырык өртемчейде ол кырганнардан артык эргим болгаш хоюг баарлык кижилер чок ышкаш сагындырып келген. Артып калган күш-хүнезинимни, шары чоңаа дөжөөмни каапкан мен. Башкымнын менээ хайырлааны «Капитан уруу» деп номун хойлап алган мен. Эжим-өөрүм эндерик, оларда мени кээргээр кижини чок болган. Школа-интернат улуг болза-даа, чангыс хондур хоргадаптар черим чок болган.

Ажып бар чыдар хүннүн херелдерин Биче Мөңгүн-Тайганын меңгилег бажын чайынналдыр шонуп бар чорда, Үстүү-Ыймаатыже шиглей басып чорупкан мен. Эки кижинин салымы хүнбиле холбаалыг дээр. Бак кижинин салымы дүнбиле холбаалыг дижир. «Контруң уруу» деп атка кирген хүнден эгелээш, салым-чолум кара дүңгө дөмөй апарган.

Школадан кылаштааш, беш хире километр чорумда, башкы сылдыс үнүп келди. Чаным-биле аргамчы сөөрткөн аът маңнап эртин. Элээн ырай бергеш, тура дүштү. Оъттавас. Келген уунче көрүп турар. Чоокишулап келгеш, аргамчынын ужундан сегирип аарымга, хинктелип хойгаш, ушта сол алгаш барды. Ол аъттын маңнап келген уунче көрүп турарымга, чүвө барааны көзүлбөс. Үстүү-Ыймааты кайы сен дээш басып чоруп кагдым. Оруум уунда бөрүлөр улужа берди. Арным изиш диген. Дедирле школаже шиглей үлдүртүптүм. Дүне када мени кым көөрүл, уруглар аразынга хонуп алгаш, даң бажында чоруптар бодадым.

Башкынын борбак бажычынын сонгазы чырып тур. Хенертен ийн оол оруум доскаш, аштаан улдуруктар дег, мени сегирип алды. Бирээни аксымны адыжы-биле дуй тудупту. Олар мени бүдүү кедегзинип турганын кайын билер ийик мен. Бирле казанак иштинче кири сөөртү бердилер.

— Алгырар болзунза, боскун одура кезиптер мен — деп, бирээни чидиг бижек бизин эрнимге дегзип турду. Үнүнден та-

ныдым. Школаның оттулар ыяжын белеткежип турган Аңгыр-бан болду.

— Бисте сөглээр болзуңа, чырык хүн алдынга чурттавас сен — деп, база бирээзи хөрөктенди. Үнүнден таныдым. Уруглар бажыңының сонгазын буза шаап турган Межерген болду.

— Акыларым! Өскүс-чаңгыс кижидир мен. Менээ хол дегбейн көрүңер. Дуңмаңар ышкаш дуңмаңар-дыр мен, мени өршээп көрүңер — деп чанннып-чапшып мөгүдөдим.

— Бистер дээрге, аскырлар бис. Сен дээрге, кызырак сен — диген соонда, ийи араатан мени чазарлай берген. Чүвүрүм баа диллиндек баг чүвө. Шивейликтир баглап алган кижидир мен. Чеккил чадап кааш, бижек-биле үзө кезиптилер.

Аңгырбан биле Межерген даңшы атсы мени удутпааннар. Көңчүг араатаннар мени күштеп-күштеп, ээн казанак иштиңге каапканнар. Бир миннип кээримге, хөңзиг тигден хүн чыры дээп турар. Казанак ооргазында хөм хап халаңайнып турар. Сактып келдим. Шуурган-чоткан өвүстү тиккен черинден хоора шааптарга, авам-биле кады хонган казанаам болду. Хөөкүй авамның ынчан-на азып кааны хөм хап халаңайнып тур. Ааржылыг хөм хап. Авам күжүр мени хойгарып алгаш, мойнумдан так кужактап чыткаш, улуг уйгузун удуй берген казанаа дээрзин танып кагдым.

Турар дээш туруп чададым. Кургаг өдөк кырында чыдыр мен. Чырып келген. Эжик аксындан хүн херели дээп келди. Долгандыр көрдүм. Ында-мында дестиг ханнар чыткылаар. Иштим кирижелир. Хей-ле ооргам үстү бер чазар. Турайн дээримге, ишти-баарым сөктү бер чазар болгаш бажым дескинер. Казан-даа бажым дескинип чорбаан. Хөй хан төгүлгенинден сээдеңзий берген болдум.

Суксаарым кедергей. Ийи араатан-биле та кайы хире хүрешкен кижидир мен. Шыырак эрлер чүү боор, чаңгыс кыс уругну черге чыпшыр басып алгаш, хыы ханып турганнары ол-дур. Көңчүг араатаннар мени чүгле ишти тынныг кылдыр каапкаш, дезе бергеннер. Сагыжымга чаңгыс чырык идегел кирип келген. Уруг-даа кижини, кадай-даа кижини күштеп чазарлаан эр кижини шыңгыы шиидер деп хоойлу бар. Багын чажыргаш канчаар ону. Мени чазарлаан араатаннардан өжээним негеп аарын бодап чыдыр мен. Турайн дээримге-ле, иштим тыртылар.

Казанак чанынга бир ыт маңнап келгеш, ээре берди. Удаваанда башкы Шактар сургуулдары-биле чедип келди. Мени көрүп кааш, сургуулдарын дедир чорудупкан. Башкымны көргөш, ыглапкан мен.

Башкы Шактар мени бажыңыга үш хондур чажырып азыраан. Бажыңынче чүгле сүт эккеп бээр кадайны кирирер турду.

Кылаштап турар апарган мен. Ам-на чоруурунга белеткени бердим. Ол хүн Доңгак Долдаш эртежи кончуг башкының бажыңыга кирип келген.

— Дайзынның уруу бе? Кадайың бе?

— Хөөкүй амытан ийи дайзынның аксынга кирген. Хөөкүй амытан калган незиниң чандаш казанаанга өлүп чыткан. Тенек оолдарга чазарлаткаш, ишти тынныг чыдырда, кожам кадайның ыды тып каан ышкажыл. Тергиин өөренир сургуулум чүве, үш хондур эмнеп-домнап азырадым.

— Кымнар бо уругну чазарлап кааныл?— деп, Доңгак Долдаш чымчаннадыр айтыргаш, чырыын чыртайтыр хүлүмзүрөп кагды.

— Аңгырбан биле Межерген.

— Ында кижжи кайгаар чүү боор — дигеш, Долдаш дарга айыылдыг херек үүлгеткен оолдарны хемчег алырын безин хаайыңга какпады.

— Бистиң күрүнениң чаа хоойлузунда болза, кандыг-даа назылыг херээжен кижини күштеп-күчүлээн кижини шиңдер болгай. Бо дерзини оолдарны канчаарыл, дарга?

— Контрнуң уруун күштеп-чазарлап турбайн канчаар. Хостуг араттың уруун күштеп каан эрни шыңгыы шиңдер апаар — деп, Долдаш хөрээн чайдынгылады...

Ол хүн азыраан адам меңээ хүнезин чедирип келген. Чүвениң ук журун Шақтар башкы чугаалап берген. Азыраан адам кым-биле-даа чугаалашпаан. Суурда садыгдан шай, таакпы садып алгаш, шуудунга кирди. Ачам-биле чаңгыс аътка ушкажып алгаш, Үстүү-Ыймаатыже чорупкан бис.

Бир кончуг элдепсинген чүвем бар. Ол дээрге мени чүге эзер кырында олуртуп кааныл? Эзер кырынга улуг кижжи олурар чанчыл бар. Азыраан адам мээң соомга ушкажып алгаш, мөгөшыырак холдары-биле иштимни чыыра тудуп чораан. Хол бичии кошкарга-ла, бажым дескинер болгаш эзерден андарлы бер чазар мен.

Мени күштеп-чазарлаан араатан оолдарны безин сүрбээн, байысаваан, кандыг-даа кеземче көргүспээн. Мөген-Бүрөн сумузунда нам үүрүнүң даргазы Доңгак Долдаш боду кара туразында дүрүм чогаадып алган боор деп каразаан мен.

Шақтар башкы мени чүге кээргеи бергенил? Бажыңыга кииргеш, бодунуң орнунга чыттыргаш, кожазы кырган кадайга мени кадартып каан. Өске кижилерни бажыңынче чүге киирбейн турганыл? Шақтар башкы биле кырган кадай мээң чанымга үш хонукта олура хонуп, балыг-бышкын черлеримни кара эм-биле эмнеп турдулар. Сайлык кадайның бажыңындан Шақтар башкы үргүлчү чөмненир турган. Бир чамдыкта Сайлык

кадай ол башкының бажынынга сүт эккеп бээр, бир хуунга тарак эккээр турганын ылап-ла билир мен.

Шактар башкы хүндүс башкылап чоруй баарга, Сайлык кадай мээң чанымга артып калгаш, балыг-бышкын черлеримни адыг өдү-биле чаап, тарбаган үзү ижиртип турган. Орукка чортуп оргаш, база бир сагынган чүвем бар. Ол болза, Сайлык угбайның көк даалымбадан даарап берген хөйлөң, чүвүрү. Мээң ханга борашкан идик-хевимни көргөш, тон кылып алыр дээн даалымбазын аптарышдан ужулгаш, менээ чаа хеп даарап бергени ол ыйнаан.

Азыраан адамның ак-ой аьды ушкашкан кижилерни Үстүү-Ыймаатыга чедирер дээш хинктелдир басып орган. Дүрген-не кыштаг чуртка четсимзе деп бодал сеткилимни сергедип чораан.

Аңчы Сүрүң, Хоюг угбай оларның өөнге кадын кыс дег апарган мен. Оларның аап-саап өг ажылын, кодан ажылын бодум турамда кылып кааптар мен. Оттулар ыяш чыыр, шай хайындырар, хар харлаар, мал-маган карактаар, кажжаа-хорааның иштин аштаар, бир чамдыкта даараны-даа бээр мен. Хоюг угбай эттээп алгылардан янзы-бүрү хепти канчаар быжарын айтып берген. Хоюг угбай башкым апарган. Эттеп каан өшкү кештерин быжып тургаш, азыраан адамга хөрөктээш даарап берген мен. Сүрүң адам аңнаарда мээң даарап берген хөрөктээжим кедер боорга, бүдүү иштимде кедергей амыраар турган мен.

Бир инек бызаалапкан. Та чүдөн чүве, бызаазын хозар инек болган. Ак хавактыг шилги инек. Хоюг авам бызааны менээ тудускаш, инектиң мурнун орта тургузуп алгаш, ырлай аарак алганып эгелээн. Хозар инекке бызаазын алзып турганы ол чүве бооп-тур. Хүн дүьш чедип чорда, демги инек бызаазынче көрнүп турар апарган.

— Кыс аларган кижидир сен. Удавас ашакка баргай сен. Амыдыралга чүү-даа тургай. Херек алаар, кызым. Шыырак кижиде хөөглөп көрөм. Мен бызааны тудайн. Сен бо дошкун моованы уярадыр хөөглевит — дигең.

Ак хавактыг шилги инектиң кудуруун долгап тургаш, азыраан иемни өттүнүп, ырлай аарак хөөглөп-ле тур мен. Бызааны үзүп турган инек баштай дазыл тавакта дустуг сугну чыттагылааш, ооң соонда ону эмзире берген. Үстүү-Ыймаатыга кыштап чыткаш, инек алзып өөрөнгеним назыным иштинде бир улуг эртемим ол болган. Ынчан чалыы, тенек турган болгаш, кедизинде баргаш улустуң бызаазын хозар инээн алзып берип чо-

рааш борастанып амыдыраар үеге таваржы бээр салымныг боорум кайын билир ийик мен.

Азыраан адам телээр турган. Өлүрген тениң бүүрэн даады мен чиир турган мен. Сүрүң адамга чаңгыс катап чаңчаттырып көрбөөн мен. Оон туржук, араатан оолдарга күштедип-чазарладып каанымны кырган иемге безин чугаалап органын дыңнаваан мен. Азыраан адам-иём кажан-кезээде дириг чоруур, мен база оларның өөнге кадын кыс дег чурттап чоруур мен деп бодап чораан мен. Чалыы назын үезинде өлүм, аш, кызагдал деп чүвени кижги бодавас чоржук. Аргалыг болза Үстүү-Ыймаатыга шагның дөрт ээлчээнде чурттаксаам кээр апарган.

Чанар куштар чаңгыс черге база турбас. Көшкүн аал чангыс чуртка база доктаавас. Үстүү-Ыймаатыдан көжүп баткаш, Кызыл-Хая чоогунга келген бис. Кыштагдан көшкөш, чазаглаанывыс ол. Хавак баары ыжык черге азыраан адам өөн тип алган. Азыраан адам-иём мен чок черимге мээң дугайым чугаалажыр чораан. Мен өгге олурумда, олар аап-саап чүве чугаалажыр улус. Бир катап чылыг хүн болган. Өг кыдынга олуруп алгаш, чүң ээрип орган мен. Олар мени бир черже ыраан деп бодаан боор, оларның мынча дишкенин шала-була дыңнаан мен.

— Кончуг угаанныг үрен. Канчап өөредирил?— деп, сонгу адам ханы бодалдыг болду.

— Кыс апарган уруг. Хөөкүйнүң оруун боогдап болбас. Чон чыгып турар черже чоокшулады көжер — деп, авам чугаалаар чораан. Хөөкүйлер мени чоңнуң чоон оруундува чоокшуладып, суур чанындыва көжүп келген хире. Школа бажыңы, садыг бажыңы, даргалар чыглыр бир бажың база көдээ клуб — көдээ суур бооп турган. Бистиң Мөген-Бүренге ында-хаая көжер кино кээр, бөлүк артистер кээр, бир чамдыкта кожуун төвүнден азы найысылал Кызылдан сургакчылар келир — онзагай болуушкуннар ол бооп тургулаан.

Дириг-чурук келген дижи берген. Ам болза кино көргүзери ол ыйнаан. Азыраан авамның кулаа дыңгыр. Та кымдан дыңнаан, айтырбаан мен.

— Кыс апарган кижги-дир сен. Аныяктар чыылган черге барып тур. Дириг-чурук келген дидир. Садып көөр дишти. Аныяк кижги өгге олулар боор бе? Чорганнаар чоор. Ма!— дигеш, үш акша берип кагды.

— Кежээ дүшкен. Ынаар барбас мен. Тенек оолдар кижги-ни эттеп кааптар — диген мен.

— Корткаш чоор сен. Ачаң уткуп алгай — деп көгүдерге, клубтува базып чорупкан мен. Бажың азында стол салып алган, ооң артында бир оол билеттер садып тур. Шуушкан кижги-лерниң кыдынга туруп алдым. Сактырымга, олаа кавының

улуг, биче кижилерн дөгере сөктүп келген хире. Арай деп тур-
гаш, билетти садын алдым.

— Клуб тар. Чээрби кижн кирер. Чүс ажыг кижн келген.
Кинону даштыгаа көргүзөр. Билет чок кижн кино көрбес. Чүгле
билеттиг кижилерни бээр боже эрттирер сен — деп, Доңгак Дол-
даш айтышкын берип тур. Күштүг кижилер мурнун былаажып
кирип турлар. Көдээ клубтуң эжиниң аксында төгөрн ак пөс
азып каан, кино көргүзөр черн ол. Шөлдү долгандыр таңныыл-
дар база тургускулапкан. Шыңгызы кедергей. Билет чок кн-
жилерни эрттирбезн ол ыйнаан, ынчангаш чурум кежээлеп ту-
рары ол деп бодаан мен. Ол та чүм, хайым кижилер көрүп
кааш, кино көрүксээрн кедерей берген. Эц сөөлүндө барып
кирдим. Кино үнүп эгелей берди.

— Соксанар!— деп, Доңгак Долдаш чаңчаттына берди.

— Чүү болган?— деп, бир кижн хамиренди.

— Силерниң араңарда контрнуң уруу бар. Ол кулугурну
үндүрбээнде, кино көргүзүп болбас — деп, Долдаш алгырып
үндү.

— Халас кирген эвес. Билеттиг кирген кижн көөр эргелиг
эвес чүве бе?— деп, бир чоон үннүг эр чугаалады. Ол-ла кижн
менээ болчуп турар деп бодааш, сеткилим оожургай берген.

— Аңгы дайзынының уруу кино көрүп болбас — деп, Дол-
даш дарга чарлык болган соонда, бүдүү белеткенип турган боор
оң, ийн оол ийн таламдан сегирип алды. Сайгылгаан чырынга
арыннарын танып кагдым. Эрткен күзүн мени күштеп-чазарлап
турган Аңгырбан биле Межерген болдулар. Какпага кактырган
бөрү дег, ынаар-мынаар дырбаңайнып-ла тур мен. Ийн холумну
хере тудуп алган. Хорадаан чүрек чүнү кылбас дээрнл. Бир
мыңгарылгаш, Аңгырбанның делбигир кулаан үзе ызырыптым.
Баагайндыр алгырыпкаш, ырадыр шурай берди. Ужуп бар
чыткаш. Межергенниң коңзаң хаайынга аксым тавараан, кулу-
гурнуң думчуун үзе ызырыпкан мен. Бир миннип кээрмге, үнер
эжик аксында чааскаан тур мен.

— Хайыраан кулаам! Контр уруу кулаам үзе ызырыпты!—
деп. Аңгырбанның алгы-кышкызын дыңнааш, чыылган чон
чир шөң дүжүн турду.

— Хайыраан думчуум! Контрнуң уруу думчуум бажын үзе
ызырыпты!— деп, Межергенниң уе-човуурун дыңнааш, чыылган
чон черн сиртиледир каттыржып, шиигейндир шимээрпеп турду.

— Аңгы дайзынының уруу бистн-биле кады кино көөр
эргези чок — дээн соонда, бир-ле эр кижиниң күштүг холу чит-
кемден туткаш, мени хайым чон чыылган черден үндүр идипкен.
Хейдиккен олчаан доңгая кээп дүшкеш, харлыгып чыткан мен.

Черде чыткан борбак дашка баарым-биле кээп дүшкеш, моорап калган чораан мен. Та чежеге дээр чыткан кижиге мен. Бир-ле кижиге эктимден тургузу тыртыпкан. Азыраан адам аңчы Сүрүң мени чедип алгаш, өөндүөе базып чорупкан. Мени кино көргүзөр черден үндүр идипкен кижиге Долдаш дарга боду болган. Сөөлүндө дыңнаан мен. Азыраан адам-иемниң бир-ле кударалга алзыпканын чүрээм эндевээн. Мээң хайымдан бе азы өскениң хайындан бе дээрзин ылгап шыдапас турдум. Бир кижиниң кулаан үзе, бир кижиниң думчуун одура ызырыпкан мени кайын анаа салыр. Кажан-на мени келдиртир ирги? Канчаар мени шиңдер ирги деп хилегзинип турар апарган мен. Хой кадаргаш, ээн черге ыглап-ыглап, дакпыш хөрээм хозай бээр. Инек саап оргаш, бызаазын хоскан инек алзы бээр апарган мен. Сагыш аары мени бектеп-хүлүп алган.

Кыс уруг игилдеп чораан бе? Билбес мен. Тоолчу адам, азыраан адам игилдээр чораан. Мен база игилдеп чоруур апарган мен. Ада-иемниң өшкү, хоюн кадарып чорааш, хөңнүм чазап аар мен. Аш одарын эрткеш, кадарган өшкү, хоюм оймак черге доктаай бээр. Мен бедик черге олуруп алгаш, игилим хылын дят чугу-биле хөөн кирип алгаш, ойнай бээр мен. Мээң билир-ле чүвөм кырган иемниң мал-маган саар, идик-хөп даараар кылдыр өөредип кааны. Мээң сактыр-ла чүвөм — кырган адамның эрги ырлары, эрги аялгалары, шаандагы шагның чечен-мерген тоолдары.

Шаандагы шагның кударанчыг аялгазын игилимге тыртып-тыртып, азыраан адамның ырларын бадыргылаар мен. Бурунгу шагның ырлары.

Айт-ла бажын кымчы билир,
Ларышкылыын канчаар ирги?
Кижиге бажын кижиге билир,
Хилиңчектин канчаар ирги?

Аттырып каан ачамны сактып келгеш, буурул өгбелеримниң бурунгу ырын ырлагылаар мен. Бо кударанчыг ыр дээрге, феодалдыг Тываның үезинде чогааттырган ыр ышкажыл. Бо ыянгылыг аялга дээрге, кадыг-берге дарлалга бастырган араттын, эргези чок араттын, уе-човууру ышкажыл. Феодал идегет яды араттын ханын ижип чорду ыйнаан, холун-будун демир кинчиге бектеп-шарып чорду ыйнаан. Ам дээрге хостуг Тыва ышкажыл. Ам дээрге арат кижиге, дарга кижиге дең эргелиг үе ышкажыл. Шынап-ла хостуг эргениң үези бе? Шынап-ла дең эргениң кижилери бе? Мээң ачам кайдал? Мал оорлап каан бе? Кижиге бижектеп каан бе? Мээң ачам — актыг-шынныг. Мээң ачам — алдарлыг аңчы кижиге. Мээң ачам ажы-төлүн аң-мең

эъди-биле азырап чораан. Мээң ачам Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүрен сумузунуң девискээринге чурттап чораан, оон ырадыр кайнаар-даа барбаан кижн. Мээң ачам япон чуртунга кажандаа чорбаан, япон дылды-даа билбес кижн. Мээң ачам канчап черле япон идгеттерниң шивишкини апарган кижил? Мээң ачамның ада-өгбезиниң сөөгүн салган чер — Мөңгүн-Тайга дижик. Мээң ачам канчап бодунуң хоор чонун япон каргыстарга садар деп турганыл? Мээң ачам даштыкы байтык, чурт иштинде Кызыл хоорайга безин четпээн кижн. Мээң ачамны кым нүгүлдөп шивишкиннээнил? Мээң ачамның хөөрү кайдал?

Кара нүгүлдүң ханныг дүнү! Мээң ачамны кажан адып кааныл? Мээң ачамны кым дээди хемчег-биле ялалааныл? Мээң ачам дириг турган болза, авам күжүр база дириг турар. Мээң ачам дириг турган болза, ийн кыс дунмам, дөрт оол дунмаларым база дириг турар. Мээң ачам дириг турган болза, мени кым-даа школадан үндүр хөөглөвөс. Мээң ачам дириг турган болза, мени кым-даа кино үндүрүп турган черден үндүр итпес. Мээң ачам дириг турган болза, мээң кайнаар-даа баар оруум ажык. Мээң ачам дириг турган болза, караам чажын ишпес ийик мен.

Мен игилдей бээримге, дөрт адыр мыйыстыг серге чанымга чедип келир. Азыраан ием ону ыдыктыг серге дээр. Онзагай серге. Та дөрт адыр мыйыстыг боорга, та дүгү чагай боорга, та саргыл өңнүг боорга, ыдыктап каан чүвө, ол дугайын билбес мен, айтырарындан база коргар мен. Сарыг серге даады орук баштаар. Көжүп-дүжүп чорааш, даг хеми кежер черге бо-ла таваржыр бис. Бир кодан өшкү, хой шапкын суглуг хем кыдыынга келгеш, тырлып туруптар. Мен дээрге кижигден ойталаан хой, өшкүнү бөлө ойладып чадааш ыглаптар мен. Мээң үнүмнү азыраан адам дыцнап кааш, кыйгыра бээр:

— Ыдык сергени тут, уруум!

Чүгүрүүм кончуг. Ыдык сарыг сергени сывыртап тургаш, мыйызындан тудуп аар мен. Казыра дег серге болгай, ол хиреде мыйызынга хол дээрге, кижиниң чанынга туруп аар болгаш сүрлүг апар.

— Ыдык сергени сугже чет, уруум!— дээр. Азыраан адамның чугаазын албан дыннаар кижн мен. Ыдык сергениң сегелин сугга дегзипкеш, мунуптар мен. Та кандыг кончуг өөрөнгөн амытан, кандыг-даа шапкын хемни эштип кеже бээр. Терең сугдан коргун турган өшкү, хойлар ыдыктыг сергениң сыр соондан сүрүштүр сугже кириптерлер.

Ыдыктыг серге мээң чанымга турар болза, одарга чораан өшкү, хойлар оът баштавас, чаңгыс черге бөлдүнчү бээрлер.

Хая баарынга ыжыкталдыр олуруп алгаш, игилдей бердим.

Сарыг сергем игилимниң үнүн дыңнааш, чанымга чедип келгеш, мени кайгап туру. Иемдик черде өшкү, хойлар база доктаай берди. Час дүжүп кээрге, хөңнүм кудараар, ынчангаш игилдээр апарган мен. Сагышка кирген ырларны ырладып, шөлөөн ойнап орам мен. Та кандыг аайлыг кижини мен, колдуунда-ла ачамны, авамны болгаш дунмаларымны сагынгаш, оларга хамаарыштыр аялгалар ырладыр мен.

Авам, ачамны кымнар чарып кааныл? Оларның алгыпка-нын черле дыңнаваан мен. Оларның чогушканын, кырым сынар, черле көрбөөн мен. Ажы-төлүн азырап, эптиг-найыралдыг чурттап орган адам-иемни кара нүгүлдүц ханныг холу чарып каан. Авам, ачам экти бүдүн, хырны тодуг чурттаарын күзеп чораан. Авам, ачам ажы-төлүн бут кырынга тургузур азырааш, чуртун ээлээр, изин истээр салгалын ада-өгбениң бурун чурту ачылыг-буянынг Мөнгүн-Тайга девискээринге арттырып каарын бодап чораан. Ам чүл ынчаш? Ачамны боолап шийткен, та кайда адып каан, та кайда кагжаң сөөгү ирип чыдар чүве? Ам чүл ынчаш? Төрөөн ием чаңгыс уруу мени хойгарып чыткаш, чорта берген. Ачамны боолуг кижилер сүре бээрге, хөөкүй ием бактың багын көрүп чорааш, хажыылай берген. Чуртун ээлээр оглу, кызы безин бүрлүп калгылаан. Чаңгыс уруу дириг арткан, бо-ла-дыр мен. Мен өлүр болза, хөөкүй ада-иемниң соон салгаар үрен чок боор. Мен кайыын өлүр мен, кижиге баар аксым кежини тургай. Оолдардан, кыстардан божугулап алгай мен. Мээң ажы-төлүм адам-ием чуртун чурттаар, угун уктаар, изин истээр. Хөөкүй нем чүнү бодап чоржук ирги? Сактырымга, инек бажы дозуп чорааш, мынчаар ырлап чораан-даа дег:

Ээр-ле дыйтын бажынайда
Эзир чүглүг согун калды.
Эжим-биле аравыста
Эвээш-биче сеткил калды.

Утпаан мен. Каян-даа утпас мен. Ачамны боолуг кижилер коданындан үндүр сүрүп бар чыдырда, кызыл-даван маннап бар чыткаш, бир-ле чүве чугаалаан сен, авай! Сээң үнүң ачамга та четкен, та четпээн, оозун кайын билир ийик мен. Ачам база сенээ болгаш ажы-төлүнге бир-ле чүве чугаалаар бодаан, сөөлгү чагыын чагыыр бодаан, хөөкүй ачам чагыг сөзүн сөглеп четтикпээн. Ханныг шаажылалдың боолуг кижилери ону күш-биле чуртун карартыр сүре берген. Чаш ажы-төлү көрүп турда, төрөөн иезинден ынак адазын боолуг кижилер чарып каар, ол та чүү деп кончуг араатанзыг шаажылал ыйнаан? Чаш кулунну иезинден чарып каарга, аштап өлүр. Чаш шетти сып каарга, кургап калыр. Өдүрек оолдарын ада-иезинден чарып каарга,

чалгыны безин чазылбайн чыткаш, кырлыгылап калыр. Ынчан дээрбечилер хөлзевээн. Ынчан дайын-байлаа турбаан. Ынчан бистиң черге тайбың үе турган. Магалыг тайбың үе турда, чүү деп халап бистиң өөвүстү хөме таварааныл? Сиген бажы хадываанда, чыткан хой хөлзевээнде, чүү деп шулбус чеди алышкы бистерни ада-иевистен чарып кааныл? Ам кээп чаңгыс уруу арткан мен. Бир эвес мен ашакка барбазымза, төл төрүвезимзе, ада-иемниң угунуң когу үстүрү ол ышкажыл? Контрнуң уруу деп атка кирген хүнүмден эгелээш, салым-чолум кызагдалга кире берген.

Кударалдан мени ыр чара кирип чораан.

Караңгы бодалдан мени ажыл-хожул чардыктырар турган.

Өлүксээр халаптан мени азыраан адам-ием чайладып ап чораан.

Сарыг серге мени долгандыр маңнагылап, бышкыра берди. Бөрү көрүп каанда ынчап баар серге. Өшкү анайлапканда ынчап баар серге. Игилимни хаяга чөлөп кааш, бүдүү көрдүм. Ак хавактыг кара дузак бир чүве чылгап чыдыр. Инчеегим тудуп алгаш, маңнап чеде бердим. Ийистепкен. Хожа бээр деп сезингеш, анайларының шаразын чылгадып алдым. Хүн база чүгүрүүнде кирип бар чорду. Ийис анайларны инчеекке суккаш, чүктөп алдым. Өөрүшкү. Улуг өөрүшкү. Мени чассыдар чүвөлөрим өгдө кырганнар-ла болгай. Кырганнарымга олчалыг чеде бээринден артык чүве кайын турар.

Сарыг серге орук баштап чорупту. Өшкү, хоюм ыдыктыг сарыг сергениң соо-биле шуужупту. Игилимни колдуктааш, инчсемни чүктээш, аалымдыва базыпкан мен. Ооргамда анайлар дырбаңнаарга, чиде берген дунмаларым сагыжымга кирип чорду.

Азыраан ада-иемниң өө көстүп келген. Көк ыш өрү дыйлаңайнып үнүп тур.

Монгуш ДОРЖУ

Мени мана, Аяс

«Ура-аа! Эмчи училищезиниң студентизи апардым. Өөредилге эгелээже, Аясмаа-биле таптыг селгүүстөп албас мен бе! Иштим-хөңнүмнү ам-на тө каап бергей мен. Ол база мээң-биле кады дужаап кирип алды ышкажыл!» Ынчаар сагыш-сеткилим

шуурганналып чоруп турумда, угбам мени дээш «аарып», училищеге көстүп кээп турган чүве. Бажында чогул.

Честем Чолдак-оол чазык, хөглүг чаңы-биле бир-ле ном ажып алган, мээң келгенимни-даа эскербээн боор, «Эъттицкештиң чылыын сорган эриннерни сагынгаш чоор» деп, ыткыр ырлап чыдыр...

— Кирип алдым, честей!— деп, өөрүшкүм илереттим.

— Эр хей, Улар! «Чер кулактыг» угбаң дем-не менче долгапкан деп бил. Сайынчык угбаң амыр-ла. Кандыг-бир чүве таарыштыр чугаалажып турда, дыка эптиг. Артист аажы-чаңы кирип келир— дээш, ол эгиннеримге холдарын салды...

Шылгалдаларны бодум-на кызып дужааган кижиге болгай мен. Угбам база бүдүү «чугаалажып» турганы ол бе? Аясмаа ону дыңназа, угбазының ачызы-биле кирип алган чүве болбазыкпе дей бербес ирги бе деп бодум бодумдан иштимде айтырыпкаш, хейде-ле шалаже көре бердим.

Честем ажыл шагы келди дээнзиг, көрүнчүк баарынга алашокар галстугун эптиг баглап алгаш: «Оларны бис уттупкаш, ошкажыпкан болдувус» деп, сымыранып ырлавышаан, эжикче далаштыг углапты.

Бажыңга чааскаан арткаш, честемниң номчуп олурган номун сегирип алдым. Сергей Есенинниң «Авазынга чагаа» деп шүлүктөриниң тыва дылда чыындызы болду. Эриннер дугайында одуруглар ол номда болду. «Херээженге чагаа» деп узун шүлүктү номчуп чыда, удуп калган болдум.

Кежээки имир чоорту дүжүп келди. Ында-мында мыжырашкан бора-хөкпештер удур-дедир аалдажып, амыр-мендизин солчуп турганзыг, бир талдан өске талче ужуп-ла турлар. Өкпөңзимээр өңнүг чечектер баштарында тас-арылар аай-дедир чемнээн. Ыржым алаакка Аясмаа-биле шак ажыр кылаштажып келзивиссе-даа, аравыска чугаавыс хөнүп шыдавады. Чонаада каткы-хөглүг Аясмааның бодамчалыг-даа хөлчөк. А мен тэ каап бээр дээн сеткилимни бир черде уттуп каапкан чүве ышкаш, чүгле Аясмааның аксын кедээринге-ле өй болдум. Сактырымга, чаңгыс класска он чыл кады өөрөнгөн Улар-оол биле Аясмаа эвес, а дуу-ла ыракта, дээр дүвүнде сылдыстар аразындан чаа дүжүп келгеш, орта таныжып албаан кижилерзиг болдувус.

Аясмаа кезек боданып чоруй, чугаалай-дыр:

— Өнермаа чанмас, уран чүүл училищезинге немелде хүлээп алыышкын болур, ынаар дужаар дээш биледин меңээ берип кагды. Даарта кады чана берээлем, Улар.

— Честем, угбам сүг чүү дээр ирги?— дидим.

— Кирип алган кижиге маңаа тургаш чоор боор. Өөренирин-

ге чедир ам-даа ырак ышкажыл. Хоорайга туруксаар күзелдиг болзуңза, халып тур даан. Бис-ле, Чечек, Шуру суглар чангаш кээр бис. Көдээниң көктүг-шыктыг агаарын хөрөк долдур тынып алгаш келир бис — дээш, мээң арнымче айтырганзыг көрдү.

— Даарта силерни үдөп каар мен. Дөмей-ле дедир келир-ле болгай силер — дээш, Аясмааже көрдүм.

— Үдөп каары ындыг-ла. Автобус хүн-биле деңге чоруур болдур ийин — дээш, бурунгаар базыпты.

— Байырлыг, Аяс! Даартага чедир. Үдөп каар мен — деп, ам чаа уйгум сергеп келгензиг, ыткыр чугааландым.

— Байырлыг, Улар. Ужурашкыже! — дээш, Аясмаа акызы сугнуң бажыңынче углапты. Сактырымга, талыгырда чаңгыс шолбанга дөмей ышкаш апардым...

Шагымче көөрүмге, кезээкиниң он бир шак чоокшулай берген боорга, угбам сугга билдирбези-биле эжикти кончуг оваарымчалыг ажыткаш, майыктааштарымны далаш-биле ужулгаш, удуур өрээлимче чылбыртып кире бердим.

Телевизорда бир-ле солун кино үнүп турар хевирлиг. Угбам, честем ытташпайн-дырлар.

Орунга кезек боданып чыдырымда, угбамның каткызы дыңналып келди. Телевизорну өжүрүпкеннери ол боор, честемнини шала чассыг үнү ужугуп үндү.

— Улар-оол бистиинге кыштаай-ла, авазы. Шеригде Орлан акызының орун-дөжөөн ээнзиретпезин харын. Мындаа бажамга база чугаалаан мен. Бажа бажазыңга ынак болгай. Бажамның оглун бажыңымга тургузуп албайн, ам кымны тургузуп алыр кижини мен — деп, шала үнүн көдүрүптү ышкаш.

— Чок. Чо-оок, Чолдак. Борбак бажыңны таптыг ажылдадып көр. Квартирага кыс кижини тургузуп алырга, меңээ ажыктыг болгай. Бажың-балгат ишти чуур, аяк-сава арыглаар дээш, черле чуу чок-тур. Ол уругнуң ада-иези малчыннар болза улам эки. Байыр-наадым таварыштыр бооп чиир чүве-даа дугуржуп алгай. Оон кедерезе, уруу дээш ай санында эвээш-биче-даа болза, акшазын база таарыштыргайлар — дээш, Сайынчык угбам мээң чоогумга кылаштап келди.

— Чыргал сугже аъттаныпкан кижини-дир моң. Кирип келгенин билбес-даа, кончуувусту көрдүң бе? А оорлар келген болза, тек улус-ла-дыр бис, күжүрүм — дээш, угбам кухняже углапты.

Честем, ол-даа сээнин-биле болур шиитпир-ле ыйнаан деп бодааның ол боор, аяр ырлай берди:

Чавыдакты чая бербейн,
Чадаг базып чоруурум кай.
Чаштыг сени чара бербейн,
Чааскаан чурттап чоруурум кай.

Эмдик аътты муна бербейн,
Чадаг басып чоруурум кай:
Эштиг сени чара бербейн.
Чааскаан чурттап чоруурум кай.

— Че, сарынналба, чуржунуң училищедө кирип алганы дээш бичин чүвө четтирипкеш, амыдырал-чуртталгавыс коптарышкаш чоор бис. Эрткен чүвө эглир эвес че, удуулам — деп, честемни угбам чөптей-дир.

Бичимде бир честелиг турганымны сактын келдим. Ол честем соңгаарга, институтка өөренип турда, угбам бо честемни «тырыкылап» алган дижир чүвө. Та студент честемден, та бо честемден угбам божаан кижн. Орлан дээр акым энир чылын күзүн шериг чоруй барган. Танк башкарыкчызынга өөренип алган. Ол акым колдуунда-ла кырган-авам сугга өскөн болгаш, бо ада-незинге ижикпес кижн-де болгай.

Угбам, честемниң мени общежитиеге чыттырар дижип чугаалажып турарын дыңнааш, аңгадай бердим. Мындаа авам-биле кады келиримге, угбам: «Улар-оол өөредилге черинче бо чылын кирип шыдаваза-даа, акызы Орлан келгиче бажыңга турзун, угбай» деп, барык-ла чаннyp турду. Угбамның бажыңыңга чурттай бээримге, дем чаа сураглап турганы малчын кижиниң уруу база маңаа чурттаар. Ооң-биле мен шала, аяксава чуур кижн апарзымза канчаар мен деп бодаптарымга, чүрээм чым-сырт кыннyp, Аясмааның бодамчалыг шырайы карактарымга көстүп келди... Чок! Мен бо бажыңга артпас мен! Аясмаа-биле кады общежитиеге туруп аар мен — деп иштимде даңгырагладым...

Отту хонуп кээримге, чер дем-не чырый берген. Хүннүң хүлүмзүрүү сонга көжегелерин өттүр ойнап кээп-тирлер. Туп-тура халааш, идик-хевимни кедипкеш, чүү-хөөмнү апкаш, дүне келгеним ышкаш, эжиктен чылбыртып үнүп келдим.

Арыг агаарны хөрөк долдур тынмышаан, автобус чоруурунга чедир ам-даа бир шак ажыг үө бар-даа болза, автовокзалче шиглей: «Мени мана, Аяс, мени мана. Кады чанаалы. Сүмөлөжир бис. Общежитиеге туруп аар бис» деп, иштимде чугаалапмышаан, ээн кудумчуну өрү алзы шошкуптум.

Буянмаа

Чанагаш куу дагларның хөрөктеринде көвүктөлчөк ак шаннар дөжелген. Чоогунда хемчигештер кышкы тыныжын оларже үрүп чыдары илдең. Кулактарымны чымылады эргелеткен эртенги чывар мени көдээ суурнуң библиотеказынга чедир үдеди.

Номчулга залында ийн чалыы кыс аразында бир-ле солун төөгүзүн сымыранчып олурлар ышкаш. Залдың дөрүндө столда бижиттинип олурар херээженни топтап көре каапкаш, арным изиш диди... Адырам. Бо хүреңзимээр арын-шырайны каяа көргөн кижиге боор мен. Азы кандыг-бир херээжен-биле салчап турарым ол кижиге боор мен бе? Чок. Чо-ок! Ол-ла-дыр! Буянмаа ла-дыр! Бодум соора танызымза-даа, чүрээм чүгө эндээр деп!..

Хенертен куттулуп келген айтырыг-харыыларлыг бодаалдарымны тодарадыры-биле бижиттинип олурган кижиниң чоогунга чылбыртып чеде бергеш, менди эредим. Бодунуң бодаалдарынга өпейледип, бижиттинип олурган кижим тоомча чок «эки-ни!» дээш, менче чиге көрүпкеш, эеремден чаа ушта шелдирипкен балык дег, баш сугар чер тыппайн барды ышкаш.

Хейде-ле:

— Мында-дыр сен, але?— деп, сөс эттим.

— Мында. Мында. Кажан келдиң, Чочай? Ужурашпааны-выстан бээр...— дээш, шак дүштү.

— Үр-ле болган. Чээрби ажыг чыл эрте берди...

— Ойт. Шынап-ла, ынча хөй чыл эрте бергени ол-дур. Солун, сеткүүлдерден адыңны көрүп чоруур боордан башка, сенээ ужуражыр мен деп бодавайн чордум — дээш, Буянмаа сагыш-сеткилинде «үүжени» бузарынга белеткени берди ышкаш.

Бо-даа анаа эвес амытан-дыр дээңизиг, залга ажыт-чажы-дын солчуп олурган кыстар аяр чылбыртып үне бердилер.

Буянмааның дозур кара карактарынга изиг отчугаштар кылаңайнып, мээң чүрээмге одаг кыпсырынче белеткени берген-зиг-даа Дүжүм бе, түлүм бе? Азы амыдыралдың менээ шаң-наксаан ховар аас-кежиниң бирээзи ирги бе?..

* * *

Чай адакталып эгелээн. Өзүп, төрөөн өөр куштар ажы-төлүн уждуушкуннарга өөредип каапкан хире. Шынааларның чингир көк туман ышкаш дүдүсектериниң аразынга өөр-өөр куштар ырак-узак ораннарже ужарынга белеткенип, шылгалдалар дужаап турганзыг үе.

Бир кежээ Буянмаа-биле бо-ла көдээ суурнуң агым хеминиң чаңгыс аай аялгазын таалап дыңнавышаан, чарлыышкынының ээлдек, кударалдыг сөстөрүн солушкан бис. Чайгы бойдус, аяс көк кудай ийн биске херечилер болуп артканнарын чүгле бис ийиниң чарлып чадашкан чалыы, изиг чүректеривис шыгжап арткан болбайн аан.

Буянмаа кезек бодамчалыг базып олура, ийн сулагай чан хааксыг холдарын эгиннеримге оожум салгаш, аяр чугаалаан чүве.

- Институтка өөрени бергеш, менче чагаа бжиир сен бе?
- Ыяап-ла бжиир мен.
- А бир эвес манап шыдавайн барзымза, канчаар сен?
- Ол сээң салымып, хуу херээн апаар. Силерге шаптыкта-вазын кызар мен.

Ийе. Ынчан Буянмаага, бир эвес ол өске кижиге барып алза, оларнын амыдырал-чуртталгазынга шаптыктавас болган мен. Мээң өөренир хуусаам беш ай эвес, а беш чыл дээрзин ме-дереп билип турганымдан ындыг харыы төрүттүнген-даа чада-вас боор.

Күсүкү үеде куштарнын өөр-өөр болуп алгаш, чылыг оран-нарже ужуптары ышкаш, ол-бо өөрөдилге черлери кирип алган сургуулдар Саян ажыр шуужуп эгелээн. Оларнын бирээзи мен мен.

* * *

Өөренип четкен хоорайымда чиик машиналарнын хөйү ында кижилер-биле барык дөмейин, хүндүс изиг, ышкамын, эрткен каш хонуктарда Буянмааны каш-даа дүжээнимден эгелээш, ооң ынакшылынын арыг-шынчызынга чедир сеткил-сагыжымны тө каггаш, келген черимче баштайгы чагаамны аьткарганымдан бээр ай ажа берген. А харыы сураг.

Хүндүс лекциялар дыцнап-дыцнап, общежитиеге сыр кара ман-биле келиримге, үрде манаан харыы чагаам чок болур боорга, пат чөгенип эгелээн мен. А өске эш-өөрүмден, ха-дун-мамдан чагаалар кээп каапкан.

Дыштаныр хүнде кезек када телевизор кайгап олургаш, өрээлимге чедип кээримге, кады чурттап турар эжим Эдик: «Танцыла! Сеңээ чагаа!» деп бо-ла.

Өөрээнимден ийи, үш улай өрү шурагылап, танцылаан кижил өттүнүп кагдым.

Буянмааның бижээн чагаазын ырак-узак хоорай черге бир-ле дугаар алганымдан-на боор, дер-бузум-даа чодар чай чок мен.

«Экии! Сээң чагаанны мындаа-ла алзымза-даа, харыылаар аайын тыппайн турдум. Мени бүгү назынында көөр хөңнүң чок артар боор сен, Чочай. Сеңээ чүвениң чүгле шынын бижип көрейи. Сээң чорутканың соонда, удаваанда тайгада малчыннап турар авам, ачам сугга арагалыг улус чорааннар ышкажыл. Мени айтырып алыр дээш аан. А авам, ачам болур, бүдер диджип каапканнар-дыр. Мен ону дыцнааш суурда угбам сугда тур мен. Угбамга таныштыг мен деп чугаалаарымга, оода аваңга мындаа-ла чугаалап кагбас кончууңну але, хей-ле хой ыраан-

дыр, чаа шеригден келген күдээде багай чүү деп дээр болду. Чуну-даа канчаарып аайын тыннас мен. Сен чүү деп бодаар сен? Дарый менче бижип көр. Кажыдалдыг Буянмаадан» дээн дооскан чагаа болган.

Дем чаа-ла кан кадык маннан турган бодум улуг шуурганга чулбарлаткан күскү терексиг апардым. Дидирексээм-даа кээр. Ооң кадында карактарымны чаштар ала-чайгаар-ла дуглап келгилээр. Сактырымга, үнүм чиде бергензиг-даа.

Бодумнуң баштайгы ынакшылымның менден чарлып чорууй баары менээ кандыг-даа аар-берге турган болза, өөредилгем октаваанымга улуг бодум безин чоргаарланып чоруур мен.

Үш дүн, хүн дургузунда боданып келгеш, мындыг түңсөл үндүрген мен.

Буянмааны шыдалдыг улустуң оглу алыр дээни нэдең-дир. Ынчан-на арага-дарызын, ужа-төжүн сөңнепкен-дир. А мээд ачам, авам хөөкүйлөр кайызы-даа айда 12 рубль пенсия аполуарлар болгай. Ам-даа колхозчулар. Ооң кадында назы чептээн дуңмаларым бода малывыс бажындан хөй болгай. Ынчан кээрге, Буянмааның аас-кежиктиг амыдыралынга шаптыктаан херээм чок. Шаптыктавас, ол-ла!

«Чагааны алдым. Аас-кежикти күзедим. Кезээ мөңгезибиле байырлыг!» дээн каш сөс-биле Буянмааның чагаазын харыылап каан мен. Ооң соонда оон чагаа келбээн. Бир дуңмам уругнуң чагаазындан шайлалга болганын билип алган мен...

Буянмаа-биле эрткен-барган эглип келбес чалыы назыны-высты эде-хере тыртып, эң-не солун дээн ужуралдарывысты тө кагжып шаг болдувус.

Ийи ангы улуг ийи оруктун башташпазы билдингир. Ынчалза-даа өглүг-баштыг-даа болза, кижилер боттарының эртнп келген орук-чириинче хая көрнүп, ажыт-чажыт чогу-биле амыдыралды сайгара бергилээр үелер тургулаары солун. Ховарындыг үелерниң бирээзи бо-ла-дыр.

Буянмаа-биле байырлажып тура көөрүмге, ооң кара чагында мөңгүн хылдарның элбээ кончуг чораан. Ыя хөлзээзиниң минуталар үезинде мындыг одуруглар аксымга келгеннер:

Ужурашпайн чоруп-чоруп көржүн кээрге,
Уйгу-дүштүн бүткени дег солун-даа-дыр.
Өске улус көрүп каапса, элчок-даа бол,
Өле чажың суйбап каарын чөшшээрп көр.

Бо одуругларны Буянмаага номчуп бээр дээш элчоксуңган мен.

Дозур-Кара

Кышкы үеде көдээ черге кижн ажаары халалыг-ла. Доң чернн эргизи одаг салып тургаш, кускун-хаай, лом болгаш демир-хүүректер туткан кижилерннц шыдамы-ла билнр. Бо удаа-да база мындыг болду.

Хемден көдүрүлген куу туман черге дөжелбишаан, ак хар энчектнц шатче чылып кел чор. Өрүлээн хүн дээр шаар астына берген саргылдыр өннүг пашка дөмей.

Сек үнген черден чыда калбас кара кускун та өөрүшкүзүнүн, та кударалынын демдектерин илередип турары ол, бирде элээн бедиди ужугуп, бирде чоок-кавы хараганнар баштарынга хона кааптып, чпиртими кончуг кылдыр эдип каап туру. Сартык манап турары-ла ол ыйнаан...

Долгандыр ылым-чылым. Чаа хөөрнү касканнарныц дааншмээнин санавакса, бүгү-ле бойдус кылын уйгуда, кышкы хүн-нерде болгаш дүннерде-даа бо-ла хевээр одунмас ышкаш кылдыр сагындырды.

Кезек довурак үндүр октааш, демир-хүүрээмнн эжнмге берипкеш, таакпы кышсып алгаш, чоогумда бир чаа хөөрнү сонурган көре бердим.

Силнн кончуг кылдыр кеттинген аныяк херээжен кижиннц хыраалай берген хөрек чуруу менче шилчигеш өттүр чнге көрүп алган олур. Чуруктуң адаанда сөстөрнн номчуй каапкан, албаарай хона берип-тир мен. Мага-бодумну соок өде халааш, хан-дамырларымны эргип эгелээзиг-даа. Сөөк-даяам сирнгейннп, шуурганга кактырган ээн ховуда куу терекке дөмей ышкаш апардым.

Чывар шат дургаар бүдүү сыгыргылай каап, дуу-ла суур-же чапты берген ак-чайт хову дургаар эстедип туру. Чамдык-чамдыкта бодап турарга, ол-ла чыварныц аайы-биле кылын хардан бакылап алган терезнн шимчеп, бир-ле амытанга мөгейип каап, харын-даа сагыш-сеткилин ацаа тө каап бериксээзиг-даа. Кижиге ховуда куу терезнн безнн амылыг кылдыр сагындыра бергилер минуталарныц бирээзи бо-дур ийнн кылдыр бодап тур мен.

Бо терезнн бойдус эргилдезиннц аайы-биле өнүн солуп, мандып турар. Ооң дазылы төрөөн черн-биле тудуш. Ынчангаш ол кандыг-даа болуушкуннарга таваржып чоруур кижиден безнн узун назылыг ышкаш апарды.

Дириг чоруур кижн амылыг өртемчейден чангыс катап-ла чарлыр. Үре-салгалы сүг чок кижн болза, кезээ мөңгезн-биле, бажы-биле баары ол-дур ийнн.

Кады келген өөрүм (мени эскерип кааннары-ла ол боор) менче углай базыптылар. Бистиң улуувус Дарган-оол таакпызын кысып алгаш, чүү-даа болбаан чүве ышкаш чугаалай-дыр:

— Кижини хүнүнде-ле дириг чоруур чүве-дир ийин, оолдар. Бо уругну суг көрүңерем. Хыл дээп чалымы назынының үезинде мында кээп чыдын алган. Чүү деп салым дээр ону... Үй-балай кара сагыштыг кижини-биле өг-бүлө тудуп деп чүвенин уржуу ол-дур ийин. Өөнүң ишти чораан эр...— деп, чоруй, Дарган-оол «че, чүнү чулчура бердим, менээ хамаан бе» дээпизиг, хөөрге чыдар ужуруг кырганны үндүрүп кээр ужуруг угже -- суурже көре берди...

«Үй-балай кижини-биле өг-бүлө тудар... өөнүң ишти чораан эр...» дээн сөстөр чүрээмче чидиг чартылар ышкаш чүткүп кире бердилер.

* * *

Өйт-сиген чаа-ла четчип турган. Эртенниң-не эдер хектериниң аян тударынга улус пөгө бергензиг, ынаар улуг-ла сагыш салбас апарган. Чулук тырткан үнүштер аян кирип, «семирий» бергилээпизиг, чаш бүрүлерин көөргедип турарлар. Кежээкиниң кызылзымаар хаяажыгаштары хүннү арттар-сыннар артынче үдевишаан, боттары баштай үнген шолбаннар-биле холужа бергилээнер.

Аалчылар бажынының ийиги каадын куду бадып орумда, уткуштур келген уруг менилей-дир:

— Экин, Малчынович?

— Экин!— деп харыылааш, ооң арнынче чиге көрүпкеш,— о-о, Дозур-Кара ышкажыл сен? Өскен деп чүвенин аа? Ана тоол шагда кадын-на. Сени көрбээнимден бээр...— дээш,— че, ача-аваң суглар эки чурттап чорлар бе? Кончуг кожаларым-на болгайлар — деп, дегийт-ле чугаа эредим.

— Оларда чүү боор. Амыр-менди, Малчынович — дээш, Дозур-Кара өткүт үнү-биле каттырарга, чоок-кавы аян-шинчи кире бергензиг апарды.

— Кайда, чүнү ажылдап тур сен, Дозур? Мээң өрээлимге баргаш, таптыг хөөрөп көрөм — дээримге, уруг шала боданы бергеш:

— Бо удаада чайым чогул, Малчынович, өөм ишти маңа келир болган кижини — дээш, хая көрнүр болду.

— Кады келдинер ыйнаан? Каяа асчыл калганыңар ол?— дидим.

— Чок. Кады келбедивис. Ол мындаа-ла бо хоорайга кел-

геш, чанмастааш турупкан, сүрүп келгеним ол-дур ийин, аалда чаш уруг база бар — дээш, база катап хая көрдү.

— Чогум чүнү кылып тур сен, Дозур?— деп, улам сиңиктим.

— Школада төөгү башкылап тур мен.

— Кай, институтту доозупканың ол-ла бе?

— Бурунгу чылын-на доозупкан мен. Өг-бүлелиг, ажы-төлдүг апарган мен — деп, Дозур-Кара ада-незиниң хоочун өңнүүчү кара чажындан таныыр болгаш, ижин-кара чогу-биле тө каан тур ышкаш.— Бо кел чор...

Карактары хапыгыр, бажының дүктери чүлгүүштели бергилээрге, дыдырартырын оралдажып турганы илден, эрги кууджинсы чүвүрүн кажан чуганы билдинмес, эрин салдары сарбайжы бергилээн, оларын бөле суйбап алыр чай чок ышкан. хаваналдыр ыжа берген арнындан мыжыраан дерлер сыстып келгилээн, ол хирезинде херээжен улус чагдынар улуг өртектиң одеколонгун чагай чыды айдызап кээр, күдер, шыырак-даа эр болду.

— Таныжып ап көрүңер, Малчынович. Бо мээң өөм ээңдир — дээш, Дозур-Кара дүрген-не турган черинден ажытталы бээрин кызыды берди ышкаш.

Ат-сывымны адааш, Дозур-Караның ача, авазы-биле кожа-хелбээ чурттап, ажылдап, оларның-биле хоочун таныштар чораанымны хөөрей бээримге, «аксы-биле аал көжүрер» ашак эвесле дээңизг, удумзургай карактары-биле менче көргөш: «Эрес Чодур-оол» дей-дир.

— Кайда ажылдап тур сен, дунмам?— деп, улам хандыкшыдым.

Ол эгиннерин кыскаш, дидим эвес чугаалай-дыр:

— Харын. Маңаа хоорайга ажылдаза деп бодаан кижин мен. Киир бижидилге чок, чүү, кандыг дээш хоржок-тур. Бо Дозур-Кара база чедип келген — дээш, далашканзыг бурунгаар базып-тарга, Дозур-Кара ийин холун элий-селий көдүрүп, «база катап ужурашкыже байырдыг, Малчынович!» дээңизг, Чодур-оолдун соонче углапкан чүве ийин...

Суурнун хоочуннарының бирээзин сөөлгү орукче үдөп каан, Дарган-оол сугга барып хонган мен. Ооң Дозур-Кара дугайында менээ чугаалаан чүвезиниң кол-ла утказы мындыг яңылыг болган:

Бистиң суурувуска хенертен ындыг кирбей салдыг оол тыпты берген. Хоорайда дөргүл-төрелиниң эргелиг оглу-даа дижи бергеннер. А чогум ада-незиниң дугайында чугаа дыңналбаан. Удаваанда ол башкы уруг-биле чоруп турар дишкеннер. А шынында алган кадайлыг, ажы-төлдүг эр болган. Ол аразында дем-

ги уруг база оон оолдуг апарган. Хоорай киргеш, бажы-биле баар боорга, сүрүп шаг болган уруг боор нийн ол. Хөөкүй хая базыышкынныг уруг чүве-дир. Ол эрний эрги кадайы демгизин сүрүп аппаарга, уругнуң ханының базыышкыны кирген джир чүве...

Дарган-оол сугдан даң бажында үнүп кээримге, соок чывар хозу талазындан катап-ла үрүп келди.

Кезээ мөңгези-биле байырлыг, чалыы, чаран Дозур-Кара!

Владимир ОИДАР

Өжээн

Бүрүмаа кадай бодалдарыңга алзыпкаш бар чыдырда, орук нийнге сөөк хемдип чыткан хава ыт ону хенертен ээре берген. Хаважыгаш тып алган тывыжын хопталааны-ла ол боор, шуут чиртиледи-туруп берген. Хенертен болган халдаашкыңга кадай белиңнеп, алгыра каапкаш, орук кыдыында чыткан дашка пл-диккеш, олура дүшкен. Бүрүмаа бодаарга, чүрээ аксындан уштуна бер часкан. Чер чырыгыже ишкен «кылаң-каразының» база салдары-ла ыйнаан. Ол үеде хава черде олура дүшкен кадайже халдаашкынын уламчылап, ээрип, чандыр-соора тутку-лап, дам бар-ла чыткан. Хаважыгаш база угаанныг амытан. Бир эвес кадай белиңнеп кээп ушпайн, удур олче халдап, сывы-рыпкан болза азы ону херекке албайн анаа кылаштап эрте берген дийик, ынчан херек бир аңгы туруп болур турган.

Бүрүмаа ам чаа-ла орталаны бергени ол боор, холдары-биле черний довураан адыштаан, халдакчызынче чашпышаач тура халып келген. Хаважыгаш элээн ырадыр халый берзе-даа, ээринин соксатпаан. Кадай ийи-үш базып чоруй черден тууйбу бузундузу ала тыртып алгаш, халдакчызынче углуг хорадай аарак шывадапкан. Октаан тууйбу хаважыгаштын ооргазын орта дегген. Ол кээргенчини аажок кылдыр алгырыпкаш, куду-руун муна аарак, дужунда турган херимний дыдык черинче карап-ла дээн.

— Ол боор, кончуг аза четкенни. Кижини баксыраарга, мындыг чуунду чип чоруур чүвелер безин туткулап чоруур апарган — деп, Бүрүмаа иштинде химиренмишаан, платезиний довураан ийи хол-биле авый-шавый кактанып бар чыткан.

Баар дээн черинден көңгүс өскээр чоруй барганын кадай эскерип каан. Совхоз конторазын шагда эрткеш, суурнуң мырындай өске ужунда чедип келген болган. Хаважыгаш эвес болза, та кайнаар кири кылаштай бээр ыйнаан. Ол кезек када чангыс черге туруп алгаш боданып турган. Совхоз конторазында, көдээ Советте ам бо үеде улус эндерик. Аалчылар бажынындан бир долгап болур. Ында дежурныйдан өске кижилер чогу-ла шын. «Девин-не чоп ону бодаваан мугулай боор мен. Аарам, чогу чүү деп чугаалап дамчыдар амытан ирги мен? Бажымга орта чүве черле кирбес деп чүвезин. Эрткен-барган чуртталгамның сагышка кирип турар ужуру чүл? Чоп моон мурнунда мындыг бодалдар бажымга-даа кирбес туржук» — деп ол боданган. Бүрүмаа ол ынчап чорааш, мүн-не аалчылар бажынынга чедип келген. Чогу эжик чоокшулап кээрге, кадай олче киреринче далашпаан. Херим азыныга чедип келгеш, кезек манагынып турган. Ынчалза-даа аалчылар бажынындан кым-даа үнмээн. Ол платъезиниң солагай талакы карманындан хавы үлдүрерип калган «Беломорканалын» уштуп алган тыртар бодан, ынчалза-даа папиростары углуп калган боорга, ол чаңгыстап уштуп октап-ла турган. Эң сөөлгүзү мүн-не бүдүн болган, оозун аксынга ызырып алгаш, таакпызының хавын ийи холу-биле уушпарлай тудуп-тудуп октапкан. Элээн аай-дедир көрзүнүп тура, одун шаккаш буруладыр таакпылай берген. Таакпызын суксаан кижиде, харамдыгып, ийи-үш улаштыр тын албайн соргулапкаш, харлыга берген туруп-туруп, папирозун херим ажылдыр согуп чорудупкан. Ол өйде аалчылар бажынының аштакчызы, узун чажын курлак чедир чада салыпкан аныяк уруг кочал тудуп алган үне халып келгеш, херим азында бок төгөр тускай контейнерже богун аппарып төпкеш, ырай аарак чиик-чиик басып чоруп олура, Бүрүмааны эскерип каан.

— Сен чоп ол херим чанында туруп бердин, угбай? Азы бистиинге чурттаксай бердин бе? Бир эвес ындыг чүве болза кирип моорлаңар!— деп, уруг таныыр аайы-биле баштактанган.

— Те-телебуун долгаптар дээш ынчап чор мен. Шагдаа черинче. Оонар оода ажылдап тур бе?— деп, Бүрүмаа дылы долгажы аарак келдирлээн.

Аштакчы кыс келген кижиниң байдалын билип-ле кааны ол боор, шоолуг чугаа-даа эревейн харыылаан:

— Аалчылар бажынының бөгүнгү дежурныйы Светлана Доңгаковна чемненип чорупту. Амдызында мында чааскаан тур мен. Өске улустар чугаалаштырбас, арай нарын кижиде болдур ийин. Че, ол келбээнде, дүрген чугаалажыптар болган-дыр силер, угбай — дээш, аштакчы эжикти ажыткаш, боду мурнай кире берген.

Бүрүмаага шак-ла мындыг байдал херек турган. Бодун туттунуп турда-ла, ооң дылы чугааланырга долгажыксап турганын ол иштинде билип турган. Аалчылар бажынынче кирип кээрге, аштакчы телефон долгаан турган. Элээн болганда ол ам-на чугааланы берген:

— Алло, алло! Шагдаа чери бе? Аа. Ынчаарга шын болгандыр. Мен Сесерлиг суурнуң аалчылар бажыңындан долгап тур мен. Силернинде херектиг бир хамааты бисте келди. Ооң боду-биле чугаалажып көрүңер — дээш, аштакчы телефоннуң даңзанын Бүрүмаага тутсупкан, сымыранган.— Шагдаа чери-дир, угбай. Чугаалажыңар.

Кадай, сүрээдээни-ле ол боор, девидей аарак телефонунуң даңзанын дедир тудуп ап чыткан. Аштакчы эптей тутсуп бээр-ге, ам-на чугааланып үнген:

— Шагдаа чери бе? Билдим-билдим. Мен Сесерлиг суур-нуң чурттакчызы Оюн Бүрүмаа деп кижжи мен. Бо дүне бажы-нымның кладовказында Болат-оол оглу Кончукпан деп база бо суур чурттуг оол өлүп калган чыдыр. Бажыңга кым-даа чок турган чүве. Дүрген кээп көрүңер.

— Канчаар болган чүвөл? Кысказы-биле таптыг тайылбыр-лап көрүңер. Оон ыңай чурттап турар адресинер база айтып бериңер — деп, телефон удазынының дөзүндө шагдааның үнү үнген.

— Канчаар өлгенин мен канчап билир мен. Ону хынаары силерниң хүлээлгеңер-дир. Чурттап турар кудумчумну Горький дээр, бажың дугаары 6 — дээш, Бүрүмаа телефонунуң даңза-зын хорадай аарак халырт кылдыр октапкан.

Бүрүмааның чанынга оожум турган аштакчы уруг ол чу-гааны дыңнап кааш девидей хона берген. Кадайдан уруг бир-ле чүвени тодаргайлап айтырар деп чорда, оозу чүве-даа ыт-тавайн үнүпкен. Өлүрткен деп турар Болат-оолдуң оглу — аштак-чы уругнуң кожазы. Ол дугайын Бүрүмаа билир-даа. Болган таварылганың дугайында дыңнадыгны кадай ооң төрөл-дөргү-лүңгө дамчыткан ирги бе деп бодап келгеш, уруг Бүрүмаадан айтырар сагыштыг ооң соондан үнө халып кээрге, демгизи арлы берген болган.

Аалчылар бажыңындан Бүрүмаа үнө салы-ла, бажынынче углай басыпкан. Кадай кылаштап олуруга, ооң сеткил-сагы-жыңга караанга көзүлген-не чүве өске ышкаш сагындырар болган. Бажыңыңга чоокшулап олура, ол алаак кыдынынче эеп-кен. Суур кыдында шылырадыр агып чыдар кара суг кыдын-га келгеш, эрик баарында көк шыкка олурупкан.

Долгандыр шыпшы-на чүве. Бүрүмаа буттарын сула са-лыпкаш олура, ам-на даван-даяаның ыстап-шылаанын эскерип

каан. Шын-даа ыйнаан харын, бир эвес кижин хондур уйгу-дын чок кылаштап тура хонган болза, ам артында аныяк шаа эвес. Кадай вельвет майыктааштарын кыдыныче уштуп салгылан кааш, соок кара сугну дискек караа чедир сүзүп кире берген. Чунарындан дидинмейн туруп-туруп, кош-адыжынга сугну дол-дур ускаш, харамдыктыр ижин чоруй, ам-на чуна берген. Чунун алганынын соонда, ол демги-ле черинге чедип келгеш, ийн дискээнин кырынга олура дүшкеш, бүгү мага-боду-биле шык кырылче ушкан ыяш ышкаш кээп дүшкен. Бүрүмаа чүпү-даа сагынмазын бодап, карактарын ишин алган чыткан. Бичач чыдырда, ооң сагыжынга ам эмчи черинде чыдар, өкпезинге дег-дирген өөнүн эр ээин Чылбай-оол бо кире хонуп келген. «Ол мээң чанымга чораан болза, чоң мында кара чааскаан чыдар деп мен. Ооң аарааны база-ла мал ажыл-агыйынга чорда, ты-вылган чүве-ле болгай. Боду база кончуг чуду-кара кижин. Хөө-күй ажылдай бергенде, турар деп чүве билир эвес. Кадыйн камнан деп аайлыг чагып чорбадым бе. Хайлыг-бачыттыг оор-лар деп ийн буттут «бөрүлөр» база улустун чуртталгазынга кончуг-ла хораны чедирер боор-дур ам. Оларнын оорлап ашар-ган мал-магадын сүржүп, дүн-хүн дивейн, та кайы хире хилли-чектенип чорук кылып келген чүве. Аары кедереп чорда, боду база тооксаваан, сөөлүндө эмчилеп алыр ыйнаан дээш чылды-рып турду. Ам түңнели ол-дур — өкпезинин ийн чарыынга дег-дирген. Ол аары ханылай берген...

Шеригже чоруй барган оглум турда, Чылбай-оол эмчиге чыдырда безин, хоювусту дужаап бербейн ийн нешки кадарып, карактап келдивис. Эр кижин чокта, мал карактаар деп чүвениң черле бергезин бодап келгеш, совхоз хоюн хүлээдеп бергенинвис шын. Багай нешкилерни бастып, дүннүң карангызын ажыглап алгаш, бо дүктүг арынныг оорлар деп чүвелер та чеже катап бисти коданнавады дээр. Оларнын чамдыктарын билип, танып даа алган мен харын. Черле үези кээр, оларнын кайы бирээзи-биле ийн кызыл арыннарывыс уткужуп чугаалажы-ла бээр боор. Ол танааным «четкернин» соондан оглумайлап, адын адап-даа кыйгырып турдум. Сөөлүндө суурга ужуражы берген, кызыл арнынга чугаалаарымга, багай кадай мени тоовады. Буруузун безин билинмедим. Харын мырыңай эзиртир арага ижин алгаш мени теп каг чазып, майтанып, кыжанган болгай. Хүн ийнис чүве болгай, ужуражып-ла кээр боор бис. Сен утканда, мен сагынганда дижир ийик. Мээң ол чаңгыс хоюм оорлап, ху-наап чип алгаш, кайы хире чайынналдыр чурттай бээр эвес ол. Мен ону албан көөр мен...»

Ол үеде машина даажы үнген соонда Бүрүмааның чыткан черинден он хире базым черге «ГАЗ-53» деп чүк машиназы

кээп турупкан. Машина хөрээндөн Бүрүмааның шеригде оглунун чажыды хевирлиг, бажының дүгү дыдыраш, ажылчын хеп кеттинген, шоваа карактарлыг, таңдаш думчуктуг аныяк оол дүже халып келген. Ол каподун ажиткаш, кузовундан кочал ала тыртып алгаш, сугже халыпкан. Ол чоок-кавыда кочалга суг узуп апкы дег терең чер Бүрүмааның чанында-ла болган боор, демги оол чыткан кижиниң чанынга келген. Чолаачы Бүрүмааны эскерип кааш, чугаа эреп мынча дээн:

— Экии, кырган. Чоп мындыг шык черге чыдар сен? Айыылдыг, дегдирип болтур-ла болгай — дээш, ээккеш кочалынга сугу долдур узуп алгаш, дедир көрнүп келген.

Чыткан кижини хары бербеске, бо-даа чугаакыр эвес кижидир деп билгени ол боор, машиназынче углуг базыпкан. Элээн болгаш машина шимчеп чоруптарга, Бүрүмаа ковайып олуруп алган. Ол аай-дедир көргүлээрге, ооң чоок-кавызында кым-даа чок болган. Кыдында чыткан идиктерни ап алгаш, кырында довураан көккө чоткулааш, кедип алган. Хондур ишкенинден ооң бажының аары ам-даа намдавайн турган. Бажыңынче барыксавайн турза-даа, кадай туруп келгеш, бодун албадаттыныпкан.

Горький аттыг кудумчуга үнүп келгеш, бажыңынче углай көөрге, ында улус чыглы берген турган. Херим кыдында сарала шагдаа машиназы база чедип келген болган. «Шагдаалар дөмей-ле мени байысаарлар-ла ыйнаан, өчүмнү черле бээр апаар мен» деп чүвени бодап келгеш, Бүрүмаа хамык үшүдүрүм бодап чораан бодалдарын бажының иштинден ырадыр ойладырын бодап, базымын дүргедедипкен. Чеде бээрге, шынап-ла шагдаа ажылдакчылары бажыңның ээзин манаан турган.

«Чалыг назын» совхозтуң төвү Сесерлиг суурга болган аар кем-херек үүлгедишкениниң көрүлдезин истекчи, милицияның капитаны Шириин кылып доозупкан. Ооң түннели мындыг болган: Горький кудумчузу, дугаары 6, чаңгыс аал чурттаар, шаанда колхоз үезинде борбак чудуктар-биле тудуп каан бажың. Бажыңның даштыы талазын малгаштааш, агартыр чугайлап каан. Швергини аажок кылдыр калбак манзалар-биле херимнээн. Бедип ортумак кижиден бедидир көстүр. Кудумчу талазындан эрткен-дүшкен улустар ол бажыңның хериминиң иштинде чүү болуп турарын көрүп шыдапас, хериминиң аразындан бакылаптар үт чок, шевр холдарның ажылының түннели ол.

Херим эжииниң аксындан бажыңче кирер эжикке чедир черде манзалар-биле кылып каан тротуар. Кирер эжик чөөн чүкче көрүнген. Ол-ла талазында, эжиктен 5 метр хире черде, бичежек чадыржыгаш. Чурттакчызы, чайгы үе турбужеге, ол

чадырга аыш-чем хайындырып ижип, ону ажыглап турбаанындан ол чоок-кавы девискээрни долгандыр чашпан үнген. Соңгу чүк талазында мал кажазы база-ла ындыг байдалдыг. Оон ынайлаарга картошка шөлү.

Бажыңче кирер эжиктин казапчазының чадаларында чедичерде ханга дөмейлешкек хевирлиг бүдүмелдер илези-биле көстүп чыткан. Кирер эжикте кара шооча астына берген турган. Херек үүлгедишкени болган черниң даштыкы көрүлдези доосту берген соонда капитан Ширини милиция начальниги Соруктугга илеткээн.

— Эжим, майор! Кем-херек болган черниң даштыкы көрүлдезин бүрүнү-биле доозуптувус. Эксперт-криминалист Оолакай чурук-хөрүккө база тырттырыпты. Ажылды уламчылаарын чөпшээреп көрүңер.

— Ажылданар, ажылданар, эжим капитан. Бо бажыңның ээзи демги угбай кайда барды, бээр боже эртириптиңер. Бажың шоочалыг чүве болганда, ону ээзи кижини ажыдар апаар чүве болгай — дээш, майор ыя ол аразында чыглы берген чон аразындан Бүрүмааны кыйгырган.

Оюн Бүрүмаа Кижинровна аар кем-херек үүлгедишкени болганын шагдаа черинге бир дугаар дамчыткан кижини болуп турар. Ол-ла кижини — бажыңның ээзи. Кем-херек база оон бажыңның иштинге болган. Ынчап кээрде, эң-не кол херечин ол болуп турары-даа чигзиниг чок. Байыр-чыскаал болган черде ышкаш, кижилер ол бажыңның девискээрин доллар деп барган. Ол дойлуп турар «сонуургактар» аразындан чолдаксымаар, арган дурт-сынның, кырлаң думчуктуг, бажында кызыл шокарлыг аржыыл баглап алган, көк өңнүг бөдүүн ситец платьелиг, соок карактарлыг, бсжен хар ажа дүжүп чоруур херэежен, чыылган чонга хорадаан байдалдыг, арай турамыксымаары аажок кончуттунуп үнүп келген:

— Кем-херек болганын база дыңнадып дамчыттым. Ам истелге кылырынга база киржир уjurлуг кижини мен бе? Мээң бажыңымда куда-дой болбаан чүве-дир, чоп мында дойлуп турар улузул бо? Чурумну тудуп турар улустар мында бар чүве болганда, чүнү көрүп турар чүве ирги?

Ол үеде оперативтиг ажылдакчы, улуг лейтенант Калбак «сонуургактарны» кем-херек болган черден тарадып, истелге кылып турган улуска шаптыктавазын негеп, ийи хайгааракчылардан өскелерин ырадыпкан. Бүрүмаа иштинде химирени аарак келгеш, шоочаны ажыдыпкаш, бажыңыңче кирбейн, чадыр чаныңче кылаштааш, оон чанынга туруп алган. Оон оозу кымның-даа сеткилинге таарышпаан. Истекчи Ширини кладовка эжини ажыда тыртыптарга, мырыңай үнер эжик аксында

куду көрүндүр чыдып алган, бажының дугу узун, көк шокарлыгы, хана-карактарлыгы хөйлеңниги, куу чүвүрлүгү, сапыктыгы, аныяк эр кижиниң мага-боду көстүп келген. Хенертен ону көрө тыртып кааш, хайгааракчыларның бирээни белиңнеп алгыра каапкан:

— Өршээп көрүнер, ха-дуцма. Мен ындыг чүве көрүп чорбаан кижини мен, моон черле дүрген чоруп көрейин. Өске бир кижиден мээни орнумга тып ап көрүнер — дээни, дедирленип бар чыткан.

Дедирленип бар чыткан хайгааракчыга майор Соруктуг челе бергеш, тайылбырлаан:

— Хенертен ындыг чүве көрүпкеш, чожуй бердинер бе, акый? Ажырбас, быжыг туттунуңар. Өске бир кижини дей бербердер. Истелгеге киржиң эгелээн соонда, дүрүм езугаар төнчүзүңгө чедер апаар болгай. Оон башка дүрүмгө таарышпайн баар. Ынчангаш, черле бичини шыдажып көрүнер, хайгааракчы кижиниң хүлээлгезин төнчүзүңгө чедир күүседиринер силернин хамааты хүлээлгечер апаар-дыр.

Думчукка тулганда бызаа сугжу чүве дээни, хайгааракчы Кыргыз Чүлдүм оон ыңай чөрүшпээн. Кладовка шалазында чыткан кижини оң холун база чыдып алган, өскезин бурунгаар сунуп алган болган. Ийи буду дыгдынчак. Ооргазында дөрт черде бижек изи. Төгүлгөн хан өлгөн кижиниң кедип чораан хөйлеңниң өңүн безин өскерттипкен.

Өлүрткен аныяк эрнин хан-шылба мага-бодунче шагдаа ажылдакчылары база хайгааракчылар Кыргыз Чүлдүм биле Иргит Чыдым ыды чиде берген көрүп турганнар. Чүгле эксперт-криминалист Оолакайның фотоаппараты ында-мында шылырткайнып турганы ол шыпшыңны үрөп турган. Ооң соон дарый өлүрткен кижиниң канчаар өлгөнни тодарадыры-биле ол-ла чыткан черинге судмедэксперт Хмелицкий даштыкы шинчилээшкинни кыла берген. Ооргазында дөрт черде кирген бижек изиниң үжү өлүмнүг эвес болган, а чарын адаанче шашкан чер ханы байдалдыг. Ол балыгның дугайында чүгле тускай кезишкени кылгаш, ам ооң соонда түңнелди үндүрүп болур аргалыг болган. Шала кырында өлүрткен кижиниң мага-бодун аңдарып алгаш улаштыр шинчип көргөн. Хөректе үш, ижинде ийи черде — беш балыгны эмчи хынааш, улуг тынган. Оон өске черде балыг-бышкын тыппааны-ла ол боор, ханга боражы берген резин хол-хаптарын кладовка азында доора ыяшта быжыглаан чунар-демирде сугга арыдыр чуп каапкаш, оперативтиг бөлүккө тайылбырлаан:

— Өлүрткен кижиниң эзирик-элээрин ооң мага-бодун кескениниң соонда илередир мен. Чогуум бижек истери өлүрткен

кижиниң мага-бодунда ниитизи-биле он ийи черде бар-дыр. Сөөлгү үш балыг-холдарында. Өлүртүрүнүн мурнунда өлүрткен кижини камгаланып, холдарын доза тудуп турганы магат чок. Ында чүгле сүүре эрткен балыглар бар болду. Ооргазында болгаш мага-бодунуң хөрек талазында шупту тос черде-дир. Ол балыгларны хөректе, ооргада бир-бир черде ханы киргенин чугаалап каайн. Ол ийи балыгның кайызы-даа аар, а арткан чеди черде балыгның уу дорт-даа болза, ханы эвес, чиик кемдээш-киинге санаар хире. Хөй хан төгүлген. Кеткен хевинде болгаш мага-бодунда балыгларның хемчээли 2 см 5 мм. Оозун бодаарга, чинге хемчээлдиг бижек-биле шашканы илдең болуп турар. Өлгөн кижини бижектеп өлүргөн кижини чок-ла болза эзирик, чок-ла болза күш-шыдалы кошкак болуп турарын айытса артык эвес боор. Бо-ла бүгүнү тускай кезишкенин соонда чогуур түнелди үндүргөш, харызынга тайылбырлап бээр-дир мен — деп, ол чугаазын дооскан.

Өлүрткен кижиниң чанында хөөлбектелдир төктүп калган ханны кем-херек болган черниң схемазына капитан Шириниң чуруп алган соонда, ам бажың иштинче киргеннер. Бажың ийи бичижек өрээлдиг болган. Бетикизи — аъш-чем кылыр, а өскези — удуур өрээл. Кайызы-даа чаңгыс-чаңгыс сонгаларлыг. Аъш-чем кылыр өрээл биле удуур өрээлдиң шалазының кырында төгүлгөн хан, тыва чоннуң чугаалаары ышкаш, инек соккан-биле дөмей болган. Ол ийи өрээлдиң шалазында кижини кылаштаар, арыг чер безин ховар. Маңаа, бодавыже, өлүрткен кижини биле ооң өлүрүкчүзү тутчуп турган хевирлиг. Бажыңның ийи өрээлдиниң кайызы-даа, тебе дывылаан ышкаш — хамык-ла аяк-сава болгаш идик-хеп аймаан үш-үдүрүм кылдыр холуштур октап каапкан. Оозун бодаарга, кем-херек болган черге өлүрткен кижини бодунуң амы-тынын камгалап, элээн демисешкен хире. Ол дугайып истелгеге херечилер, бир эвес херечи чок болза, чүгле өлүрүкчү боду чугаалап болур. А чогум өлүрүкчү кымыл дээрзи амдызында билдинмес болуп артпышаан.

Истекчи Ширин, эксперт-криминалист Оолакай хайгааракчылар-биле кады кем-херек болган черниң иштики көрүлдезин кылып турар аразында, нинти байдалды черзилей көрүпкөн, милиция начальниги Соруктуг биле оперативтиг ажилдакчы Калбак дашкаар үнүп келгеннер. Демги-ле чадырның чанында Оюн Бүрүмаа кадай турбушаан болган. Байысаалганы канчаар, кайыын, чүүден эгелеп алырын шагдаа ажилдакчылары казача кырынга тургаш-ла бодап ап турганнар. Бичии болганда майор Соруктуг улуг лейтенант Калбакка сымыраны аарак мынча дээн:

— Бо турган кадайга черле каразыр деп чүвемни - дээш, Бүрүмааның талазынче караан алараш кылгаш, уламчылаан.— Карактары дедирлени берген ышкаш сагындырар-дыр. Бодун шинчилеп турарымга, черле элээр эвес кадай-дыр.

— Чогум эзирик эвес дээрден башка дем ооң-биле чугаалажып турарымга, аксы-мурнууң чыды аажок чорду. Оозун бодаарга, дүүн кежээ элээн шелип турганы черле шын хевирлиг.

— Ынчаарга мындыг-дыр, эжим улуг лейтенант. Оюн Бүрүмааны көдээ Советке аппаратка, ам-даа сергээр кылдыр бир хостуг кабинетке олуртуп каг. Бодуң ону таптыг хайгаарап тур. Чүүден чүү-даа болу берип болур-ла болгай. Бис арткан улус бо чоок-кавыда кожаларын таптыг айтырып, өлүрүкчүнү тыварын кызыдып көөлү. Амдыызында Бүрүмаа-биле кымны-даа чугаалаштырбас. Истелгеге хамаарылгалыг хамык-ла ажылдарны кылып каапкаш, чеде бээр бис.

— Дыцнап тур мен, эжим майор — деп езулааш, улуг лейтенант Калбак дужаалды күүседире-биле чорупкан.

Өлүрүкчүнүн кижини тынынга чедип каан бижээн шагдаа ажылдакчылары дилээш тыппаан. Бодавыже ону кем-херек болган черден ыраткан хевирлиг, изин будаары ол. Оон ыңай билдинмес чүве чүл дээрге, Бүрүмааның бажыны шоочалыг болганында. Телефон дамчыштыр шагдаа черинче дыңнадырда ол бажыңым шоочалыг турган дээн. Элдеп чүве. Оорлар кирген деп болур. А кайыын кире бээрил ынчаш? Бажыңың эжикте-ри, сонгалары бүдүн-бүрүн ышкакжыл. Кирген оорлар бажың иштин оорлап тургаш, чогушкаш канчап бижектежип каар деп? Азы ындыг таварылга болу-даа бээр ирги бе? Үнелиг алдын-мөңгүн дээш кижилер бот-бодунуң амы-тынынга чедип, канчалчыл-даа кааптарын кинодан бо-ла көөр бис. Ынчан база болур. Бо удаада ындыг эвес-ле хевирлиг. Көдээ суур черде багай кадай кижиде алдын-мөңгүн каяа турар деп... Шоочалыг бажыңга өлүрткен кижини чыткан дээрге, черле арай-ла чигзинчиг айтырыг-дыр. Кижини чурттавайн турган бажың болза, өлүргөш ынаар чажыра октапкан деп болгу дег.

Өлүрүүшкүн херээниң көрүлдезинден ук херекке хамаарылгалыг орта чүү-даа тывылбаан. Экспертиза чорудар кылдыр ханга борашкан ак чоорган биле шокар хөйлең база шалада төгүлгөн ханга дөмейлешкек кадып калган бүдүмелдерни скальпель-биле сивиргеш, тускай шилчигешке суккаш, эксперт криминалист Оолакай оперативтиг сумказынче кирип октагылап алган. Бажыңның кладовкаже үнер эжииниң кастыктарындан салаа истери база тывылган. Ол истер орта тода эвес, балалчак кылдыр көстүр болган.

Кем-херек болган черниң көрүлдези доостуру билек, майор Соруктуг ажылдакчыларын чаңгыс черге чыггаш, тодаргайы-биле чугаалаан:

— Херек нарыдап олулар-дыр. Херекти үүлгеткен кижини, ону будалдырып, чажыраарын оралдажып эгелээн болза, чүндү-даа кылырындан чалданмас деп чүвени билип алыңар. Аргалыгы-ла болза, ол бодундан чайладырын кызар эвеспе. Ынчангаш ажылывыста эң кол сорулга — херекти ажыдып, өлүрүкчүнү то-дарадып тывары. Ындыг болганда, ажылдакчы **бүрүзү кончуг** кичээнгеилги болуп, айтырган-чугаалашкан кижилеринер-биле кончуг оваарымчалыг болуңар. Бажыңның ээзи кадай-биле арай сөөлзүредир чугаалажыр болган-дыр бис. Ол амдыызында кө-дээ Советте. Эзирии сергевээн хевирлиги, амдыызында ооң-биле чугаа кылган херээ чок. Ону таптыг далашпайн боданып олур-гаш, шөлээн бир кабинетке байысааганы дээрле боор. Оон черле бир чүве үнө бээр дээрзинге ынанып тур мен. Амдыызында херечилерни айтырып эгелесе ажырбас боор. Кымда кандыг санал барыл?

Хамык-ла херечилерни байысааганының соонда, майор Со-руктуг оперативтиг бөлүктү көдээ Советтин хуралдаар өрээлин-ге чыып алгаш, түңнелди үндүргөн. Бир дугаарында истекчи Шириин кылган ажылын кысказы-биле тайылбырлаан:

— Ажылывыста чаа чүүлдер шоолуг чок болуп турар-дыр. Ынчалза-даа Горький кудумчузунуң дугаары 8 бажыңның **чурт-такчызы** пенсионер Түлүш Дыртык деп хамаатының өчүүн сил-лерге таныштырып көрейин. Ол кырган дүүн бажыңындан кай-наар-даа барбаан болуп турар. Кем-херек болган черде бажың-ның ээзин кежээкиниң 6 шак үезинде көргөн-дир. **Ады кым болду?** — дээш, бижип алган протоколун ажып, номчуй берген.

— Оюн Бүрүмаа дээр-дир бс? — деп, Соруктуг ону үзө кирген.

— Ийе, ийе. Оюн харын. Кырганның чугаазы-биле алырга, кожазы бичини эзирик турган. Чогум ижер чүвеге Бүрүмаа кон-чуг сундулуг кижини дээр-дир. Бо-ла ижипкен чоруур. Эзирээнде чалчык, аксы шуут дус-ла. Ынчан ол чааскаан турган. Кезек үе эрткенде, тодаргайлаарга, кежээкиниң 7 шак ажып турда, өлүрт-кен Болат-оол Кончукпан дээрзи эзириин шыырак Оюнунуң хери-миниң иштиңче кирип чыткан. Холдарында ак саазында бир-ле чүве ораап алган болган. **Чогум Болат-оолдуң** дедир үнгөн-үн-мээнин кырган эскербейн барган. Түлүш Дыртык кырган хери-миниң даштында сандайга кежээкиниң 9 шак ашкыжеге **чедир** агаарлап олурган. Черле ындыг чаңчылдыг кырган-дыр, кежээ-лерни аңаа олура эрттирер. Ол үениң дургузунда кырган ба-

жыңыңче чаңгыс катап кирген. Таакпы кыпсыр одун ап албаан болган. Аңаа ол кедерезе-ле, 5—6 минута чарыгдаан болуп турар. Түлүш даштыгаа олуруп турар үезинде, кожазының бажыңың талазындан ыт-дааш үнмээн. Кырганның болгаш өске-даа херечилерниң өчүктерин дүүштүрерге, ол кежээ бо Сесерлиг суурга эзирик кижилерниң саны база көвей болган. Арткан херечилерден бо өлүрүүшкүн херээнге хамаарылгалыг чүве чугаалаптар кижини шуут-ла чок-тур. Мээң таламдан бо-ладыр, эштер — дээш, капитан олуруп алган.

Капитанның соонда биче лейтенант Оолакай туруп келген. Ол кыдыныга салып алганы саазын хааржакчыгаштан водка шили уштуп экелген. Оозун өске чүвөгө дээптер ийне дээн-даа чүве ышкаш, салааларының бажы-биле камныы аажок алгаш, стол кырынга салып кааш, ийи каът соңга өттүр талыгырже көрүп боданып тура, ам-на чугаазын эгелей берген.

— Бо шилди кем-херек болган бажыңның удуур өрээлинден, стол адаандан тып алдым. Мында болза салаа истери бар бооп турар. Дүвүндө арага артыгы чоокта ишкенин бадыткап турар. Чыды безин олчаан. Салаалар истеринден ап болур хире исти арага шилинден дактопленкада дүжүрүп алдым. Өлүрткен кижиниң салаазының истерин база ап алдым. Истелгениң чоруп турарының аайы-биле каразыыр хире кижини биске тыпты бээр болза, ооң салааларының истерин ап болур бис. Оон-даа өске үүрмек чүүлдер бар. Бир эвес херек бергедей бээр апарза, олла бүгүнүң экспертказын дарый эрттирер апаар — дээш, Оолакай олурган эштерин эргий көргөн.

— Экспертке айтырыглар бар бе?— дээш, Соруктуг туруп келген. Ыттаар кижини чок болган.

— Ынчаарга мындыг-дыр, эштер. Мен девин силер ажылдап турунарда арага садып турар садыгларны хынап, садыгжылар-биле чугаалажып чордум. Суурда нитизи-биле үш арага садар садыг бар-дыр. Дүүн ооң чүгө чаңгызы ажылдаан. Бирээзиниң дыштаныр хүнү турган. Ийгизин садыгжызы аарып турганындан ажитпаан. Чаңгыс ажык турган садыгның садыгжызы уруг-биле чугаалаштым. Боду бо суурда чоокта чаа ажылдап келген болгаш суур чонун орта танывас кижини болду. Ооң чугаазы-биле алырга, дүүн садып алыкчылар хүнзедир үзүлбээн. Кежээки үеде эзирик кижилерниң саны хөй болган. Мынчан кээрде мээң ажылым колдуу-ла түңнел чок болуп доозулду.

Соруктуг чугаазын доозуштары билек, эжикти бир кижини соктаан ышкаш болганда, «Чалыны назын» совхозтуң участок төлээзи лейтенант Радченко бо кирип келген. Ол майорга эзулааш, илеткээн:

— Эрги херектерим сайгарып, бо совхозтуң салбыры Шивни-

лиг суурга хонгаш келдим. Машинадан чаа дүшкеним бо. Силерниң машинаңар бараанын көрүп кааш, бажыңымче-даа барбайн, ара дүжүп калдым. Бо дүне болган аар кем-херек үүлгединиң дугайында чүнү-даа билбес турдум. Чаа бээр кирип олурумда, даштын силерниң чолаачыңар биче сержант Сүрүц-оол кысказы-биле меңээ дамчытты. Мээң таламдан истелгеге кандыг дуза херегил?

— Өй-шаанда чедип келгениң эки болган-дыр, лейтенант. Амдыызында мактаныптар чүвевис чок. Өлүрткен Болат-оол Кончукпан биле Оюн Бүрүмаа дугайында чүнү чугаалап болур силер?— деп, майор айтырган.

Аңаа харыылаарын Радченко далашпаан. Ол ийи холунун салааларын, доңа берген чүве дег, нугувушаан, доора салып каан стол чанынга кылаштап чеде бергеш, графинде сугну стаканга долдур куткаш, бир уг-биле ижипкен. Оон эргилип келгеш, ам-на харыылап эгелээн:

— Баштай өлүртүп каан Болат-оол Кончукпан дугайында каксы чугаалаайн. Чазын ооң чажыттары шериг албанынче хавырты берген. Кончукпан ынчан холуттунуп чыдып калган чүве. Боду чүгле 8 классты мөлдүк-калдык дооскан. Оон Кызыл хоорайның № 1 профессионал-техниктиг училищезиниң дашчылар белеткээр салбырынга кирип алган. Аңаа чартык чыл четпейн чыда, өөредилгезин ара каапкаш чедип келген. Бо совхозка шериг чоруур назы четкижеге чедир аар-саар ажылдарга ажылдап турган. Арагага хандыкшылдыг. Багай чүвеге аажок чүткүлдүг. Ажыл чок арагалап чоруп турганы дээш ону тускай комиссия кежигүннери сайгарып шаг болган. Мээң учедумга база турган киж. Чоокта чаа арагалап алгаш хөй-ниити черинге чурум үрэни дээш районнун улус суду ону 10 хонукта эдипчааар күш-ажылга база шииткен турган. Ооң соонда бодунга хамаарыштыр ажыктыг кандыг-даа түңнел үндүрбээн. Ам бодур — дээш, лейтенант хаваанда дерин думчук аржыылы-биле чодуп алгаш, уламчылаан.— А Оюн Бүрүмаа дээрзи бо суурга чурттаа-ла чыл чоокшулай берген. Мооң мурнунда бо совхозка малчыннап чораан. Өөнүң эр ээзи аарааш, эмчиде чыдып алганының соонда, ол ажылын хүлээдип берген. Чаңгыс херээжен киж. мал карактаар деп чүве берге-ле болгай. Оозун боду билгеш, ынчанган. Бо суурга чурттап эгелээн үезинден тура, ооң талазындан улуг чурум үрээшкннери болбаан. Бажыңыга үшүдүрүм арагачылар чыгып алгаш арагалааны дээш Оюнну ийи удаа сагындырган мен. Ам бо үеде ажыл чок киж. Удавас эгелээр сезоннуг ажылдарга бодунуң күзели-биле ажылдаар деп турганын билир мен.

Шагдаа ажылдакчылары бот-боттарынче көржүп алган ыг чок олурганнар. Соцганың ажыдып каан көзенээнден дүктүг-ары ужуп кирип келген. Чүглө ооң ыды өрээл иштинде ыр-жымны үрөп, кур чер чарган тракторнуң моторунуң ыракта даажы дег, өөнейинип ужуп чоруп турган.

— Ам чорудуп келген ителгевиске шиипирлиг бирги ба-зымны кылыр үевис келген-дир, эштер. Оюн Бүрүмааны байы-саар алаар-дыр. Ону кончуг оваарымчалыг эгелевес болза хор-жок. Чигзинчиг айтырыглар салып эгелээр болзувусса, ол чүве-нини ужур-утказын билип, өскээр углуг өчүк берип, ажылывысты узамдыктырып, харын мырыңай будап кааптып болур. Ынчан-ган төлээде, ийи катап оваарымчалыг болурувус черле артык эвес. Кылып чоруткан ажылдарывыстан болган участок төлээ-зиниң чугаазындан билип алганывыс ол-ла-дыр. Капитан Ши-рини-биле кады барып Оюнну байысаап көөлү. Өске арткан эш-тер амдызында хостуг — дээш, Соруктуг чугаазын төндүрүп каан.

Улуг лейтенант Калбак Бүрүмаа кадайны көдээ Советке эккелгеш, ында шерип столунуң ажылдакчызының өрээли хостуг боорга, аңаа олуртуп каан. Ол Бүрүмаа-биле чугаалашпаан-даа. Кадай база чүнү-даа ыттаваан. Кудумчуже көрүнгөн соц-га чанынга олуруп алгаш, ында эрткен-дүшкен чон кайгап олур-ган. Элээн үе эрткенде, ол Калбакче көрнүп келгеш, графинде кудуп каан сугже айыткаш:

— Чоп мени ызыртыр кадарып олуруп бердиңер, дарга? Суксаар деп чүвемни. Ханым кадар чыгай берди. Оода ол шил-де кудуп каан сугдан бир стакандан хайырлазыңарза канды-гыл?— деп, шала шаштырыгылыг байдалдыг дилээн.

Калбак стаканга сугну долдур куткаш, бажыңга кирип кел-ген чоок, хүндүткелдиг аалчызынга аяк шай тудусканы дег, Бүрүмааның чанынга кылаштап чеде бергеш сунган. Улуг лей-тенант ол үеде кадайның карактарынче оваарымчалыы-биле көргөн. А демгизи олче хыйыртай аарак караан соодур көрүп-көш, дегийт-ле стаканда сугну ооң холундан барык-ла ушта со-га аарак апкаш, үрде суг ишпээн мал дег, боостаазын кылды-радыр ижишкен.

— Ам кудуп берейн бе?— деп, Калбак айтырган.

Бүрүмаа чаңгыс стакан суг хамаан чок бүдүн графин-даа иштин ижип болур турган. Ынчалза-даа ону Калбак карак сая-байн кадарып олурарыңга шыжыкканы чадавас, база чаңчанып харыылаан:

— Теве эвес, кнжи-дир мен. Болдум — дээш, Калбакче-даа көрүнмейн, демги-ле олурган олудун чазай эптештир олуруп алган.

Калбак оон чугаа эрээн херээ чок-тур деп чүвени билген. Ол ыт чок эргилгеш, тудуп алган турган стаканын графин чанынга салып кааш, даштыгаа таакпылап алыры-биле үнүп келген. Казапча кырынга үнүп келирге, ооң дериде берген арнын серини салгын суйбаан чүве дег, хоюннадыр үре берген.

Улуг лейтенантының өрээлден үне бергени Бүрүмааның догааштыр бодап олурганы ышкаш болган. Кадайның уйгузу кээп, ооң ийи караанче элезин урупкан чүве ышкаш, өйүп турган. Ынчанмайн канчаар, хондур уйгу чок үш-үдүрүм чүвөлөр бодап, аай-дедир базып тура хонарга. База дүн ортузунга чедир чааскаан «шелип» турган кылаң каразының тевиң, куду дөңгаярга безин куску келип, хөөн булгандырып, ийи эгин кырында бажы безин чарлы бер чазып турда. Ол улуг лейтенант үне бээри билек, уннаштыр салып каан сандайлар кырынга ийи идиин безин ужулбайн чыдыпкаш, чайгаар-ла ийи караан шийипкен...

...Чайгы үе. Чечек шыпкан ногаан аяңга Бүрүмаа чааскаан хой кадарып чораан. Хойлары шупту чангыс аай ак өңнүг. Мунуп алган шилги аъдында — тыва эзер-чүген. Каастап кааны — шаандакы бай ызыгуурлуг кижилерниң эдилели дег коя, чараш. Боду база шырак кеттинген — тыва тонун дордум кур-биле чыыра тырткаш, куржанып алган. Аъды чыраалап чорда, эзеңгизиниң кырынга тура кааптарга, кедип чораан кадыг идиктери безин дагжап, удур келген чылыг салгын ооң арны-бажын суйбавышаан, сергедир хадып турган. Ол ынчалдыр казыргыландыр чырааладып орда, ооң хойларынче кедергей улуг, молдурга дег ийи бөрү халдай берген. Хойларын Бүрүмаа ол бөрүлерден чарып, камгалап алыр дээш мунуп чораан аъдының бажын ынаар ээй согарга-даа, алдыртпайн аскымнап бар-ла чыдар болган. Алгырар дээрге үнү үнмес. Ол ынчап чаданып чорда, ийи бөрү элээн каш хойну хан-чинин дырыладыр, туткан-на чериндең алгаш аай-дедир шывадап эгелээн. Ол үеде кадайның шилги аъды хенертен хойгаш, ону ол-ла черинге чая октапкан. Ынчан ол ийи бөрү кижигилештир аразында чугаалашкан:

— Хойлары-даа канчаар, баштай кадарчызын чооглап алыылы. Аъды мөөп каапкан ышкажыл.

Ийиги бөрү:

— Ийе, ынчаалы харын. Кижиги эъди деп чүвени шенеп көөр-дүр. Ханы суг кедергей-ле амданныг боор оң — дээн соонда, олар кадайже хөме халчып олурган.

Бүрүмаа корткаш аяңның ынды кыдыында турган сүүр-сүүр хаяларлыг дагже углай халаан. Хаялыг дагга чедер бергеш, ол сүүрнү өрү тептинип үнүп-ле каан. Сүрген бөрүлери база ооң соондан диштерин шаарартып алган, ырланып каап үнүп-

ле орган. Кадай хаяның эн сөөлгү сүүрүндөн туттунуп чорда, оозу турудгаш, буступ-ле дүшкен. Ол алгырыпкаш сүүрдөн чугулуп-ла баткан! Хок-хак дээн соонда ол отту чаштап келирге, сандайларындан аңдарылган, үпчү-боду соок дер дүшкен, шала кырында сириңейнип олурган. Хейде-ле дүкпүртүнүп, чүвениң ужур-бажын угаап чадап, аай-дедир көрзүнүп олурда:

— Элээн могап турупкан ышкаш-тыр силер аа, угбай? Уйгунар кадында өлүрткей Болат-оол Кончукпанның дугайын сактып, дүүн кежээки ужуражылганарны база чугаалап шаг-ла болдунар. Чамдык улаараар кижилер көргөн-билген чүүлдерин удуп чыда, өске кижилерге төөгүп кааптар чүве дээн. Ол ышкаш силер база ынчалдынар — днзе-ле, ооң баарында майор Соруктуг бир эштиг бо турган.

Бүрүмааның бажынга дүүн кежээ чүнү канчап турганы бичи-ле када шокараш кылынган. Дүвүрээн бот, дүктейген баш...

Кежээкниң 6 шак ажып турган. Ынчан Бүрүмаа дүшп соонда садып алган кызыл арагазын чааскаан төндүр ижипкеш, хериминиң даштынга үнүп келген турган. Шак-ла ынчан ооң бажыңының чаны-биле элээн эзирик Болат-оол Кончукпан эртин чыткан. Ол үеде эзирик Бүрүмааның бажынга мындыг бодап төрүттүнүп келген: «Кончуг оор сээн-биле ам-на таптыг ужуражып көрээли. Малчыннап турумда оорлап аппаратаның хойларың өртээн мен совхозка төлээн мен. Ам ол хойлар өртээн чоор ийик мен, бир эвес ыядыр арын, ылбыраар кежиң бар амытан болзунза, оода чадаарда меңээ бурууң миннип, чугаалап каар болзунза, кижини сеткили деп чүве бар ыйнаан. Бээр менче чоокшула че, харын» деп бодап чорда, Кончукпан кадайны эскерип кааны-ла ол боор, олче дорт углапкан. Келби-келбишаан амыр-менди-даа чок:

— Баш аараан арай баксырап чор мен, угбазы. Үш хире чүведен хайырлап көөрүң кандыгыл? Кончууң бар, чок дээр эвес, бөгүн эвес-даа болза, соң даарта төлөп бериптер-ле болгай. Че, канчаар сен?— дээш, арай турамыксымаары аажок Бүрүмаа кадайның арнынче дорт көрүп турган.

«Мындыг орта ажыл кылбас, арагачы чүве кижини өрөзи кажан төлөп берип чораан, аксың чаагай хей-дир сен ийин» деп бодап турза-даа, Бүрүмаа ону үр манатпаан. Платъезиниң карманын үженген соонда, оон тудуш 10 акшаны уштуп келген, Кончукпанче сунмушаан чугаалаан:

— Мен база садыг чорааш келир бодап турдум. Оруувус чаңгыс чүве болганда, аныяк кижини сен халааш кел харын, Кончук. Черле сээң-биле чугула чугаа кылыр бодалдыг мен. Сен ийин шил ак чүведен садып эккел. Оон чедип келириңге, таптыг чугаалажып көөр бис.

— Че, мен-даа халып баткаш келийн, угбазы. Сен мээң соомдан хөлөгем болуп сөөртүнүп чедип келдиң, халак. Кончууң алыр, чпир дээн соонда сөзүңгө бүзүрелдиг эр болдур ийин. «Сөглээн сөс, керткен ыяш» чүве-дир ол — дээш, ийи холун кармактаныпкаш, Бүрүмааже-даа көрбейн, сыгыра аарак бачып чорупкан.

Кончукпанның барааны читкижеге чедир Бүрүмаа бажыңының чанынга ооң соондан көрүп турган. Кажан ол арага садар садыгның талазында доора кудумчуже ээптерге: «Сен кончуг арагачы азаны таптыг томаартып, кызып көрбээн кара арныңны кызытпаан шаамда, черле көрүп турзун. Хүн ийис, дөмей-ле бис пйиниң кызыл арыннарывыс база уткужуп-ла кээр боор деп бодап чораан мен, харын. Ол үсм ам бөгүн келгени ол-дур. Бир эвес эр угаанныг эр болзунза, мээң багай кадайның чугаазындан-на хамык чүвени бодуң угаап билгеш, бурууну мөңөө мишинп, менден келдерелди дилээр ужурлуг сен. Че, харын, далашкаш капчаар, көрө-ле бээр бис ыйнаан...»

Садыгже айбылапканы Кончукпан чиде бээрге, манап чадап кааш, дем чаа чааскаан ижип алган кызыл арагазының тевиң бажындан үнүп эгелээрге, Бүрүмаа кадай соок шай пактаптар дээш бажыңыңа дедир ээпкен. Бажыңга кирип келгеш, шаажан аяк долдуң соок шайны кудуп алгаш, чаңгыс уг-биле төндүр ижипкен. Үе-шактың чылбазы аажок ышкаш боорга, Бүрүмаа кадай суугу чанында чыткан терезин ширбиилди ала тыртып алгаш, шалазы арыг-даа болза, катап база ширбиттине берген. Ооң улаштыр чугдунмаан аяк-савазын электри плитказынга суг чылдып алгаш чуггаш, бичии чем шкавынга чурум ёзугаар салгылап каан, Кончукпан ам-даа сураг. Элээн үе эрте бергенде, даштын херим эжиң дагжаан ышкаш болган соонда, эзирин демгизинден немежи берген, ийи холунда ак саазында чүве ораап тудуп алган Кончукпан бо кирип олурган. Ол кирип олурала, Бүрүмаага:

— Эш-өөрүмге таваржы бергеш бичии ижиптим. Садып алган ийи шил арагамның бирээзинден ортужени оларга кудуп бердим. «Кижичагаан чүве-дир» деп чыткаш, кончуг кайгалдардан арай деп адырлып алдым. Менден сен арага чараан дээш өрелей бээр болзунза, эртен ол ажыг сугну хааржаа-биле-даа эккеп бээр мен — деп чорда, Бүрүмаа кадай ону көгүдүн каан.

— Ону чоор мен, дуңмам. Кижичаа-өөрлүг, арын-нүүрлүг чүве ыйнаан. Кырган мен безин кандыг-дыр мен. Оожурга, оожурга, че.

Демгизин кадайның чымчак сөстөринден, чаа кыпкан от кырынче суг саарыпкан чүве ышкаш, дораан-на чавырлыл бады

барган. Кончукпанның эккелген ийи шилиниң бүдүнүн Бүрүмаа кадай чем шкавынче суп каш, аксындан ижипкен араганы иил стакан ортужни куткаш, баштай боду ижипкен. Араганың ажыынга кадай думчуун бырыштырып чоруй, стол кырынга чыткан када берген хлеб картын чыттаан кижн бооп, ийи-үш катап чыдыргааш, ол-ла стаканга Кончукпанга куткаш сунган. Оу үнү-даа ыттавайн стакан илезин-даа арттырбайн ток кылган. Ийи кижн-даа шак-ла ынчалдыр аш-чем безин чивейн водказын чоглап-ла олурганнар. Өрээл иштинге таакпы ыжы туманналы берген. Бүрүмаа кадай тургаш, иштики өрээлде радиолун ажыдыптары билек, Кончукпан көскенген:

— Ээй, шуваганчы! Кончууң райдо-руйдо дыцнаар хире эвес боданы олур. Ол чүвениң боскун катап боой идивит. Анчыг чүве-дир. Көксү-хөрээм арай көдүрлүксеп тур. Кижиниң нербе деп черинге дээптин сен — дээш, олурган сандайышдан ол туруп келгеш, тендирбишаан кылаштап чоруткаш, сонга баарында кочалда сугну ацдара тепкен.

Ол үедэ Бүрүмаа кадай иштики өрээлден үнө халын келген:

— Дунмам, орталан! Угбаң Бүрүмааның бажыңы-дыр. Араганы артыын ижээли, че. Сандайыңче олур — дээш, Кончукпаны холундан чедип алгаш, демги-ле турган черинге ашарып олуртуп каш, шкаф иштинден аксы ажыттынмаап шилин уштуп эккелгеш, арагазын куткаш, Кончукпанче сунган. Оозу динтерин кыжырадып олургаш, ыт чок база-ла ток кылган. Бүрүмаа кадай бодунга куткаш, чаа-ла ижер деп чорда, Кончукпан үш-үдүрүм сөстөр эдип, соо-мурнунче дүкпүртүнүп туруп бээрге ол хорадааш, ону бажыңындап үндүр итпишаан, алгыргылаан.

— Сени шору чүве билир оол деп бодаан мен. Ындыг эвес, дүржок чүве-дир сен. Угаан кири сурган, арагалаар, оорланыр чорууңну билиндир чугаалаар бодадым. Ам бодап орарымга, ындыг чүве билир хире эвезиң илден-дир. Моон, мээң бажыңымдан ырап, ак орууң-на оруктап чоруп көр — дээш, ону кладовкага чедир чедип эккелгеш, улаштыр идип чоргузупкан.

Эзири улгаткан Кончукпан кладовкадан тендирип үнүп бар чоруй, ында доора ыяшка илдиккеш, казача кырынга кээп ушкан, думчуун буза дүжүп алган. Ханы думчуундан сынайнын төктү чорда-ла, Кончукпан туруп алгаш, алгы-кышкы, үш-үдүрүм чүдек-бужар сөстөрүн чулчурбушаан дедир Бүрүмаа кадайның бажыңынче кирип олура кыжанган:

— Чон менче өгүн караннадып турар кырган азал бо? Сээл койларың оорлап чипкен-даа болзумза, дөмей-ле ону бадыткаар харың бар эвес. Ындыг чугаа үндүрүп келген болганыңда,

шуут херечи чок турар кылдыр бодунну ам дораан кезип кааптар мен — дээш, стол кырынга чыткан чук сыптыг бижекти сегирип ап чыткан.

Кончукпан думчуунуң хан-чинни дырылатпышаан, иштики өрээлче тендирип чоруткаш, ынаар-ла бир чүвеге үскен дег болганда, чизир-чазыр дээн соонда ойда дүшкен. Бүрүмаа кадай көрүп турарга, ында идик-хепке Кончукпан думчуундан төгүлгөн ханын боравышаан, диштерин кыжырадыр дайнанып, карактары үзер буганыы дег апарган соонда:

— Черле сени канчаар эвес мен, кончуг кырган ирик чудук! Ам черле борбак бажыңны халаш кылып каар мен — дээш. Кончукпан Бүрүмаа кадайның кырынга-ла келген...

Оон өске эрткен болушкун Бүрүмаа кадайның уйгу-дүжүндө ышкаш болган...

Шулуглелдер, шулуктер

Екатерина ТАНОВА

Тыва черге йөрээл

Тыва кижини
тыптып келген төөгүзүн
үс-дүнтен
үжөн-чиндип, казып турбайн,
өргүн чоңум,
өскөн черим алгап каар дээш,
эртине дег
эргим сөстү тыппас-тыр мен.

Делегейни
дескингеннер мактапмышаан,
экзотиктиг
элден хуулгаан, тоожуп ханмас
«Дыбаажан-даа
Тывада эвес, ында-дыр» дээр.
«Черивистиң
чединмезин, ядызын» дээр.

Оларларны
чөп-даа боорун канчап билир,
Олар-биле
чөрүлдежип шыдавас мен.
Ыпчалза-даа
кешен чүрээм ханызындан
ыдык сүзүүм —
хензиг Тывам ырап көрбээн

Ол дег эргим
оранны мен билбес-даа мен.

Чүглe ол дээш
чүдүг-сүзүүм номнай бээр мен —
Артгар ашкаш,
агым-көгүм баглап каар мен.
Хемисер кешкеш,
кежик-чол дээш тейлеп каар мен.

Тыным болган
Тыва черим турбаан болза,
Тывызыксыг
тыва чонум кайыын кээрил?
Хөрек-чүрек
хөңнүн чазан, хей-аът кинрер
хөөмейжинин
хөглүг ырын кымнар ырлаар?
Тооруктуг
долгай Таңды аргазында
аккыр харда
аңнар изин кымнар кезер?

Буурул Тывам
малчын, аңчы, ыржы оран,
бурун шагдан
маадырларны чаяап чораан.
Кадат малын
дагларынга дозуп чорааш,
хаяларга
дайгыларын сиңирип каан
Үрүленин,
Лопсанчаптын чымыш долган
үүле-ижин
оглу, кызы улап алган.

Кадыг-берге
кажыдалдың шагында-даа,
өктерелдиг
өөрүшкүнүң өйүндө-даа,
Тыва кижин
дыжын харап, кедээр сойбас,
хөңнүн, сөзүн
хөйү-биле бир баг кылыр.

Дуза дилеп
келгеннерже холун сунар,
Дуза кадып
келгеннерни өрү чалаар.
Акы-дунма
найыралга шыңчы чораан
арат кижн
аажы-чаңы ам-даа хевээр.

Хөңнү биче,
хүндүлээчел Тыва чонум
көвсөй чонга
күчү-күштү улам немес,
он-он аңгы
аймак-сөөктүг албатының
оюп эртпес
аалы болуп мөңгө артсын!

Тыным болган
Тыва черим йөрээп тур мен:
Бурган өршээ,
Буян сенден ойлавазын!
Ажы-төлүң
келир өйү чырык болзун,
Арат чонун
кежик-чолу келдейбезин!

Делегейге
дески чүве турар эвес,
Дээр бүргеп,
тенек чаңнык чаңчап келзе,
хөңнүн, сөзүн
хөйнүү-биле чаңгыс кылгаш,
чаагай чол дээш
чадаганың сегирип ал,
чараш ырың
делегейни камгалап аар,
чаңнык соксап,
дээрге челээш чечектелир!

Юрий КЮНЗЕГЕШ

Эне хемим эргим кызы

Эне хемим — энип баткан
Енисейниң бажында мен.
Дозур-карам аңаа келгеш
Доштуг менги көрүнчүктенир.

Доштуг менги көрүнчүүнге
Тоолзуг элдеп чурук көстүр:
Эргим эжи өртемчейде
Эзирлештир ужуп чоруур.

Эзирлештир ушкан оолдун
Ээгилери чалгыннар дег
Хөрүктелдир агаар чарып,
Хөөмейлеп ырлап чоруур.

Хөөмейлээн ырызының
Хөөнзүргей, мунгаа хөлчөк:
«Өртемчейде кым-даа мени
Өөрүп уткуп албас!» дээнзиг.

Өөрүп уткуур өскөн черим —
Өргүн, шапкын Эне хемим
Эрге-карам сенде тудуш,
Эрниң каям, эргим сарыым.

Эрниң каям, ошкап каайн.
Эне хемим — Енисейниң
Эрес кызы, ырлап берем,
Эътке-сөөкке тоннуп келзин!

Карактарың оду чылыг

З. Ф.

Бөдей өгге төрүттүнген
Бөдүүн уруг
Бөгүн сенче көрнүп келген:
Кавайлыг чаш болу берген,
Каттырымзап чыдар-дыр сен.

Ээл өскөн авад ышкаш,
Эн-Суг, Талым —
Ие-хемнер унун баскан
Изинг кеппээн, элээди кыс
Эрээн шыкта көстүп тур сен.

Часкы чаш көк хүнге таалап,
Чайны үдээн
Хорагай дег хоор-сарыг
Хову чечээн чашта өрээн
Хоорай кызы базып чор сен.

Чурукчуну магададыр
Чурумалдыг
Чуртун дөзээн чараш-тыр сен —
Күзүн тараан шетчик дыт дег,
Хүрең арның көрүп чор мен.

Чырык черге черле ындыг:
Чылдар шуужуп,
Чылдыр-шактап калгып эртер.
Часкы чечек онуп, хадыр —
Чаш хар чашка бысканнаптар.

Хыраа, шаңныг узун кыштың
Кыржың соогу
Хаарып келир... ынчан база
Карактарың оду чылыг —
Каттырымзап чоруур боор сен.

Шүлүкчүнүң орнукшудуу ыржым, ширини

С. Б. Пюрбюге тураскааткан.

Күскү дүне
доңат,
хыраа шонувуткан,
Өнгүр чечск чаржап турда,
хөөрге келгеш,
Өскүссүрээн сеткилимни
сеңээ сөглөп,
Күдүк базып,
мөгөйипкен
хөлзөп тур мен.

Пөшсүг,
чаатсыг эзимнерниң
кенен оглу

Бөдүүи,
чевен сөстөр кошкаш,
өөңгс бардым —

Өттүнген дээш,
чемелевейи,
«шору-дур» деп,

Өөртүрүүн
эриг чүрээң эндевежик.

Деткимчеден
бажым төөреп,
кулунчак дег

Дешкилектеп,
халый бээрим билгеш,
ынчан:

— Орустаарың кандыгыл?— деп,
оожургаттың.

Оортан бээр
кандыг чылдар шуужуп эртпээн!

Чонуң алгаан,
чуртуң мактаан
уран-чечен

Чогаалыңны
довуракка хөөн каар чазың,
Қазыргылыг дошқуң
чылдар
чалыы шааңда

Хайлыг булут диргей тыртып
аакталған.

Хопчу болгаш
чашпаачылар күзүм огуң,
Хоран дылдыг,
чыланнар дег,
шап-даа турған.

Қаргыш,
кылык —
өжээтпниң хыктыг холу

Қара киндан
хаалгазың қаңгырт қылған.

Соцгаар
 дээрде сылдыстарныц
 ырак болгаш
 Соок чыры
 кыскарган дег
 бырлаинаарга,
 Шапкын Устун,
 Демир-Сугнуц чалгыы көстүп,
 Сагыжыңга
 эрбенниг даш
 өйүп чораан.
 Черногорск уургайыңга
 хөмүр казып,
 Ангарага ыяш кезип,
 Сталинниң
 Аар дажып
 даглыг Сибирь
 өрү чууктааш,
 Сеткилиңниң чылыы
 донуп,
 черликшивээн.
 Буурарты
 чиңгис хыглаан,
 эверээштиң
 Буступ дүшпээн
 чалымнарга
 сээц ырын
 Муңгаралдың,
 өөрүшкүнүң хүннеринде
 Бурунгунун
 тоолдары дег чаңгыланган.
 Чолук —гений
 букшуй бээрге
 хостуг тындың.
 Чоннун
 мөңгө эртинези —
 ырларыңның
 Кеди шыны тиилээн.
 Тыва черде хүннээн
 Херелиңниң
 хензиг ужуу чурттап чор мен.
 «Хээрек боор» дээш,
 хербележиң хейтээн хейлер

Хендир ышкаш
 саварландыр суура соп тур.
 Канчаарга-даа,
 аржаан домнап,
 ыдыктааштың
 Хажытпа дээн
 чүдүлгөнни сагып чор мен.
 Орустап-даа,
 тывалап-даа —
 күзээниң дег
 Огулуг ыр ырлаваан мен.
 Ынанганзыг
 Мерген
 биле
 Чечек ийи
 мени четкеш,
 Бергедээнде
 хөңнүм чазап,
 кагбайн чорлар...
 Күзүн —
 хатчыл:
 оът-көк оңгаш,
 тоглаза-даа,
 Үрезини
 кара черге хөөгүп кыштааш,
 Хүннүг чазын
 хөрзүн дежип,
 үнери дег,
 Уш-дөрт салгал —
 оолдар, кыстар изиң баскан.
 Өөр-өнер,
 магалыын деп,
 дески мактаан
 Үнелелден тыртылчак мен —
 чонун уткан
 Нүгүлчүлөр,
 дудуу-тулуң чаяанныглар
 Өкпелексээш
 чокшу берзе —
 талаар болгай...
 Бууарарып,
 сыыгаан бажым суйбап тур мен.

Бузут,
ёра,
аас-дыл четпес,
ыржым,
ширин —
Шүлүкчүнүң сөөлгү,
мөңгө орнукшулу
Чүрээмни
соок
салгын-биле
чиңнеп туру.

1988, сентябрь — 1990, декабрь.

Александр ДАРЖАЙ

Үштээн шүлүктөр

* * *

Амыдырал бажым суйбап,
Авам ышкаш чассытпаан бол,
Куруг аяк менче сунмаан.

* * *

Бүзүрел, Идегел, Ынакшыл —
Бүзүрелдиг үш ыдык тандым.
Чажыым чажып чалбардым.

* * *

Эрээн харның бир-ле дугаар дамдызын
Элеп түрээн хөкпеш күжүр амзаар.
Часка башкы йөрээлди ол номнаар.

* * *

Шаг-үе шапкан аъттан дурген-дир,
Сарыг бүрү орук дургаар эстеп тур.
Хөнү сыным тал ышкаш эглип батты.

* * *

Ээзи ирей шатты мөңгө дөженипкен.
Эжик-хаалга хензиг хатка кыйыраан.
Улуп хонар каңзаан ытка чаржалашкан.

* * *

Чаагай эт кылып кагган хире мен.
«Чаражын!»— деп магадаарлар көвей-дир.
Чүстөрүм ыстаары шуут намдады.

* * *

Аккыр саазын, демир-үжүк иелээ
Адар данны атсы өчүүм алдылар.
Арыг шыным шүлүк кылдыр бижип алды.

* * *

Туфелиң кадаг ээжээ кадыг черже
Тулдур кирип, оюлганнар арттырып каан.
Чүрекейим ханы сыстып, саргып тур.

* * *

Берге орук — чилчик үстүр кадыр-каскак.
Белден үнгөн аржаан. Хамнаарак...
Кавайда чаш дег таалап чыдыр мен.

* * *

Меңгилиг сын шынзылга-даа айтырбас.
Берге-даа бол, ажар артын айтып бээр...
Чалымнары — мунгаш, дүмбей хана дег-дир.

* * *

Оргу черге чаза-ла ушкан мен.
Оран долдур медээ дыргын болган ийин...
О, алдар-аттың адаа хөлчок аар-ла-дыр.

* * *

Сарыг хову ортузунда чаңгыс дытка дөмей сен.
Чаңныкты сен бодундува сорунза дег тыртар сен.
Хайым сеңээ халдадып-ла чор мен, сарыым.

Кижиниң миннишкени

Деңгер-Бойдус, өндүр өгбем,
Дээди, арыг, ыдык Бурган!
Делгем шөлдү, тайга-сынны
Деңней-шиңней меңээ бердин.

«Ораныңга ээ болуп,
Онча-бүрүн эдиле!»— деп,
Чаяаттыңган үемден бээр
Чагып-сургап келдиң ийин.

Деңгер-Бойдус, ыдык Бурган,
«Делегейде Кижини мен дег
Тергиидекчи хаан чок!»— деп,
Тенек аарааш будалган мен.

Ажык шөлден үнер чүве —
Албыстадыр чашпан болду.
Тайгаларым чанагаш тас
Таскылдар бооп хуула берди.

Ыдык деп чүл, Буян деп чүл?
Ындыг сеткил уттундурган.
Иезиниң күштекчизи
Идегел чок мирит болдум.

Букка ынчаар таварткаштың,
Бужар самыын үндүрген мен —
Буяныңче дүкпүрген мен,
Бузут-чамга борашкан мен.

Деңгер-Бойдус, өндүр өгбем,
Дээди арыг, ыдык Бурган!
Бачыдымны арыдып көр,
Бажымдыва судуруң хак!

* * *

Черим-чуртум — Чаа-Хөлүм
Чевег-хөөрү — Саян хөөлбээ,
Кырлаң чалгыың магадаардан
Кылымы хайнып хөлзеп тур мен.

Чингир ногаан алаактарга
Чидиг «Дружба» мөөрөп туржук.
Чалбырааш от ушкан ыяшты
Чазый Моос дег сыырып туржук...

«Хөөлбек-далай — хөгжүлдe!»— дээн
Көвүү көвей каас сөстен
Бажын ажыр байыыр туржук,
Падын барап чурттап чор бис.

Өлүг ногаан шилдегер суг,
Өзер чашка ажыың чүл аан?!
«Өскөн черин өлүртүп каан
Өгбелерниң кончуун!»— дээр боор.

Саян хөөлбээ, сени көрүп,
Чангыс эвес келгилээр мен.
Чевег-хөөрнү эргээним дег,
Сеткилим чер муңгак болур.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

Малчын

Бичиш шүлүглел

Чылыг черде хоорайда
Чыргап оар ажы-төлүм,
Ажыг кыштың соогунда
Ачаңарны бодап көргер.

Аштаанда ам сактып келгеш,
Аалдап деп келир силер.
Арагалап хөглөп хонгаш,
Аарын алгаш чанар силер.

Менде чүү боор биеэги-ле
Мээс черде хоюм дозуп,
Чаржаң харга тайып ужуп,
Чааскаан-на караңайнып,

Чангыс-даа бол малдың төлү
Черге доңуп өлбезин дээш,
Сеткил аарып чоруур-дур мен,
Ча-ча, ону кымнар билир!

Дүне-хүндүс уйгу-дыш чок
Түрөп чорааш өстүрүп каан
Ажы-төлүм дөмөк боорун
Аайлыг күзөп чорбадым бе.

...Кадайымның эъди аараан
Қара чааскаан өгге кагаш,
Суурдува эмчи чалап
Сунупканым утпас-тыр мен.

Доругдайның суглуктары
Дош шыпкан «эрегелиг»,
Шыңгырадыр челип орда,
Шынаа улам херилген дег.

Оода чадаар домзактааннар
Орустаары шору дижир,
Менде чүү боор, мөдүхөө —
Мелегей эр орус эмчээ:

«Моя жена мясо болит,
Манчүрек голова далеко»—
Молдурлааным кандайындан
Марина эмчи каттырыпты.

Орус эмчи аъттаныпкан,
Ол менден дудак-даа чок,
Қирбиктери шулу хыраа
Киискидир челдирип ор.

Эмчи кээрин четтикпейн
Эъди аарып манап орган
Күжүр эжим соок өгге
Хүрең чаагы оң-даа чок.

Чүгле чиигеп алзымза деп,
Сүзүглек-ле орган болбайн.
Чаларай-ла, кышкырыпкан,
Чалым-хаяа чаңгыланды.

«Көжер-оол! Көжер-оол!
Көште төрээн чүвемни»— деп,
Өөрүп маңнап турган оглум
Өскен, шагда эр болган.

Садикке, интернатка
Чарычалап өскөнн бе,
Чассытканым — база буруум:
Чалгаазымаар оол болган.

Школаны мөлдүк-калдык
Ужур шинде мүн-не дооскан.
Сураа ынаар Кызылдыва
Сургуулдаар дээш кирген дижир.

Акша-ла, акша чорудунар дээн
Авазынга чагаазы кээр.
Ашак кижн менде чүү боор,
Ажы-төлчө көрүнмеске.

Чорумалдан дыннаарымга,
Шоолуг-ла эвес черде
Өөрөнгөн аттыг болду,
Өскээр шала будалыр-даа.

Чээрби бештин арагазын
Шелгилепкен чоруур дижир,
Талон кылган, таакпы саарган
Талаар-ла орук эдерген төл.

Чинк орук сүре берген,
Чиктинн але, оглумнун дээш,
Төре нүүрүн бодавастаан
Төлүн кижн хай-даа дигей,

Кызылга орай чеде бергеш,
Аалчылар бажыңынче
Арты-мурнум көрзүнүп каап,
Кылаштап-ла орган хинчээм.

Шыйлагарлар келген соонда,
Чырт-ла кылган, билинмес мен,
Рюкзагым хунаап алгаш,
Ужур майгааш арты берген.

Милиция черинге оон
Миннип келген олур мен де.
Кезек оолдар туттурган деп,
Келзе-ле — мээң Көжер-оглум.

— Рюкзагың бо-дур бе?— деп.
Ужурун шуут билбейн бардым.
Айтырылга эгелээн-не,
Ачазы мээң үнүм читкен...

Үптекчилер аразында
Үвүрээре хөлүйүпкен
Мээң багай Көжөр-оглум,
Мен човааш өлүп калдым...

Оон эртсе, күштеп болгай,
Оон эртсе — соок мези!..
Чүү адам үе боор бо,
Чүдээн көрөм, ажы-төлүм!

Көжөр-оолду көрзүңерзе,
Хөөкүй ачаң бода деңер.
Хөлөгелер аразыңга
Көжүп чорбайн миннир болза!..

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

Аалчы-ла чылыг хонза...

Авам, ачам эрги кыштаа —
Сесегениң
Аар ийи. Ийме тырта,
белде чыдар.
«Бөмбүрзекте тывылдым» деп үнүм салган
Бөдей өөмнүң
орну-соргаа ында чүве.
Эвеген чаш
өпеяа шаам аагындан
Элээдилей,
балдыр дыңзып доруккуже,
Эртип келген назынымдан
маңаа көргөн
Эчигей
соок
узун кыштар утгундурбаан.

Аъттыг,
чадаг
аргыыр орук чоогу болгаш,
Аалчылар устун болбас
хөөрештиг чурт.
Харлыг-хөрлүг
дүмбей дүне
чорумалдар
Хаая эвес
өөвүске кээп
хонача боор.
Авам, ачам
оларга-даа түвексинмес,
Аштыг-чемниг,
чугаа-сооттуг олуларлар.
«Кижиге төлү каяа чорбас боорул» дижиң,
Хире-шаанче
хүндүлээрин кызыдарлар.
«Аалчывыс-ла чылыг хонза,
боттарывыс
Ажырбас бис, оглум» дишкеш,
хорлуг-хорам
Шуглак-дөжөөн
эде-хере
салган турар,
Суугузун
улам чылды
одаан турар...
Авам, ачам эрги кыштаа —
Сесегениң
Аар ийи. Ийме тырта,
белде чыдар.
Кижилерже
сагыш човаар
хүндүткелди
Кичээнгейге
алган үем ол-даа хире.

Өске оглу

*Ат-сураглыг аттажым —
Николай Өскеевич Өлзей-оолга*

Ачаң адын — Өске деп каан...
Атта чүү деп? Кым-даа болгай!
Эки атка
Энгиме дег бедий бербес.
Багай аттан
Маадыр боору дудап калбас.

Оккур, ыржы Шындазын хем —
Угба тырта, Хемчик кирген.
Ортаа-Өдек оолчугажы —
Улус тырта, Кызыл чоктаан:
Арны аштып, үнү хөнүп,
Ады-сураа алгып келген —
Дыңгылдайлаан, дембилдейлээн
Тыва чоннуң төлү болган!

Ооң үнү —
Москваның
 ханазынга чаңгыланган,
Ооң үнү —
Моол черниң
 делгемнерин таалаткан.

«Барып-барып бады келген
Бажы бедик Бай-ла-Тайгам»—
Соңгу чүктүң ивижизин
Сорук кирип, харандырган.
«Тыва кысты» алтай оолак
Дыңнап-дыңнап, ындынналган...
Он-он аңгы хуулуп тургаш,
Ойнаарын кым санап чедер.

Шындазын хем —
Улуг-Хемче
 кыңгырадып кире берген.
Шыдаар чүвең —
Уран эр бооп,
 Эвилелче үне берген.

Чүглe бистин Тыва туржук,
Чүктeр санай «өскелетпээн»—
Чоннуң оглу
Чеден харны ажыр баскаш,
Чоргаарал бооп,
Сергек, чалы хевээр арткан!

Азыракчы ораным

Чаагай, сериин агаарынга
Чажымдан-на чаңчыкканым,
Чүзүн-бүрү бойдузунга
Чүлдү-чүрээм эдиккеним:

Авыралдыг Совет чуртка
Ынакшылым ужуктап каан,
Ааттырган кавайым дег,
Ырым болган Ак-ла-Туруум,
Ырым болган Ак-ла-Туруум!

Аржаан суглуг булактарын
Амзап чорааш, хандыккан мен.
Артыш шыпкан тайгаларын
Аргып чорааш, дадыккан мен.

Сеткилимниң оңмас чечээ —
Амыракка бердингеним.
Черим сенден судалданып,
Аялгага чалгынналды.

Авам ышкаш, ачам ышкаш,
Азыракчы оранымга
Чонум нүүрүн сүлдем кылгаш,
Човавас мен, алдавас мен.

Авыралдыг Совет чуртка
Ынакшылым ужуктап каан,
Ааттырган кавайым дег,
Ырым болган Ак-ла-Туруум,
Ырым болган Ак-ла-Туруум!

Салчак МОЛДУРГА

Ыдык хөөргем

Ариунаа дунмайга

Пордан бүткен, кызыл шуру
Молдуруктуг, өле хөөрге
Чажымдан-на меңээ таныш,
Сагышка ам чүге кирди?

Хевек ышкаш чыргырааны!
Хензиг демир омааш-биле
Улуг-эргек дыргаанга тип,
Урдунуптар ирем чораан.

Ашакты бир өттүнүпкеш,
Азыргылап, бышкыргылап,
Хамык улус баарын кадыр
Каттыртканым утпас-тыр мен.

...Сунган хөөргөң ынчан дедир
Суйбай туткаш эгидерин
Улуг соотка алааккаштың
Уткан чордум, өршээ, дунмай!

Ынчалза-даа, элдеп чүве,
Ыя арткан хөөргөң безин
Сенгилицни, төрелдерни,
Сени бо-ла чоктады бээр...

Эгитпээним, харын бирде,
Эки деп-даа бодаар-дыр мен:
Ында черниц, чоннуң чыды,
Ыракта сээң айызың бар!

Хөөргөң чыттап, суйбап ора,
Хөлүмде-ле сагыжымда,
Эргим дунмай, сени база
Эргелеткен ышкаш дег мен...

1 Чыргыраа — думчук таакпызы.

Анаа тенек, үен эвес,
Ага кижн нүүрүндөн
Шүлүк сомнааш ыдыпканда,
Чүдөк-бужар чүү деп але?

Бедик Мөнгүн-Хайыракан,
Беш-Богдан-даа көрүп турда,
Ыдык хөөргөң харызын бээр,
Ындыг үем чоокшулап ор.

Амдызында, күжүр дупмай,
Аалынга сени болчаайн:
Артта оваан уунче көрүп,
Ак сүт чажып, манап олур.

Борис ЧЮДЮК

Хиндиктиг-Хөл

Тоолчаан домак

Шуурган хаттан Хиндиктиг-Хөл, бурун шагда,
Шугулдаары эстереңгей чылдар турган,
Чалгып, дүрлүп, хайнып чыдар шак бо хөлге
Чаагай хүннер чазын, күзүн хаая болур.

Өглээр кысты ада, не кижээ бээрде,
Өнчү бержип, сатчып турган үе ол-дур.
Чөпшүлдери өгленгештин чурттай-даа бээр,
Чөрүүлери арыг, шынчы ынакшылдан —
Алдын-мөнгүн, алган малды хаайга какпас:
«Алчып, чишкен боттарыңар шоруңар!» дээш,
Ада, не аалын каггаш, дургуннаптар.
Азып-тенип аалдар кезип чоргулай бээр.

Чагырга чок ынакшылдың бажын билир
Чаңгыс хааны — Хиндиктиг-Хөл ол деп билгеш,
Қаашкан, хоскан уругларны анаа чыгап,
Қарак ажыт Хиндиктерже¹ шөлүп турган.

¹ *Хиндиктер* — ортулук даглар.

Кижилерге мөңгө назын кайын турар,
Киржип-үнчүп чурттап чорааш, кызыл-дустаар.
Кижилерниң килең-кылыын кым-даа билбес,
Хилис черден ынакшааннар өлүп чораан.

Азыраан мал, ажы-чеми турган-даа бол,
Ашак, кадай сүмелешкеш, чаңгыс кызын
Хары байның кенни кылдыр беривиткеш,
Харызынга аъттыг-хөлдүг болган иргин.

Хары байның ортун оглу Орлан дээрзи
«Кадайы» боор Ажыкмааны херексесес.
Өске кыска ынагындан былдай дүжүп,
Өөнгө келбес, өглер кезип чоруп турган.

Ажыкмаазы кажып келген. Кудазынга
Адазы ашак чеде бергеш, сүмелешкен.
«Хоскан, кашкан уруглар-даа ийи дең-дир,
Кошкул бергеш, Хиндиктерже шөлүүр» дишкен.

Чайның айы ортан турда, аяс хүнде,
Салды даггаш, он шаа хире өшкү-биле,
Салымы бак кулугурлар бириксин дээш,
Самдар өгнү салга каггаш, кежирип каан.

Хүннүн дурту кыскалааже чурттаза-даа,
Хүлүмзүржүп чугаалажыр чүве-даа чок,
Өшкү сүдүн хайындырып ижип алгаш,
Өрү, куду тарай баскаш, хүнзээр турган.

Күжүр уруг чуртун сактып, сарлы бергеш,
Күстүң айы ортан турда, меннип үнген:
Эшкиниш кылдыр орун калбаан арттырып кааш,
Эргиннерни ханаа катай сал даап турган.

«Ашаа» болур Орлан ону көрө тырткаш,
Алаң кайгап, өшкүлерин ара каапкаш,
Чедип кээрге, уруг тургаш, мону сөглээш:
— Черим чуртум сакты бердим, өлүм чаңгыс.

Мөнделелер¹ чаржып эрткен хиндиктерже,
Мөөң балыы көжүп турар далайымче,
Аяс хүнде чайнап турар Мөңгүнүмче²,
Агым чашкаш, эртен кежейн, сен та канчал.

¹ Мөнделе — тарбаган оглу.

² Мөңгүнүмче — Мөңгүн-Тайга.

— Кара сеткип шыдапас мен, сөзүм чаңгыс,
Кады чурттай албас-тыр бис, салым ангы.
Болган бодум, борбак бажым, кортпас-даа мен.
Бодал шын-дыр, кежээли — деп, Орлан деткээн.

Уруг тургаш:

— Он шаа өшкү, сыран бар-дыр,
Уттундурган, элдептиин аа, канчаар бис?— дээн.
Орлан ора харызынга дүште-даа чок:
— Он шаа өшкү, оран эргип чораай аан — дээн.

— Сыранывыс канчаар бис?— деп, айтырган-дыр.
— Сыран-саран, кошкан пөстү, ону чоорул!
— Ада-ие алгааш берген ээрен-дөстү
Албайн баарга алыс хоржок, кагбаалы — дээн.

Өгнүң орнун аштап, ширбип чоруп турда,
Өшкүлери өдээндиве кирип келген.

Орлан оргаш:

— Өлүрүвүс чадап чок-тур,
Өшкүлериң бирээзин маа өзөп чиил!— дээн.

Уруг тургаш:

— Аазын ишкен малывысты
Улуг сугну кежип тургаш ынчап болбас.
Сүдүн маңаа хайындырып ижип аалы,
Сүттүң артыын хууңга куткаш тудуп аар бис.

— Хөлге дүжүп өлү берзе, кым-даа көрбөс,
Хөмүң¹ кара узун чажың каяа чыдар.
Улуг-күске кудуруу дег содугурум²
Ужуру-даа билдинмес-тир... хөл та канчаар.

Өлүм орта чыгаттырган салым-дыр! — дээш,
Өөңейндир бадырыпкан Орлан иргин.
Уруг аңаа ишти-хөңнү кудараштың
Улаштырып, ишкирнигиң ыглай берген.

— Канчаарга-даа чырык черге, өскелер дег,
Кады чурттаар салым бар бе, өлүм чаңгыс.
Карак ажыт чоруулу — дээш, Орлан туруп:
— Хавырып бээйн, өшкүлериң саггыла — дээн.

¹ Хөмүң — караның каразы.

² Содугурум — кежегезин ынчап турар.

Хоюг сүдүн хайындырып ижип алгаш,
Хоозунга төттүнмээнин кудуп турда,
Чапсар чокка хонган, ушкан, аян туткан
Чанар куштар дүлгээзини сорук киирген.

Ону көрүп магадааштың олар анаа
Ора хонуп, күзел хандыр ырлашканнар.
Эрий-шаагай, өлүм чыгаан иттириглиг
Эрги чуртка салдап чорааш кежип келген.

Аалындыва киреринден дидинмээннер.
Аргаа чаштып, хүндүс хоруп, дүне боорга,
Арагалаан аалдар эргип, эптиг черден
Ааржы, чөкпек кавырактап чоруп турган.

Бир-ле кежээ кылын аалчы ырак черден
Биеэ кыстың адазының өөнгө келген.
Эзириктер үрүнейнип, шуугап орда,
Эдериштир союп келгеш, дыңнаалааннар.

Чугаа шупту оолдун, кыстың салымында —
Чурт тудар хөңнү чок деп хомудалдар.
— Дириг артса, чарлып чуртгаар ирги аар — деп,
Дидим ие сагыш човап орап болган.

Адазы-даа аңаа удур ажынган-дыр:
— Амыр-дыр он, эрээдеп-соп, кадып каар бис!
Орлан биле Ажыкмаазы ону дыңнааш,
Ойлап дескеш, өске аргаа бузуй берген.

Оолдуң аалы ырак эвес көстүп турар,
Озалааш бол, шак ол арга шөлээн болган.
Ынчалза-даа бир-ле катап, чырык хүндүс,
Ыяштаан эр харык бербейн душчуп келген.

Орлан аңаа акызынга душчуп-тур оо!
Оозу кээргеп, дуңмаларын аттынмаан-даа.
Дуюкаалап чедип келгеш, чемгергилеп,
Дузалаптар эвин дилеп хөлзеп турган.

Адазындан корга-корга, адак соонда,
Ажыы-биле дидимненип чугаалап-тыр:
«Дуңмам биле кенним ийи чедип келген,
Дургуннар дег хоруп чоруп турлар, ачай!..»

Ирей, кадай аразында сүмелешкеш,
Изий-биле дуңмаларың эккел деп-тир.
Ада, ие аайы-биле, оозу баргаш,
Аргазын тып, чаннып тургаш, эккелген-дир.

Өгнүң ишти ажы-чемин делгеп бергеш,
Өске чүү-хөө, сөстөр октап айтырбааннар.
Уруглар-даа ажы-чемин шеглей ишкеш,
Удуваан-даа, ийи аңгы хонганнар-дыр.

Эртенинде ада-ие, дөргүл-төрөл,
Эндерилдир чыгып алгаш, пактап үнген.
Орлан аңаа өткүт, чидиг сөстөр октаан.
Олурганнар бук-даа дивээн, дыңнап алган:

«Өлүрер дээш, чергий тырткаш манап орар,
Өрге-күске эвес-тир бис, чүнерил ол!
Амы-тынны оскунарын кортпайн тур бис.
Араңарда белен ор бис, тудунар че!»

Улус корткаш, удур сөстөр чулчуруваан.
«Угу-шыны ол-дур» дишкеш, чаныпканнар.
Оглун кээргеп, ада кижн оожум тургаш:
— Оол-даа, кыс-даа боду билзин, салымын — дээн.

Кулактарын бөөшкүннеп алганзыг-даа,
Куда болур ашак кижн ыт чок арткан.
Авалары, алгыш-кырыш оштавааннар,
Ада кижээ үнүн кадып, чөпшээрешкен.

Айлык ажыр чурттаза-даа бирикпээннер
Амырааштың ала караан баспайн хонган.
Күзээни боор ынактарын келдирткилээш,
Хүннээректээн Хиндиктигни йөрээп арткан.

Чанар куштар өөр-өөр болуп, сүржүп алгаш,
Чаңгыландыр ырлашкылаан, күскү шагда,
Өнчү бержип, сатчып турган ирик ёзу —
Өлүр хөөрүн ынчаар тыпкаш, мөчүп калган.

Мөңгүн-Тайга ону билгеш сеткил сергеп,
Мөңгүн бөргүн кедип алгаш, ырлап үнген.
Шак ол ыры шуурган болуп хуулгаштын,
Чай чок када Хиндиктигни силгип турар.

1959—1960

Зоя НАМЗЫРАЙ

Сеткилимде чурттап чоруур

Көгөрөргөн Тандының сыннарында
Хөрээн ашкан хөртүк харны көрдүң бе?
Хөөкүй боттуң сарынналган куду-чамы —
Хөлчүң-караң хөңнүн канчап калдырдың?

Каыттангылыг Тандының сыннарында
Харлыг дүвү катап база улуур чүзүл?
Хайыралдыг ынакшылдың ындын ыры
Хаяларга чаңгыланып канчаары ол?

Ак хар шуглаан ховуларның чывары
Арын-башты ажыңнады шонуп туру.
Арыг, чоргаар ынакшылдың ырлары
Амыдырал аяны бооп чурттап чору.

Дээргиниң делгем ногаан шынаазында
Дезиг аыттар шалбаладып, киженнеткен.
Чалыы кыстар чалбышталган ынакшылы
Чалар от дег сеткилимде хөрлээлеп чор.

Кюнзегештин шүлүктери

Хүлөр, каң дег дарганнап каан
Күштүг сөстөр чаякчызы —
Кюнзегештин шүлүктерин
Хүннүң-даннын номчуп өстүм.

Доңуп, чаржап, тоглап читпес
Тоол сөстүг тыва чонум
Уран чогаал эртинезин
Угулза дег сиилбип чор сен.

Багыр өгбем хылыжы дег,
Маадыр түрлүг өткүт үнүң
Күзүңгүден артык чайыр —
Күзел-ырга доруккан-даа.

Өөреникчи бичии чорааш
Өднүктежип, чүгленгеним
«Тайбынның көге-бугазы»
Дазылгамда чурттап чоруур.

Эзэнгизн кынгырашкан
Эки «аъттыг» шүлүктөрүн
Саян, Танды эдээ туржук
Чамбы-дипте тарай берген.

Ава чүрээн камнап көргөр

Ажы-төлүм, амыдырал шыкпаржыр дээш,
Амыр-дыжым уттувуткан чоргулаар мен.
Дүнелерде шүлүүм бижип хонар-дыр мен,
Дүннү солуп чырык хаяа үнүп кээр-дир.

Ава кижн ажы-төлүм, ажылым дээр,
Ажыл соонда садыг-саймаа, хырны, дыжы,—
Чуртталганы шуткуп, сиилбээн ие кижн
Чуртувустун судал кошкан салымы-дыр..

Ажылымдан ында-хаая озалдаар мен:
Аразында чамдык улус кочулаанзыг,
Арай шириин карак уштап көргүлээрлер:
— Аа, богда! Ам база озалдаан-дыр!..

Ажы-төлдүг ие кижн сагыш човаан
Аңгы кижн каяа тооп көөр дээр силер.
Бодун бодаар, дужун хараар кижилерге
Божуп алган сээң төлүн чүү хамаан!

Дунмам уруг ырак суурдан бичин оглун
Дуза дилеп, эмчиледип чедип келген.
Кушкаш ышкаш хензиг төлдү көре тура
Хуум харап, дузалашпайн оар мен бе?!

Ажылымдан шөлээ дилээш, эмчиледип
Аңаа хүнээш, могавыткан чедип келдим.
Арзылаң дег даргам көргөш көскени-дир,
Азарганчыг чавыс бодум чыырлы бердим.

— Маңаа дораан тайылбырдан бижип эккел,
Бажын-биле кылаштаан сен, дораан чору...
Амыдырал айбызынга алзывыткан
Алыс бодум сеткилимден дүвүредим.

Чучак тону самдар-даа бол, силиг көстүр,
Чуртталгада ие кижн чоргаар соруун
Каржы-дошкун кижилерге базындырбайн,
Камнап, деткип чоруурун-на күзеп чор мен.

Хала-чеме, дорамчылал ава чүрээн
Кандыг кончуг хайыра чок аартыр чоор?
Ажы-төлүм, ашаам диген аваларны
Аттынмазы, хүртевезин дилеп тур мен.

Хөөкүй не изиг чүрээн кергетпейн,
Көрнүп, бодап чоруурун-на күзеп чор мен.
Каржы-халыын чанчыннарны чымчаткаштын
Хайыралдыг ава чүрээн камнап көргөр!

Эдуард МИЖИТ

Верлибрлер

А мен
Чырык хүнге
Оода-ла чаңгыс удаа
Өрү үнеринге
Дузалашпаан болгай мен.
(Херелдерин
Менче дуза эреп,
сунуп-даа турда).
Чүгле харын
Ында-хаая...
Чажымда...
Бодум билбээн
Өөрүшкүм-биле...
...Чадавас боор?!

Бырышкактар

Ушпа кырган эне көргөш,
Хүндүткелдиг мөгөйгөш,
Эңме-тикчок бырышкактыг
Шырайындан
Сырбаш кыннып,
Көжүй бердим.
Төөгүнүң арнында
Бырышкактар
База ындыг.

* * *

Дүне када
Дүмбей караңгыда
Дуюг даажын дыңнай сал-ла,
Аргамчызын углай октааш,
Эки аъттын мойнун часпайн
Сыдымнаптар
Чылгычы эр
«Өөредип көргөй мен» деп
Азаан чүвө.
Карак чивеш аразында
Чаным-биле даалыктап эртип турар
Үениң
Дуюгларының
Шимээн-даажын
Дыңнаар кылдыр
Мени кым
Өөредирил?

* * *

Күскү чаъстар
Чайның өңүн дүжүр чугду,
Хөрээмейде куураган кударалым,
Чаданналган будук ышкаш,
Адырарып көстүп келди.

* * *

Караңгыда
Быткыр эвс кыйгы.
Сырбаш кындым. Эрткен үе
Мени кый дээн чадавас боор.
Сактышыкыннар бүргөп келди.

* * *

Күскү хат
Мени кыжырып,
Бөргүмнү ушта сол аппарат.
Ынчалза-даа хаваамдыва
Карак чажы дээрден батты.

* * *

Оо, хову!
Кызыгаар чок, тоомча чок
Мөңгө өй дег:
Чүгле харын талыгырда ыштың изи
Идегел дег.

* * *

Шак бо бүрү,
Көрүжүмнүн ужун орта
Кадап каан дег,
Халаңайнып үр-ле туржук.
А ооң соонда
Салгын келгеш,
Дужүр хадып, силгип-бөөлдөп,
Ырактыва алгаш баржык.
Талыгырда
Танывазым бичин оолчук
Черге чыткан бүрүжүктү оожум алгаш,
Көрүжүмнүн арттырып каан
Изин өттүр
Делегейже сонуургалдыг көрүптерге,
Шак-ла ынчан,
Сонгада дег,
Көрүжүвүс уткужуп кээр
Чадавас боор.

Сайлыкмаа КОМБУ

Ыттава, кударалым, ыттава

Ыттава, кударалым, ыттава.
Ыштыг деңче ынча дыка чүткүвейи көр.
Ажыг көк ыш карак чажын чеже төкпээн...
Аныяк чаш омак үем кызыл хүннээн...

Конгулуурлууг кошкан аъттар ыры чурту —
Хову-шөлчө чоорту ырап чиде берди.
Чидиг эвес, дүлээргей от ыжы ышкаш,
Чиргилчиннер ону хунук уткуп алган.

Шуру дажы бырлан өттүр чайнап чыдар
Судак сугнун ырын дыннап ханмаанымда,
Салгын-хеме өөрүшкүмнү чүдүрүпкеш,
Чалгыгларда оожум салдап ырай бөргөн.

Хөөнүм уян, мургу ойнап шыкты кезий
Хөглөл чокка кара чааскаан эленейнип,
Өөр өнгүр чечектерниң аразындан
Өскүссүргей бүлүргейин шилип чордум.

Одаг черге ынакшылым манап турда,
Оюп эрткеш, хая көрбейн барып-тыр мен.
Ыттава, кударалым, ыттава,
Ыштыг денче ынча дыка чүткүвейн көр.

* * *

Төлгөң-биле мени харын
Төөредип шаг-ла болдуң:
Чуртталгамның моон сонгаар
Шуудавазын сагындырып,
«Мортууң көстүр хүнүн келген
Болган сен» деп түннөп ор сен.

Адыр, доктаа! Чырык черден
Аңгыланып чоруй баары —
Калтагайда чаа чүүл эвес.
Кажан-на бир, черле албан
Сөөгүм шыгжаар оранымче
Сөөлгү катап көжерим чөп.

Төрээн черим хөрзүнү бооп,
Төдү эсти бээрим-даа,
Ыдык өндүр ие-чуртка
Ынакшылым сүрлүү ол-дур.
Ону харын төлгөң чүгө
Ожаавайн барганы ол?..

Борис КУУЛАР

Хөңнүм чайгаар дидиреди

Кеттингени тарлан-шокар.
Хертеңнешкен үш оол келгеш:
«Таакпы бар бе, чуртгаштар?» дээш,
Дарый харыы негей берди.

Автобустар доктаар черге
Аргышкан чон арбын турду.
Ынчалза-даа бардамнарже
Ытгапкы дег кижичок де.

Энир чаа-ла байырлалда
Эннешки дег мөге турбаан
Үжүүлешкен оолдар безин
Үнү чок дег турар болду.

Хоорайның чемпиону
Хоолайлар бажы көрүп,
Көрбээченеп турар боорга,
Хөңнүм чайгаар дидиреди.

Арат чоннуң адын сыккан
Ады кижича адыгуустар
Оолдарның ындыын көргөш,
Оон-даа улам кежээледди.

Дуңмазы дег уругларже
Туразында чаңын чаңнап,
Чөнүк, хоочун кырганнарже
Чөңгээлиг сөс октап турду.

Дүштөн ырам

Караңгыда
Чайнаан сылдыс сеткилимге
Карактарын
Сагындырып канчаары ол?

Салымывыс
Чеп, баг ышкаш доцнашпаан бол,
Чамдык өйде
Сени бо-ла сакты бээр мен.

Сагыжымга
Чалыы шаавыс бо-ла кирер.
Шангыр-Хая,
Чаш-Тал уну көстүп келир.

Башка барган
Баштайгы мээң чарашпайым,
Дүштен ырам,
Түрей бердим, дыштанып аайн.

Саяна ӨНДҮР

Көжээде бижим

Эмин эрттир ынак чораан күжүр-дүр деп,
Кажан-на бир мени кээргээр кижиге бар бе?
Элезинниг ховуларның чиргилчини
Кайгамчыктыг тураскаалым болур деп бе?

Кагып-суксааш, ынакшылым хөнүведи,
Каржы хаттың халыынынга хайлы берди.
Ээлгир сынныг мага-бодум эшти өөртпейн,
Эн черге кускун куштуң дою болду.

Делегейге баскан изим балаттынган.
Авам адаан аялгалыг адым артпаан.
Дээр адаа каш янзы өскерилген,
Ынакшылым ыянгылыг ыры ыраан.

Ынчалза-даа хову черде көжээ даш бар —
Соксаал билбес ырым ында чаңгы болган.
Ыстап-ыглаан сеткилимниң мөңгүн чажы
Соок дашта кезээ-мөңгө сине берген.

Ашкан хүннүц херелдери кудай-дээрнин
Чартык кезиин кызыл өңге бораптарга,
Амдыы көжээ база катап мени сактыр —
Чаагынга чаңгыс дамды кылаш кынныр.

Дашты безин ыгладыптар күчү-күштүг
Ынакшылым хилис барбаан, эсти бербээн —
Ырак өйде хилеп чораан күжүр кыстын
Даңгыраанга шынчызы бооп мөнгөжирээн.

* * *

Кудумчунуң ортузунда ак-көк шалбаа —
Кудайның бир бузундузу согур душ бооп,
Калчаа чаңнык хедерленгеш, шывадаарга,
Кара черде чашканналдыр дүшкен чыдыр.

Көвей улус чаны-биле эртип-дүжүп,
Көккүр шалбаа тывылган деп эскербээннер.
Чүгле чаңгыс чинге чаштыг овор уруг,
Чүгө-ле ийик, тура дүшкеш, кайганы-дыр.

Элээн болгаш, демги уруг хая көрдү:
Эжен-не бо, көңгүс өске — Даңгына тур!
Салам чажын аткаар салгаш, хүлүмзүрүп,
Чараш-каазы демгизи чок, базывытты.

(Бодум база көрдүнер деп ол-ла дораан
Бодаза-даа, дидинмейн туруп алдым.)

Хенертен бир хаван оглу халып келгеш,
Херлип-көстүп, дыргырткайнып хыйлангылааш,
Шалбаадыва мезил ышкаш шымнып кирди.
Шаг-ла болгаш, эштеринче ыдывытты.

Қанчалды дээш, сонуургалдыг соонче көрдүм:
Хупурай бер, хувулгаазын катаптанмаан.
Хаван көңгүс өскерилбээн — хаван хевээр,
Кудай өннүг шалбаа харын чүдереп-тир.

Аңгыр оол КҮЖҮГЕТ

Төрөөн өдээм

Ырак дээрде дуруяалар
Ыянгылыг кыйгы салып,
Бөөлдөнип турар өйде
Бөдөй өггө төрүттүндүм.

Сарыг бүрү саарлып турда,
Салым-чолум аайы-биле
Күзел сүрүп, оран кезип,
Күзөг чуртум каапкаш бардым.

Көңчөп-ыраан күжүр бодум
Хонажымны сактырымга,
Тулаа-шыгын каап чадаан
Дуруяалар ыглашканзыг...

Өдөк черде хирним хөмгөн,
Өлөң шыпкан турлаам сени
Ээлевээн бол, хире-хире
Эргип чоруур төлүң-дүр мен.

* * *

Эргим сарыым, ийи бистер душкандан бээр
Эдегей-Шык торгу-маньнын хөй-ле солаан.
Чажывыста болчаг кылыр эриивисте
Чаңгыс терек өскүссүргөй турбушаан-дыр.

Акшый берген ийи бистер сонга өттүр
Ажы-төлдүн уругларын көрүп ор бис.
Саарылган сарыг бүрү дозуп ойнап,
Сагыш амыр халчып турлар — байлаавыс ол.

Чаржаан бүрү активисче тоглап турда,
Сагышсырап, куюмнаваал, күжүр сарыым.
Шуурган хатка күзүрүмнөп хадый бербес
Чуртталгавыс өзүмнерин ажаап чоруул.

Алдын-оол СЕВЕК

Тайгадан чагаа

Каш сөс бижээн чагаам хавын
Хады чугун эзилдиргеш, хырбалап каайн,
Чаагай чыттан тайга чурттуң
Чааттыг калбак эзимнерин сактып кээр сен.

Ама саазын азын орта
Алды изин таңмаландыр базып каайн,
Чагган харга ону истеп,
Чаржып чораан үсвисти база утпа.

Агынананың аккыр чүүндөн
Арыг пөске ораагаштың чорудуптайн,
Чүглүг чагаам, канчап билир,
Чүдөн дүрген ужуп чедер чадавас боор.

Чечен сөстөр эвээш-тир дээш,
Чемелеве, шаам ындыг кижидир мен.
Чүгле чаңгыс күзелим бар —
Чүрээм согуун чагаа-сөске кожуксадым.

Сарынал

Чассыг ынаам, бээр чоок орам,
Чадаганнап, ырлап берейн, топтап дыңна.
Чүрек саргыын оожургадып,
Чүглүг куш дег аялгага эмненип аайн!

Кударанчыг ырым дыңнааш,
Куюмнава — анаа-ла бир сөстөр эвес —
Бодумда бар бүгү шыным,
Бодалдарым дөгөрсөзү ында сиңген.

Кара чаштан ойнап өскөн,
Хайыралдыг төрөөн черден ырап келгеш,
Өске черге, хары чуртка
Өскүс ышкаш чааскаанзырап, мунгарадым.

Тенек чораан бичии үем
Дедир эглип келбес кылдыр олчаан ыраан,
Уруг чашта оюннарым
Удаажыраан — амгы салгал ойнавастаан.

Чашкы шаамда чараш-даштан
Сайзанап тил, кызыл-даван ойнап чораан
Қалбак шығым бөгүн көрдүм —
Қадып-қурғап, дазыр болуп хуулған-дыр.

Шак ол чылдар сактыышкыны
Сагыжымдан чоорту ырап, уттундурган,
Қарак чажын өттүр көөрге,
Қандыг ийик?— шак ол ышкаш бүлүртүңнээн...

Шоодуглар, дузаашкыннар

Василий МОНГУШ

Даалга

Ажыл шагы төнеринге чедир каш-ла минута арткан турган чүве. Столум кырынга чыткан аап-саап саазыннарымны эңмелей салып, чанарынга белеткенип олурган мен. Эжик ажыттырган соонда, секретарь уруг бакылап келгеш:

— Май-оол Туматович, силерни начальник дүрген чедип келзин дидир!— дээш, ол-ла дораан арлы берген. Кел дээн кедилиг дээр болгай деп, бүдүү иштимде бодап кааш, далаш башыптым.

Даргамның кабинедин ажыдып чыдырымда, Артур Севекович уткуй бо келди. Эртен мендилешкен хиревисте холумну база катап дыңзыг туткаш, ол-ла хевээр салбайн сандайга кээп олурткаш, боду база чанымга саадай каапты.

— Кара чангыс идегел сенде арты, күжүр Туматович. Чүвениң ужуру мындыг эвеспе: бээр таптыг дыңнап ал. Хоорайы-выстың хоочун тудугжуларының бирээзи Сандан Чүлдүмович Ондар бөгүн бежен харлап турар-дыр. Аңаа баргаш, Сандан Чүлдүмовичиге каш чылыг сөстен чугаалааш, байыр чедирип, бичии белек-селек дээн ышкаш чүвевисти тудуспас болзувусса, соң даарта атка багай болуру билдингир болгай. Бодап олура-рымга, сенден дээр кижитывылбайн-дыр. Ынчангаш сени чалап эккелгеним бо ийин — деп мындыг.

Төрүмелимден аамай кижиты мен, улустуң чугаазы бажымга дарый четпес, элээн боданыр апаар. Ооң кадында пөрүүм аргажок, хурал-суглаага улус мурнунче үнүп, чүве чугаалаар турам чок.

→ Сен дээрге бисте төлептиглерниң төлептиг-дир сен. Профком база кижигүнү, сээң төлевилээринге киришкен бажыңнарың хоорайның кудумчуларын каастап турар деп чүвени бил-лир бис. Бодап-даа көр даан, Май-оол Туматович, сен архитек-

тор кижн бажыцны баштай саазын кырынга чуруп каар сен, а Сандан Чүлдүмович бодунуң эштери-биле ону хоорайга тудуп каар-дыр. Ажылывыс шуут тудуш улус ышкажывысчыл. Ам ба-за катап бээр дынна. Тутсур белээвис мында.— Ынча дээш дар-гам туп-тура халааш, шкаф иштинден хүрең портфель уштуп эк-келгеш, менээ суна каапты.

— Чүнү чугаалаарыцны орукка бар чыда бодай шаап алып сен. Ында кижн бергедээр чүү-даа чок деп бил. Байыр чедиргеш, ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга улуг-улуг чединшкин-нерни күзеп каар, ол-ла-дыр.

Чаңгыс сөс чугаалап чадап чыдырымда, Артур Севекович мени кабиңединден үндүр чедип каапкан. Дедир кирер эвн чок апарган деп чүвени ам эскерип каан мен. Ам канчаар, тудугжу-лар кызыл-булуну кайы сен дээш дүрген-дүрген базыптым.

Хүрең дермантин-биле шып каан хаалганы ажыткаш кирип келиримге, сандайларны улус долдур олурупкан болган. Порт-фелим куспактап алгаш, хана чанынга сыңнып туруп алгаш, ол-бо көрзүнүп эгеледим. Ыя аразында өштүндө кызыл пөс баглап алган оол келгеш, мынаар мурнуку одуругда хостуг олут бар, аңаа барып олуртуп каайн дээш чедип алгаш базыпкан.

Президиум столунда олурганнарның аразында сурагыг тудугжувусту танып каан мен. Ооң ол-бо талаларында арнын көр-геним, адын билирим-даа, шуут көрбээним-даа улус бар болган.

Назы-хары элээн дөгүй берген, карак шилдиг дарга туруп келгеш, беженеп турар тудугжувустун дугайында, ооң шериг-ден халажып келгеш, бо хүнге чедир канчаар ажылдап келге-нин бирден-бирээ чокка төөгүп каапты. Кым канчаар чугаалаар эвес дээш бүдүү кулак салбайн дыңнап эгелээн мен. Думчукка тулганда бызаа сугжу дээр ышкажык, ам канчаар, даалганы күүседир апар деп бодумну бодум оожуктуруп, сургап олур эвес мен бе.

— Архитекторларның өмүнээзинден байыр чедирери-биле Май-оол Туматовичиге сөс бээр-дир!— деп бо.

Индирже канчаар үне бергенимни орта ожааваан мен. «Чы-рык чер кырында бир чаагай ажил-үүлениң кижилери тудуг-жулар дээрзин бистер билир бис. Оларның уран-шевер холдары-биле чараш, чылыг, чырык школалар, эмнелгелер, чуртталга бажыцнары, албан черлери туттунуп турар. Ындыг шеверлерниң бирээзинге бистиң коллективтиң мурнундан байыр чедирер аас-кежик менээ бөгүн таварышкан-дыр...»

Ынча дээш Сандан Чүлдүмовичиге топтап көрген мен. Ки-жим менче база көргеш, туң дег ак диштерин кылаш кылдыр хүлүмзүрүп каан. Бистиң хире-шаавыс-биле сөңнеп турарывыс

бичин белекчигешти хүлээп алырын дилээш, хүрөц портфелимин сунупкан мен.

Сеткил-сагыжы сергей берген тудугжувус чник адак тура халааш, мээц-биле дыцзыг куспакташкаш, изиг-изиг ошкашкаш, олудунче углапты.

Даргамның даалгазын күүсеткеш, сеткилим оожургай берген таваар чанып келген мен. Кадайым орайтаанымны эскерип кааш, дораан-на кончуттунар деп чыдырда, каяа чораанымны, кандыг харыссалганы шыдап үнгенимни чугаалаарымга, харыч чавырлып, чин-сарыг шайын кудун, чигир-боовазын салып берген.

Даартазында ажылга олурумда база-ла дүүнгү секретарь уруг келген, Артур Себековичке мени чалаан. Делгем кабинетче чоргаар базып кире берген мен.

— Сени дүүн кежээ тулдур чугаалааш барды деп менче телефоннады. Эр-хей болган-дыр сен, ол болбазыкпе. Чүлдүмовичиниң өөрээни-даа хөлчөк.

— Ам канчаар дээр силер, хүлээнгени күштүг болгаш ычачап чыткан чүве-дир ийин — деп кааш, дүрген-не үнер деп барган мен.

— Май-оол Туматович, хүрөц портфеливис кайыл?— деп, даргам менден айтырган.

— Сандан Чүлдүмовичиге тутсуштум чоп. Бээр дээн белээвис ол ышкажык — дидим.

— Бээр белээвис ооң иштинде радиоприемник-ле болгай. Ол портфельди менээ кадайым төрүттүнген хүнүмде белек кылдыр берген чүве. Өртээ 47 рубль 80 копеск. Сээң-биле аасдыл үндүрүп тургаш чоор мен. Ычангаш мындыг сүмем бар: бир болза бөгүн дораан портфелим дедир эгидип эккеп бер, бир болза, өртээн туда санааш, мээц столум кырынга салып кааш базып үне бээр сен. Ол-ла-дыр!— деп бо...

Шенелде

Диван кырынга солун номчуп олурган Маадыр-оол хөңөртөн серт-бурт тура халааш, кадайынын чанынга маңнап чедө берген:

— Көр даан, Чойганмаа, бо материалды номчуй каавыт, чүгле солун эвес, харын-даа амыдыралга ажыглап болур үлгер-дуржулга бар-дыр деп чүвени дораан эскерип кагдым — дээш, солунну сунган.

Чойганмаа кезек када салдынмайн номчуттуна берген. Доо-

зуптары билек, Маадыр-оол карактары кыптыкпышаан, чугааны уламчылаан:

— Артыкшылдыг аъш-чем аймаан ол чуртта канчаар сайгарып турарын билип алдың бе? Өртээн бижээш, орук кыдынга ол садар дээн продукциязын салып каар ышкажыл. Бистиинге ышкаш кара эртенден кара кежээге чедир базаарга донуп-дожап, аштап-суксап-даа турбас. Мени базаарга бар дээш согар-даа болза ынавас мен. Ада-ием-даа ынчап чорбаан. Эпчок-даа, ыянчыг-даа чүве ышкажыл. Ынчаарга мындыг-дыр, бээр дынна, Чойган. Бисте картошка ам-даа эңмежок болгай. Мен даарта дораан бир шоодайны уруп алгаш, кедээр орук кыдынга аппарып тургузуп каайн. Бир демир-хууцнун өртээ ынча акша деп бижээш, чанынга тавактан салып каайн. Хереглээн улус картошканы алгаш, акшазын тавакка салып каар. Кежээ баргаш, куруг шоодай-биле акшаны ап алыр, ол-ла-дыр. Магалыг аа! Кандыг-даа ындыг шүүдел чок. Ооң соонда дараазында шоодайны база ынчаар-аппарып каар.

Чойганмаа ашааның чугаазынга харыы кылдыр хүлүмзүрээш, бажын согаш кылгаш, шенеп көр даан деп каан. Маадыр-оол бир чүве кылыр деп барганда шуут адырылбайн баар чаңныг. Ол-ла дораан подвалынче киргеш, картошказын шоодайга уруп кирипкен. Кылыр ажылдың деги херек, чиир эъттиң чаглыы херек деп чугааланмышаан, бир улуг шоодайны бажыңның азыынга аппарып тургузуп алган. Баалыңныг ногаан тавакты чугаш, шоодайның аксынга салып кааш, ортумак хемчээлдиг демир-хууцну база чанынга эккеп каап алган.

— Бир демир-хууц иштин кашка садар бис, кадай?— деп айтырган.

— Ой та, билбес мен. Хоорайда улустарны көөрге, беш-алды акшага садып олулар чүве чорду чоп. Бис чүге олардан дорайтаар деп бис. База ынчаар бижип ал.

— Улусту эмин эрттир мөлчүүрге база эпчок болдур эвеспе, сарыым. Шала өйүндө кылып алза ажырбас боор. Беш рубль деп бижип каайн. Сээн кедиксеп чорууруң савыяа тон садын алыр акшаны мынчаар ажылдап алыр бис, көөр-даа сен шинме.

Даартазында даң бажында Маадыр-оол «Жигулзизиниң» багажынга шоодайда картошказын чүдүргеш, суурдан үш-дөрт хире километрде эрткен улуг орук кайы сен дээш хапкан. Оруктун кыдыынга эң көскү черге шоодайын, демир-хуунун болгаш баалыңныг таваан салгаш, өртээн бижээн ак саазыңны шуугайга чыпшыргаш, чанынга тургузу шанчып каан. Эрткен-дүшкөн кижилер ону эскербейн баар ужур чок деп чүвеге чүс хуу бүзүрээш, суурже караш дээн.

Хүндүс, мастерскаяга ажылдап турда, шоодайда картошка-зы сагыжынга каш-даа катап кирген. Беш шак ажа дүжүп чорда, магазинде ажылдап турар кадайынче телефоннааш:

— Шоодайывысче чоруптум эвеспе. Тавак долу акшавысты эккэйн, Чойган. Ынчангаш бажыңга бичин орайтап чедер мен — дээн.

Хемни кешкеш, чаш хадыннарылыг шыкка чорда, бир оол холун көдүрүп, машинаны доктааткан.

— Дайымның машиназын ырактан-на танып кааптым — диге-ле чээни оол Шолбан болган.— Сээң дузаң керек, даай. Кончуг таптыг таваржы бердивис. Бээр кел даан, чүвениң ужурун сенээ көргүзүп берейн — дээш, хадыннар аразынче кылаштаан. Маадыр-оол соондан ыт чок эдерипкен. Улуг ыравайн кара тал дөзүңгө чедип келгеннер.

— Орук олчазы деп чүве бо-дур, даай — дээш, картошка-лыг шоодайже айыткан.— Эртең дөө белде орук кыдыындан тыл алдым, даай. Долгандыр көөрүмгө караш-даа дээр чүве чок боорга, чүктөпкөш, кара дерни төн чораан, мында эккеп чажырып кагдым бо. Оон ыңай угбадым. Бажыңымга чедиржип берип көр аа.

Маадыр-оол ыт чок дыннап туруп-туруп, машинага аппарып чүдүрүвүт чө дээн.

Орукка чоруп олурар, Маадыр-оол айтырган:

— Ажыы-биле чугаалаарга, оорлаан картошка сөөртүп чоруп олурар мындыг ышкажывысчыл ала?

— Оозу шын, даай, ынчалза-даа оон ээзи мени алган деп кайын билир дээр сен. Мен оорлаван-даа болзумза, өске оор арылдырыптар турган деп бил. Чангыс бистиң суурда безин чеже оор бар чүве. Улустарны куруг каап, халактадып-ла тура: ышкажыл. Бир кижиниң инээн, бир кижиниң хоюн дээш чүнү албас дээр боор. Мен бодум мындаа чоокта хаваным алзып алдым. Ол кончуг алгы-кышкылыг амытанны та канчап аппаар чүве, кижй кайгаза-даа ханмас.

Машина Маадыр-оолдуң бажыңының чанынга келгеш, доктаай берген.

— Күжүр даай, ушкарганай аалыңга чедирер деп чүве бар болгай. Бажыңымга чедир октай каавыт. Шоодайны чүктөп алгаш чорумда, ээзи танып каапса канчаар мен, багай чээниңни ат кылгай-ла.

Шолбанның бажыңыңга чедс бергеннер. Шолбан машинадан үнгөш, кудумчуну өрү-куду карадаанзыг көргүлээш, багажник чанынга кылаштап чедө бергеш, даайының ону дүргөн ажыдыптарын четтикпейн манап турган. Маадыр-оол далаш чок үнүп келгеш, чээнинче чиге көрүп алгаш, дорт айтырган:

— Демир-хууц биле баалыцныг тавак кайыл?

— Бо шоодайның чанынга чыткан бе? Сен ону канчап билир кижиге сен, даай? Оларны, чиик чүвелерни чүү боор, эртенге бажында эккеп алдым.

Маадыр-оол чээниниц хөрээнден туткаш, ийи-үш силгий каапкаш, бодунче тыртып эккелгеш, мынча дээн:

— Кижиге чүвези ээлиг, чер чүвези оранныг, Шолбан! Бо картошка — мээң картошкам-дыр. Демир-хууц биле таваамны ам бо дораан эккеп бер! Алгаш чанайн дээш...

Василий ХОМУШКУ

Демир ыяштар

Ажылдап турар конторавыс даштынга чыл санында-ла, та чеже дөс ыяш олурткан улус бис ыйнаан. Суггарар кижиниң болгаш сугнуц чогуңдан хөөкүй чаш ыяштар көзүлдүр-ле кадып, кургап каар чүве эвейникпе. Тайга черде чаш ыяштар дазыл-даяа-биле хорап-ла турар, а бистер оран-делегейден оларны ча-лап эккеп алгаш, өлүр азыравышаан болдур бис ийин.

Бир-ле хүн даргаларывыска ойнай-сылдай мындыг санал каттым:

— Чер-чуртувустуц хайыраан ыяжын төдөр деп баардывыс, даргаларым. Биригээр боданмас болза хоржок эвеспе мооңар. Хупурай-ла берзинем, демир ыяштардан каңнап, хайындырып алыр-дыр. Бодум-даа болза ону эки турам-биле кылчып болур мен.

— Оо, тулган эки бодал-дыр! Чамдыкта бажың база ажылдай бээр ийин, күжүрүм. Сээң ооң чөптүг-дүр. Сугнуц-даа, хөрзүн-довурактың-даа херээ чок көрбеспе — деп, даргалар мени бир дем-биле мактадылар.

Мээң саналым амыдыралга боттанган-на болгай. Бистин бүдүрүлгениң каңнакчылары демир шивижигештерни дунзаалап тургаш, саат чокка кыла шаапкан. Оларның будуктарын будук аайы, бүрүлерин бүрү аайы-биле будааш, даштыгаа кадагылапкан. Шевер холдар дамчып эрткен болгаш, шивижигештер езу-луг эзимде дег хевээр болган.

Ооң соонда мени ажыктыг санал кириген дээш шаңнаан-даа, хана-солунга мээң дугайымда мактап бижээн-даа чүве ийин.

Хаарыктың ачызы

Улгаткан тудум, дөштү өрү чүктээн төкүл дег, хаарыктаарым дам барган. Хамык улус мени аартыктап эгелээн чүве бо. Қадай кижги безин кыдыынга чыттырбастаан, өске өрээл хостап берген — хонача дег апарган мен. Хана артында кожаларымга база уйгу бербейн турган болдум. Олар бир катап чарбыттынып келгеш, залче көжүп алырын менээ сүмелээн.

Каяа-даа баргаш, солуу угаанныг кижги дег, чүгле чемеледир мындыг апардым. Бир удаа эмчилерге чедип, хаарыктаарымны чидир эмнеп бээрин дилээримге, болдунмас дээш, холдарын чаңгыр болдулар. Хамыкты кайгаткан Кашпировский, Чумак суглар база хей улус болганнар.

Чүү-даа канчаар, шериг албаны эрттирген ийн борбак чылымны черле утпас мен. Хаарыымның ужун, кем кылып каан чүве ышкаш, эштеримге шуут көрдүрбөс турдум. Чер андарган трактор дег (мени шак ынчаар кочулаар улус), даргырадыр хаарыктаарымдан оттуп, уйгу-дыжы үзүлген кижги-ле холунга туттунган чүвези-биле мени оттур соптар, хирзиг, бутсуг чөргешкини аксы-думчуумга дуй кааптар азы таакпыны ууштааш, думчуумче уруптар. Албыгып кал чазып, мөгүдеп, азырып, бышкырып тура халып кээр мен.

Согар-даа дээр болза, моон соңгаар черле шериг барбас деп шнитпирлеп алган мен.

Хаарыктаар боорга, ана хала-хинчек чүве-дир але деп бодай бербөңөр, чогуум ооң ачызын база көрүп эгелээн болдур мен ийин. Ажыл-хожулум аайы-биле ол-бо хоорайларже сургакчылааш, шынын сөглэейн, дыжым хапып, чыргалым көөр апардым. «Мунгаранчыг хаарыктаарымның» дугайында кылдырып алган шынзылгамны сыгап тургаш, аалчылар бажынындан чаңгыс кижги хостуг-шөлээн «чаннап» чурттаар эң кыдыкы люкс дээр тамчыктаныр өрээлди ушта шаап алыр мен. Ында телевизор, телефон, иштинде ижер чүвелиг соодукчу дээш элдеп-эзин чүнү чок дээр боор. Шаптык кадар кым-бир кижги азы ынаармынаар кижини садып болур «шивишкин» бар эвес — ал-боттун амыр-кады дээш ижип чыткылаар эвейик мен бе.

Мен ышкаш хаарыктагас болгаш, шак мындыг «өктергей бай» өрээлди алдар-хүндүлүг депутаттар безин ап шыдавазын чеже-даа көрдүм.

Кажан-бир шагда хаарыктаарларның эрге-ажыктарын камгалаар хоойлуну хүлээп аптар чүве болза, мен ышкаш кижилерниң ниитилелге байдалы экижиир дээрзинге бүзүрелим улуг.

Өскээр сургакчылаан

Даңгаар эртен бок урар демир доскаарлар чанынга дүүн чаа ыракче сургакчылап чоруй барган... ашаам-биле үскүлежи бергеш, кайгаанымдан карактарымга бүзүревейн, кезек када, токка соктурган чүве дег, көжүй хона бердим. Кижимни ам-на көрө бээримге, куруг шилдер баштаан боктуг хумуң туткан, майкалыг, спортчу багай чүвүрлүг, бажынга кедер калбак кара тапочкалар сөөрткөн, карактары хапыгыр, арны ыжык, халангай эзирик дивес силер бе.

Ажынып, кылыктанганымдан адыым кежин аңдара кедипкеш, ашактың кырынга барып, чүү деп-даа сөглөдим, ооргазынче хөккүледир шашкылап, бут чедер черлеринче тепкилеп кааптым. Ындыг хоранныг кижини кым көргөн боор. Ооң бодунга оң чок ынакшып чорда-ла, кижини ыттан дора көрүп, сургакчылаан кижини болуп алгаш, бистиң-биле болза-даа аастааш квартирада бот-борзун кадай-кыстың куспаанга тамчыктанып хонар кончуун көрбөс бе. Мооң мурнунда база үргүлчү барып турган-на болгай бо. Кончуг хүрүмнүг ашак! Мелегей чүве малбаарадыр пактап албаан болза, менээ белең каяа туттурар турган деп. Бажыңыңга өөрөнгөн чаңы-биле бок төкпүшаан, таакпылап алыр дээш, даңгаар эртен дашкаар үнүп келгеш, мээң аксымче киир кылаштай бергени ол-дур.

Ажыы-биле чугаалаар апаар, ол хүнден эгелээш, ашаамга ынакшылым, өшкөн көс дег, хөмүрөргөн. Ооң бужар, хүрүмнүү даң адар, хүн үнер-ле, мээң аксымдан дүшпестээн. Көөр-даа силер, ооң ырмазын сы, ыргаан хөндүрө хөмдээш, хымы ханар. Оон хоржок болза, мен чоонган деп мен, бүдүүлөп-даа болгайла мен. Шынап-даа болза, улуг дыка кыраан эвес, арын-шырайым, эт-ханым-даа ам-даа көрүштүг-чаагай, силиг-ле-дир. Өжежир болзумза, берге-ле болдур мен ийин.

Салчаашкын

Школага башкылаа-ла, дегет үр болу бердим. Башта эривес хыраа безин дүжүпкөн. Ол хиремде өөреникчилеримниң арын-шырайын, адын-сывын орта сактып албас, оларны болганчок-ла салчай бээр хайлыг чүвөм бар, хугбай хей болбас ийик мен бе. Ындыг боорга, барып-барып башкы кижиге аажок эпчөк чүвө. «Кижиргенчиг» байдалдарга чеже-даа таварышкан мен.

Бо таварылга мырыңай чоокта чаа болган чүве. Ынчангаш ону уттуп четтикпээн мен. Үстүкү класстарның бирээзинге хыналда эдертиг бижидип тур мен. Класс ишти шуут ээн-биле дөмей — шыпшын, чүге дизе өөреникчилеримниң ажилдап орарыла хөлчөк. Эскерип, хайгаарап орарымга, эң артыкы партада чүгле чаңгыс уруг бижиттинмейн, менче кайгаарыңга өйлөшкөн оруп тур эвеспе. Арнын көргөн кижини боор мен бе, көрбээн кижини боор мен бе? Ады кым ийик мооң? Кымның уруу чоор? Чоо орта танывас мен? Кеттинип алганы даңгыналардан тудавас. Кулактарын көр даан — алдын сыргалар кыланнашкан. Бодавыже, балдыры дыңзыг, бай-шыдалдыг улустуң төлү-ле боор он. Бо школада эвээш эвэс шак ындыг өөреникчилерниң кезик-чамдызының туразы даг дег улуг, аксы-дылы дээрге чүвеге-даа алдырар-туттурар хире эвэс болур чүве. Өг-бүлөдө амыдыралдың агымы ындыг болганда, уруглар ооң уун часпазы-ла чөп-түр ийин ала.

Бодалымны ара соксаткаш, демги «даңгынамче» холум айыткаш, айтырдым.

— Адырам, сен чүге биживейн ор сен?

Уруг ак хар ашпады. Оон база катап домактанырымга, менче удур көргөш, хүлүмзүрүп каар болду. Шала кылыктанык-сай бергеш, элээн шыңгыы негедим:

— Кыдыраажың безин чок кандаай чүвөл, аа? Саазындаң алгаш, дораан ажилдап эгеле, оон башка үе эвээш арткан ыш-кажыл. Бо кандаай кижини сен? Курортта келген мен деп бодаг ор сен бе?

«Өөреникчим» менче бажын көдүрүп келгеш, арны өкпензин мээр апаргаш, сымыранды:

— Башкы, мен практикант кижини-дир мен ийин...

Уруг чеже-даа сымыранып чугаалаарга, класс ону дыңнап кагбайн канчаар — чир-шоң-на дүштү. А менде ыттаар харык кайда дээр силер — аксымче адан тепкен чүве ышкаш, аңгадай берген тур мен. Адыр кулактарым, арын-шырайым изиңейнип, хаваамдан дер сыстып үнүп келген. Тфук-хайт, мен дег ээдергей башкылар черле чок-ла боор!

Мээң-биле болган шак ол таварылганы дыңнааш, башкылар болгаш өөреникчилер хүнзедир каттырышкан болбас ийик пе. Ол кезээ ботка ада-иелерниң база кара баары кадар часкан болчук... Салчаар-оол деп шола даартазында-ла ээзин тып чедип келген. Хайлыг-ла практикант болган ийин. Класска кээп ыт чок оруп аар чүзү дээр силер...

Шаңнал акшам казытканым

Дүштски чем соонда ындыкы өрээлче уурук-сууруктап шуужупкан бис. Янзы-бүрү демир-дес, хирлиг пөстөр чыгган ол өрээл бистиң чажыт чыглыр черивис болгай. Мурнунда анаа ийи-бир дугураан таарыштырар турган болзувусса, ам өскерилген. Ол «чувениң» ховартаанындан анаа ажыл шагы эрттирер черивис апарган. Анаа чүнү кылып турар деп бис? Бүдүү даалылап турар болбазык бис бе!

Бир хүн база хагдынып алгаш, кидин-түлүк ойнап орувуста, эжикти бир кижидыка оожум соктады. Бистиң өөрүвүс болза чүгле улдаар, чамдыкта эжикти тепкилей бээр болгай. А бо кижидыка оожум, «интеллигент» езу-биле соктап турар. Даргаларның бирээзи-ле ылап. Бот-бодувусче көрүшпүшаан, ылымчылым бардывус.

— Ажыдыңар!— дизе-ле, инженерниң үнү үндү.

— Ат болган-дыр бис — деп, арным пэпцейинип чугаалдым.— Мээң разрядымны ам кайын бедидер.

— Чүге-ле силерни эдердим ам, халак-халак!— деп, Көшкен-оол ыглаар чыгы апарды.

— Ытташпаңар!— деп, бистиң улуувус Чанчык шириин көрдү.— Девидеп маңнашпаңар, ажырбас бис. Даалыны чажырыңар, артык чүве көргүспөңер. Бистиң бригадавыстың хуралы болуп турар эвеспе. Бо кижиниң — дээш, менче айытты.— Хуу херээн сайгарып турар дижик бис.

Ол сөстөрни чугаалаан соонда, эжикти ажыдыпты. Кол инженер кирип келгеш, бисче элдепсинип көрбүшаан:

— Шаптыктавадым бе?— деп айтырды.

— Чок-чок — диштивис.— Келгениңер харын-даа эки болуп-тур.

— Чүнү кылып тур силер?

— Мындыг чүве бо, Сергей Көк-оолович — деп, Чанчык тайылбырлады.— Бистиң эживис Диньмей (менче айытты) өгбүлезинге арай сараалыг болуп турар. Кадайын-даа бак сөгленкен, уругларында часкапкан боор, ооң херээн эш хуу езу-биле сайгарып тур бис.

— Шын-дыр. Оруктан азып бар чыдар кижиде болза, кижидер херек харын. Көзүлбес бооруңарга кайнаар чиде берди болар деп бодадым. Сураан дыңнаарымга бээр кирген болдуңар. Хуралдың секретарын соңгуп алдыңар бе?

— Ийе — дээш, Чанчык Көшкен-оолче айытты.— Протоколду долдуруп турар кижн.

А Көшкен-оол, та кажан иргин тып алганы ол, мурнунда каап алганы саазынында чүве бижип олур.

— Ындыг-дыр, саналыңар уламчылаңар. Мен кезек дыңнаайн — деп, кол инженер чугаалады. Оон-на хамык чүве эгелээн.

— Кажан черле бо бак чаңың каар кижн сен, Динц?— деп, Чанчык доюлдурду.

— Дүүн аыш-чем магазининге сени база көрдүм, садыгжы кысты ыгладыр кончуп алган турбадың бе?— деп, Бавуу немешти.

— Арын-нүүрүң артынга кагган амытан-дыр сен — дээш, Көшкен-оол менче багайы кончуг кылдыр көрдү. «Тулган артистер-диң силер, ам кайын алдыртыр бис» деп, тывынгыр-сагынгыр өөрүмге чоргаарланып ор мен. А мени чемелсвишаан. А кол инженер кезек дыңнааш, «Билдингир-дир» дээш үнүп чорупту. Улуг тындывыс, кезек амырап, каттырыштывыс-даа.

Эртенинде «Чарлалдар. Дужаалдар» деп каан самбыраны көргөш, аксым ажыпкан мен. Ында астынган дужаалдарнын бирээзинде мындыг одуруглар бар болду: «Слесарь Салчак Динцмейниң туразы улуг, өг-бүлезин тооп көрбес чоруун дүүн бригадада эш-өөрү шыңгыы сайгарган. Ону барымдаалааш, ооң кварталда алыр шаңнал акшазын казывас, а эрткен айныын казыыр».

Өңнүүм боорга...

Ону шенелде тудуг дээр чораан. Дээвиринге чедир тудуп үне берген бажыңның бетин талакы ханазында кызыл лоозун бар. Ында: «Эштер тудугжулар! Шенелде тудугну тергин эки шынарлыг болгаш магадылал паспорттуг кылдыр тудуаалыңар!» деп кыйгырыг кайы ырактан көстүп турар. А ооң адаанда мындыг сөстөрүн немеп каан: «Чурттакчылар биске четтиргенин илередир».

Ол тудугда мээң чажымдан өңнүүм, чаңгыс класска кады өөренип чораан эжим Василий Дүктүг-оол прораб болуп ажылдап турар. Хамык идегел ында. Ынчангаш кочалым чайбышаан, ол шенелде тудугже базыптым.

Василий тудугнуң шыпшык бажынче көрүпкен, ында краның бадырган чүгүн башкарып, холдарын чайбышаан командалап тур: «Өрү, куду, оң талаже, солагай талаже!..»

— Экии, Вася!— деп, ол чайланы бээрге, мендиледим.

— Экии, экии!— деп, ол холумдан сегирип албышаан, хөөрөди.— Көрүшпээнивестен бээр үр-ле апарды. Че, кандыг херектиг хап чор сен?

— Колданып чор мен, Вася — дидим,— хензиг чугайдан берип көр.

— Кайы хире херегил? Тергинн чугай боор. Бир самосвал ишти бе, азы ийи бе?

— Чок-чок, чацгыс кочал ишти.

— Дөө эндерик төктүп чыдар чугайдан уруп ал, адыр, хүүрек алгаш дузалажыптайн. Херек болза бүдүн машина иштиндаа берип болур мен. Тергинн-не чугай...

— Четтирдим. Чацгыс кочал четчир.

Чугайны кочал долдур уруп алганывыста Вася хенертен айтырды.

— Ону канчаарың ол?

— Бажыңым чугайлап алың дээш — дидим.

Вася бажын дырбанды. Оон хүүрэн черже октапкаш, дужаады:

— Дедир төвүт!

— Чүгө?

— Төвүт дидир мен — деп чугаалады.— Төвүт, эжим боорга чугаалап тур мен. Бо чугай-биле бажыңым чугайлап аар болзунза, хилинчээң көргениң ол, ийи ай болгаш-ла хоорлуп каар. Ооң орнунга мында ырак эвесте бир ирей бар, оон садып ал, адресин айтып берейн.

Ол ирейден алган чугайым шынап-ла тергинн болган. Бир хүн Васяга таваржы бергеш, четтиргенимни илередип, эки чугай дээш «бичии чүве» таарыштырыптарын саналдадым. Магазинче киргеш, шил-биле кады селедка деп дустуг балык алып деп бардывыс. Садыгжы Раечканы таныыр мен. Ийи балык деңзилеп бээрин оон диледим.

— Бодуң чириң ол бе?— деп, Раечка ылавылады.

— Ийе, бо эжим-биле кады четтирер бис.

— Ынчаарга ону албаңар — деп, Раечка сүмелсди.— Чыталы берген болдур ийин. Ырак эвесте кооператив бар, ында кайгамчык кадыргылар бар, оларны таныш-көрүштерге садып турар. Оон силерге эккеп берейн. Таныыр улузумга бо магазинде балыкты бербес кижин мен.

Бажыңга бир шил арагавыс ижип, кайгамчык кадыргыларывыс чип, хөөрежип ор бис.

— Чүвүр даараар черинде хевээр ышкажыңчыл?— деп, Вася мени «байысаап» ор.— Ажыл-ижинер кайы хире чоруптур ынчаш?

— Эки — деп, алыс шынын чугаалап ор мен.— План-салаан күүсеттиниң турар, чагыларны чогуур өй-шаанда кылып тур бис. Шаңнал акшаны база ап келдивис.

Васяга хөй-ле чүүлдерни чугаалап, чеднишкиннеривисти хөөрөп ор мен. Кижим элээн ыт чок дыцнап орғаш:

— Силерге чаа чүвүр даарадып алып деп бодай бердим — дидир.

— Бодунга бе?

— Ийе, бодумга, дыштаныр хүнде кедер чүвүрүм баксыраан, магазинде чаа хеп ховартаан. Ооң орнунга силерге даараттырып алыһын.

— Ындыг-ындыг — деп, чөпшээрэжиң ор мен, ол хиремде бажымда бодал чүгүрүк аьттың маңы-биле дөмөй: кижин эжин канчап хомудадыр боор, ол мени база бодаан болгай.

— Вася, биске чүвүр даарадыр деп тсниве, өңнүүм бооруңга чугаалап тур мен, ооң орнунга мында бир угбай бар, аңаа сени чедире берейн. Ол тергиниң эки кылып бээр.

Каш хонганда Вася кайгамчык чүвүрнү кедипкен базын тур. А биске даараткан болза та кедер, та кетпес.

«Таакпылаар эвес мен»

Бажынымдан үңгөш ажылдаар черимге чедир кылаштаарымга, үр болбас, он-на минута. А мен шала эртежиң үңгөш, тозан харлыг кырган ирей дег калгып оорар мен. Арыг агаар тынып, ажылдаар бетинде селгүүстөп алырым ол. Ынчаар чорруурга бүдүрүкчүлүг-даа ажылдаар чүвө.

А чоғум кежээликтей далажыр мен. Ол хемчээлди беш минута дургузунда эртер мен. Чүгө дээрге, мени таакпычылар үргүлчү дозар. Шала азыг черге келиримге-ле, үш аныяк эр ыяп-ла уткужуп кээр. Айтырар чүвези-ле ол.

— Таакпың каям.

— Тьртар эвес мен — деп, алыс шынын чугаалаар мен. Ынчан-на оларым хорадап эгелээр.

— Харамыңны аа — дишкеш, чамдыктары хыйыртаар, өскелери дап бергилээр. Чүгле тавангайларым караш дээр.

Бир-ле таварылга эвес болза, та чүү хире ынчаар хинчектенип кээр кижин мен. Ол дугайын дес-дараалай чугаалап көрейн.

База-ла ол азыг черге үскүлежиң келген бис.

— Таакпың бар бе?

— Тьртар эвес мен.

Ол таакпычылар мээң дезиптерим билгеш, оруумну дуй турупканнар. Хорадай бердим. Черле бирээзин ойтур үстүрүптөй деп бодааш, шаштым-на. Чандыр барган, ооң орнунга бодум черге кээп дүштүм. А олар мени кочулап-кочулап чоруй барганнар. Хол безин дегбээн.

Дараазында эзирик чорда оларга таваржы берген мен. Олар мээң хөрээмден тудуп алгаш: «Ам айтырар болзувусса, таакпыдан берип чор, оон башка акыларың алагадаптар, тыртпас кижини болзунза, садып алгаш чор» деп сагындырдылар. Шынап-ла, меңээ элээн аар чудурук дээп болур хире.

Ынчан-на хүреш аргазын меңээ айтып бээр, бокска өөредир деп турган эжим Шүглүр-оолду сактып келдим. Чүгс-ле ооң аайынга кирбээн кижини ийик мен. Үргүлчү чай чогулга чылдаганнап турган болгай мен. А ам...

— Мени өөредип көр, эш — деп, ужуражып келгеш-ле Шүглүр-оолдан диледим.

— Шагда-ла ыпчаар турган-дыр сен, Арган. Ынчалза-даа ам-даа орай эвес — дээш, ол мени эдерткеш, спорт залынче базыпкан.

Үш ай өөренип келген мен. Моортай ышкаш шурап, сарбашкын ышкаш ийи холга кылаштап, бажым кырынга туруп пат болган мен. Бокска, хүрешке белеткел-даа дыка берге чорраан. Ынчалза-даа шыдажып-ла турган мен. Мээң ол күженишикеним халас барбаан, шыңганнар-даа көстүп келген, авааңгырым шору барган. Мацаа, шынап-ла, таакпы тыртпас чоруум үлүг ужур-дузалыг болган. «Езулуг спортчу болган сен» деп, башкым Шүглүр-оол мактап турган. Чогулга кандыг сорулгага белеткенип турганымны ол кайын билдир ийик аан. Шынап-ла, хой чарнын безин чара согултар апарган мен.

...Бир кежээ кылаштан ор мен.

— Таакпың садып алдың бе, оол! — дээн, шириин үн мени доктаадыпты. Туруп алдым. Ол-ла үш кижини. Чоокшулап келдилер. Бирээни хартаачызы боор, холун сунуп кел чор.

— Тырттар эвес мен — дидим.

— Садып ал дидим чоп.

— Тыртпас кижини ону чоор мен.

— Ындыг бе! Адыр...

Халчып келдилер. Хартаачызының хөрээн орта үстүрдүм, ол долу саваң урган шоодай дег, пет кээп дүштү. Ийигизин катый каккаш дүжүрдүм. Үшкүзү дезипти. Соондан сүргеш четпээн мен. Қашпагайы кончуг болду.

Ам кежээ чанарда база далашпас апарган мен. Арыг агаар тынып, даартагы маргылдаага белеткел дугайын бодап чоруур

мен. Чамдыкта ол үш кижн уткужуп кээр. Бирээзи, «Таакпын...» деп чыдырда, өскези эжин чедип аппаар. Билир апарган. А спорттуң меңээ ындыг ажыктыг болганын олар кайын биллрлер, билип алзын дээш мону бижип ор мен. Апрель 1-ниң бантаа деп бодаваңар, амыдыралдың шыны чүве. Спорт калдыкшылга ажыктыг, а таакпы — хоралыг.

Сергей ШААЛЫ

Кургаг айбы

Суурувустуң аыш-чем садынга кире бердим. Оочур эвээш, дөрт-беш кижн тур. Оларның сөөлүнге туруп алдым. Мээң соомдан кырган ирей кирип келди. «Та чүнү садып алыр дээн, хөөкүйнү» деп бодааш, мурнумче эртириптим.

Элээн болганда ирейниң ээлчээ чедип келди. Садыгжы аны-як уруг ирейни:

— Че, кырган-ачай, чүнү алыр сен?— деп айтырды.

— Каям, уруум, бичии кургаг чүведен беривидем, өгде оглум бажы арааш пат чыдыр ийин — деп, кырган харыылады.

— Ийе, харын, дүүн бичии кургаг чүве эккелдивис. Хавыңар бар ыйнаан але? Ол оглуңарны эмискиктээр кижн-дир аа?— дээрге, ирей ак хап сунду.

Садыгжы хапты алгаш, ынаар артынче эрткеш, бичии болганда долдур кургаг сүт эккелгеш дензилей берди.

Кырган-ачай ону көргөш:

— Ой, уруум! Ол чүнүл?— деп айтырды.

— Сүт-түр ийин — деп, садыгжы харыылады.

— Мени оглум: «Кургаг арага садып эккел» дээн болбас ийикпе, кызым — деп, ирей эде чугаалады.

— Бисте кургаг хамаан чок, өл-даа арага чок. Оглум дээр-ңерге, улуг урууңарның эмискиктээр оглу деп бодадым ыш-кажыл — дээш, садыгжы хүлүмзүрдү.

— Та, оглум-на ынча дээр кижн болду. «Сухой» дидир бе, «сахой» дидир бе? Тывалап ол чүү дээн чүвөл дээримге, «кур-гаг» дээн чүве-дир ийин, ачай, садыгжыга чугаалаарыңга-ла биллр» дээр-ле кижн болду. Че, кызым, чок чүвени канчаптар ону. Өгде кылыр чүвем эндерик, мен-даа чоруптайн. Кургаг

чүве дилээш, кургаг сүтке чединдим. Кургаг айбы болган, эки-дир оо — дээш, ирей санашкаш, хавын алгаш үне берди.

«Оглум» дээн кижизи дүүн садыг даштынга менден: «Сухой» өртээ чедирип чадап тур мен, бежен көпөектен берип көр, баш аарааш, чарлыр чыгыы» деп, диленип турган күдер кара эр-ле болгай. Кыргыз-на адазын садыгже айбылап чыдар, чөгөнчинн деп бодап чыдып кагдым.

Кырган-авам белээ

Школа доозарымга чедир бир чыл арткан. Мынча ботка Тывамның бир ырак булуну Мөңгүн-Тайгада малчын кырган-авам бар деп чүвени чүгле ада-иемнің чугаазындан билир мен.

Чайгы дыштанылгаларымда пионер лагеринге чайлаар мен. Азы ада-ием боттары шөлээлеп алгаш, меңээ бажың ээледил кааш, төрөлдеп чоруптар улус. Кыргыз-авам сугга бичимде чангыс катап чорааным дөн-даң сактыр мен. Оон бээр он ажыг кыш, чай солчуп эрткен. Кыргыз-авам ам мени көрзе-даа таны-вас боор.

Бир хүн өөрөнгөш келиримге, авам:

— Кыргыз-аваң чагаазы келди. Сени чурууң чоргус дээндир — дээрге, авамдан үш акша ап алгаш, свитер кеткеш, чурук тырттырар черге барып тырттырып алдым. Дараазында хүн алды хөрек чуруун барып ап алдым. Көөрүмге, бажым дүгү узул болганындан, кыстарга аажок дөмей болдум. Бирээзин кырган-авамче чоруда кааптым. Өскелерин ырак-чоокта өске төрөлдерге база-ла үлөпкөн мен.

Чаа чылдың байырлалы чоокшулап олурда, өөрөнгөш келиримге, авам: «Кырган-аваң чаа чылда келир мен деп сөглеткендир, оглум» дээрге, «Экизин аа!» деп иштимде бодап кагдым.

Декабрь 31-де школага елкадан чанып кел-ле, эжикти ажыткаш, бажыңче кирип келдим. Кыргыз-авам чедип кээптир!

— Хаа! Уруумнуң өскенин! Ынак уруумга бичин белектиг кнжи мен — дээш, ындыкы өрээлче киргеш, кызыл чечектерлиг шокар пөс эккелди.

Мен аайын тыплайн бардым.

— Ол чүү боор, кырган-авай?— деп, дүрген-не айтырдым.

— Мындаа автолавкадан садып алдым. Чаражы кончуг платье. Сеңээ ажырбас боор, уруум — дей-дир.

— А мен оол кнжи ону канчап кедер кнжи мен, кырган-авай?— дидим.

— Поок-хайт! Сени чуруундан көргөш, кыс деп бодажык мен — дээш, кырган-авам база кайгай берген.

Шынап-ла, чараш платье болду. Орун кырынга платьени арта кагаш көрүп каап, боданып олур мен. Аттыг чүве-ле-дир. Дараазында келир төрөлдерим база менээ кыс идик-хеп, чинчи-шуру эккелзе хөңнү. Черле бажым дүгүн кыргытпас болза хөй хире. Дүрген-не баш таарар черже базып чоруптум.

Тоолай кежи бөрт

Автобус доктаар черде кижиги элээн көвөй. Уруглар-даа бар. Оларның хөй кезип тоолай кежиги бөрттер кеткилээн. Бир оол «Альпинист» дээр холга тудар приемнигин ажилдадып алган, сандайда олур. Чалгааранчыг болбазы-биле ону дыңнай бердим. Приемникте Тываның дамчыдылгазы болуп турар хире. Агаар медээзин дыңнап четтигиптим:

— Республикага шокар булуттаар. Барынын талакы районнарга агаарның температуразы үжөн бештен үжөн сес градус чедир соок болур...

«Дыка-ла сооган-дыр» — деп бодап турумда, бир кижиги «Экии!» дей-дир. Көрнүп келиримге, эжим оол болду. Бөргү чок. Хол-хаптыг холдары-биле мөрбее кыза берген кулактарын чылыды тудуп тур.

— Бөргүң кайыл?— деп айтырдым.

— Чок — дээш, эжим чугаалай берди:— Күзүн суурувуска дыка чараш тоолай кежиги бөрттер саткан, шуптузун уруглар садып апарган. Мен чай чок болгаш четпейн бардым. Оон район төвүндө эндерик дээрге, аңаа келдим. Төнгөн болган. Кызылда черле бар боор дээш дүүн бадып келдим. Автобустан дүшкөш, кудумчуга көрүп чоруурумга, оолдар, уруглар шуптула тоолай кежиги бөрттүг боорга, мында черле бар-дыр дээш амырай бердим. Оон хеп садыгларын дөгөрезин кезидим. Кайда-даа чок болду. Ам куруг чанарым ол ыйнаан.

— Оон өске бөрт чок чүве бе?

— Улус шупту тоолай кежиги бөрттүг ышкажыл, мен чоонган мен — дээш, ол кулаан дүрбүп чорупту.

Хайыраан кулакты деп иштимде кээргел-биле бодап турдум.

Сылдысчыгаш

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

Сес шүлүк

(Аа, Бы, Оо, Уу, Ээ, Ии, Өө, Үү)

Аа

Аа дээрге уурак-тыр,
Амыдырал эгези-дир.
Черле ынчаш ак чемни
Черже төкпес, дээрже өргүүр.

Авайының эм-дом шагаан
Аа сүдүн эмген чаштын
Өзүгени өнер болур,
Өөрүшкүзү өрү болур.

Ажы-төлдер, чажынардан
Аваларны камнап чоргар.
Авалар-ла чурттап чорза,
Аас-кежик кай-даа барбас.

Бы

Бы дээрге, кым-даа билир,
Ылап харын карак чажы.
Ынчалза-даа ол-ла эвес,
Ында база ылгалдар бар.

Карак чажы мунгаралдан,
Кажыыдалдан төктүр-даа бол,
Өөрээнде кижиге база
Өөлөдир ыглап болур.

Ажы-төлге, арат чонга
Аас-кежин күзеп тур мен.
Өөрүшкүнүң карак чажы
Өртемчейге мөңгөжизин!

Оо

Оо дээрге чүглө чангыс
«Оо!» диген алгы эвес.
Тыва дылда ындыг сөстү
Тыва тыртып аары белең.

Тоолчургу ногаан оран —
Тожу чернин тайгазында
Улай аккан ийи хемни
Улуг Оо дээр, Биче Оо дээр.

Оо хемнер каазын көргөш,
«Оо!» дивес кижилер чок.
Ооларнын эрини орта
Олар хевээр чурттаксай бээр.

Уу

«Уу» дээн соонда бөрүлөрнин
Улужары уяранчыг.
Бойдушта оон өске ындыг
Боду бүткөн оркестр чок.

Каш янзы үнү-биле
Хары угда бадырарга,
Кижиги эъди соолаш кынныр,
Кижиги чүрээ согаш кынныр.

Дириг тынныг болган соонда,
Димзенири албан апаар.
Ынчалза-даа улдуруктар
Ылап солун хөгжүмчүлөр.

Ээ

Ээ дээрге эргелиг сөс,
Ээн чүве кайда-даа чок.
Алды-киш-даа маннаар черлиг,
Ангыр куш-даа манаар эштиг.

Уруг-дарыг, өзүнер-ле,
Улугларны дөзөңер-ле.
Амдызында школаңар
Аажок камныг ээленер.

Ажыл-ишке, өөредилгээ
Амдыгааштан дадыгып ап,
Алызында шаа барып,
Ада-чуртка ээ боор силер.

Ии

Ии дээрге, чаңчыккан бис,
«Ии-хоо!» кылдыр дыңналып кээр.
Арат кижээ, аьды ышкаш,
Алдын турбас, мөңгүн турбас.

Аът дээрге амыр хөлге,
Автол, бензин кудар эвес.
Кара сугну ижип алыр,
Кадар оътту дайнап алыр.

Артка, сынга тура дүшпес,
Артык кезек хереглес,
Чылгы малды өстүрээли,
Чычаан ышкаш хүндүлээли.

Өө

«Өө!» дээр-ле, чүү боор ол?
Өзеннерде адыглар-дыр.
Кижилер дег чурттаар чурту,
Кирер чери — өө ында.

Араатан бол, мажаалайлар
Ажык-дүжүүн берип чоруур.
Аскан адыг бир-ле аалга
Арбай соктап кыштаан дижир.

Театрлар сценазынга
Тергиин ойнаар аңнар-даа бар.
Артист Саая амыразын,
Адыглардан тудуп берээл.

Үү.

«Үү!» диге улус билир,
«Үү-үк!» диген үгү-ле-дир.
Карангыда караа көскү
Кара чангыс кайгамчык куш.

Ажы-төлүн азыраар дээш,
Адар данны атсы ужар,
Кежээ боорга чоруллаттар,
Кээргенчиг амытан-дыр.

Черге чорааш көөр болза,
Чес дег хаайы согаң оرار.
Хундус удуур амытан-дыр,
Күжүр кушту оттурбанар.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

Харда истер

Чаа чагган харда истер —
Саазында бижиктер-ле.
Ырак, чоок-даа баскылап каан,
Ыргак, чинге, шөйбек... дээштин
Кандыг хээ дег истер чок дээр,
Кайгап ханмас тывызык-ла!
Ийи классчы хиремде-ле
Истер «номчуп» билбес-тир мен.
Аннын азы чүнүң изил?
Аңчы ачам ылгап билир.
Чаазы бе, эргизи бе?
Салаа дээскеш эндевес.
— Аңнар изин таныыр кылдыр
Айтып берем, ачай — деп-ле,
Чанын орта чеде бергеш,
Салдыкпайн туруп бээр мен.

Чунгуда

Харлар чаап тур, экизин!
Кайыыртан бээр аккыр.
Чунгулаар тей мыя бо,
Суурувус чанында.

Хар-даа агар, шанаам
Камныг шыгжап каар мен.
Шимчеш дивейн, чалгаарап,
Шимээн чок-ла чыдар.

Ам-на бо чанымда
Аскымнаксап туру.
Сеткил дөспейн дораан
Чедип алгаш мацнаптым.

Кудургайны куду
Кушталдырын тур бис.
Хаак, шанак сыг-сыг,
Каткы, хөг чирт-чирт.

Бойлаан арга

Адыг күжүр ижээнинге
Ажыг кышты өттүр удаан.
«Чыйт-чыйт!» диген дамды ону
Сырбаш кылдыр оттурупкан.

Девидээштин үне халаан,
Денгер-ле бо, час шаг дүшкен.
Онгаар-дескээр хараттынган,
Орта бе деп кайгап турган.

Борбак арга пөжү, дыды
Бойлап калган — төштер арткан.
«Төтчеглекчи мангыстарны
Төөректелдир майгыпса!» — дээн.

Каргыш килең хайнып келгеш,
Каяа чурттаар эвин бодаан...
Зоопарктыг хоорайже
Углай базып чоруп каап-тыр.

Чүрек дужунда хараал

Шаараш четкиде хлеб, сүт, эът дээш чем аймаа долдур тырып алган семис херээжен автобустун мурнуку эжин-биле эгиш-тыныштыг чара чүткүп кирип келген. Кижилерни эгиннери-биле өөрөнгени кончуг тарадыр иткилеп, олулар олуг дилеп, өле-көк карактары-биле долгадыр чимзенгилээн. Дас кара баштыг аныяк оол ооң чидиг көрүжүндөн караан дести-рип, автобустун сонгаларынче көргөн кижини бооп, ылым-чылым олурупкан. Ооң ажытталып орарын херээжен эпдевээн. Чанында барган.

— Олудун чайлап берип көрөм, дуңмам — деп, ол албадан хөөннүг чугаалаан.

Оол дыннаваан кижини бооп олурган.

— Дүлей кижини сен бе! Чайлап берип көр! — деп, херээжен ам мырыңай негээн.

Карааның ужу-биле херээженче дүргөң көрө каапкаш, оол чүнү-даа ыттаваан.

— Бо шагның аныяктарының улуг кижилер хүндүлөп билбезин пат кайгаар мен. Улуг-ла кара угбазы дилеп турда, көрбээн, билбээн кижини бооп орар — деп, херээжен хыйланып-ла үнген.

— Шимээргевейин көрүңер, угбай. Чайлап берип шыдавастыр мен — деп, оол буруузунуп чугаалаан. — Будум багай.

— Овузуннуун көрөм моон! Угбайлап алган. Кажан баксырай берди! Ам чаа бе!

Оол чүнү-даа ыттаваан.

Автобуска чораан кижилер оон-моон шимээрге-ле үнгенер.

— Кончуун көрөм моон, арын-нүүр чок.

— Че, чоор силер ону. Олургай аан.

— Кайы-бирээнер ол угбандарга чайлап берип көрүңерем...

— Тур, че! Олудун хоста! — деп, бир эр кижини оолдун чанынга чеде берген.

Оол куду көргөш олурупкан.

— Чүү дидим — оолдун экинге ол холун салган. — Туруп бербес болзуңза — тургузултар мен.

Оол эр кижинин холун экинден дүжүр идипкеш, сандайлар аразынче ээгип кире берген.

— Кай баарын ол! Сөс билбес болзуңза, күш-биле олудундан ушта шелиптер мен — дээш, эр кижии оолдун хөрээнден септирип алгаш, ону тургузу тыртып эгелээн.

Улус база катап шимээргеп үнгеннер.

— Кандыг кончуг дедир оол боор...

— Соксанар, соксанар! Автобуска шош-содаа үндүрбөнер!

— Ол-ла харын! Сөс билбес болза — күш-биле...

— Чүгө ол кижиге хол дээй бердинер...

Оол күштежип чоруй, эпчогу кончуг көдүрлүп келген.

— Ам бээр үн! — деп, эр кижии ону олуттан үндүр тырткан.

Оол эр кижинин холун туткаш, долгай аарак, ырады идипкен. Оолдун хөйленинин өөктөри үстүп, хөрээ чанашталы берген. Эр кижии оолду сала каапкаш, ооң хөрөөнчө ангадай берген көрүп турган.

Оон:

— Кайы! Сен база анаа чордун бе?! — деп чугааланган.

— Ийе.

Оолдун чанынга турган кижилер ооң хөрөөнде көк будук-биле хап каан чурукту көрүп кааннар. Боо хараалын оолдун чүрөөнүн дужунга чураш, адаанда ДРА деп үш үжүктү бижип каан болган.

— Кончууну аа! Барып-барып, «афган» кижии чайлап бербес — деп, эр кижии оолду чөмөлөөн.

— Даянгыжым оскунуп алдым — деп, оол чугаалаан.

— Ыы-ыы... — деп, эр кижии чугаалаар чүвө тыппаан.

— Сандай адаанда... Холум четпейн барды.

— Чайлаңар, чайлаңар — деп, эр кижии улусту тарадыр иткилөөн.

— Ма, буруулуг болдум. Өжөгөрөөн ынчап оорар деп бодадым ышкажыл...

— Даянгыжы чок кылаштап алыр эвес мен... Билбейн оскунуптум... Эглир дээримге, будум шаптыктаар... дискөк ээлбес...

— Буруулуг болдум — деп, эр кижии чугаалаан. — Кайы будун?

Оол даянгыжы-биле солагай будун токкулады соктаан.

— Ажырбас — дээш, хөрөөнде чуруктуң көстү бергенинге экчоксунуп, ону адыжы-биле оол дуглаан.

— Мен... демги хөрөөжөн ышкаш кижилер сени чеже-даа катап хараалга алыр... Туттун, «афган» — дээш, эр кижии оолдун хөрөөн чудуруу-биле дирт кылдыр үстүргөн. — Хараалга кирбей!

Оол багайты хүлүмзүрүп каан.

Оглунуң үнү

— Кырган-авай, кырган-авай, сээң бажыңынны орус оол айтырып тур — деп, кожаларынын бичини оглу Эдер-оол Бүрүмаа кадайның бажыңыга кире халын келген.

— Орус-быраат аразында таныш-көрүжүм-даа чок — деп, оолдуң чугаазын ол херекке албаан.— Кожаларывыстың эш-өөрү ыйшаан.

— Айдыңның авазының бажыңы кайыл дидир...

— Айдын...— деп, ава серт кынган.— Ылаң-ла мээң оглумну адады бе?

— Ылаң-ылап — дээш, Эдер-оол ону далаштырган.— Херим аксында тур ийин.

— Чүгө дораан кирип келбедиң?!— деп, Бүрүмаа хейде оолду чемелзээн.— Аалга келген кижини эжик аксыңга капчап тургузар чүвөл...

Айдыңның адын адаап болганда, ооң оглунуң эжи-дир деп, ол билип каан. Орус оолдуң анаа эвес келгенин база эндевээн. Бажыңдан үнүп кээрге, чээрби хире харлыг аныяк орус оол херим аксында турган.

— Айдыңның авазы силер бе?— деп, оол орустай айтырган.

— Ийс, ийс, мен мен, оглум — деп, Бүрүмаа тывалап далаш харыылаан.— Кир, оглум, кир. Эргин кырыңга турба.

Орус оол ооң чугаазының уун билип, херим иштиңче кирип келген.

— Айдың-биле кады шериг чораан кижини мен.

Орустай албас-даа болза, чугаалаарга Бүрүмаа утказын билир.

— Поох, хөөкүй оглумну — деп, орус оолду барып куспактап, эргеледи бергенин безин боду билбээн.— Амыр-менди чанып келген ышкажыл сен, оглум.

Эжиниң авазы чүнү чугаалап турарын билбээн-даа болза, оол хүлүмзүрүп алган турган. Чугааны капчаар уламчылаар эвин тып, салаазы-биле бодунуң хөрээнче үстүрүп:

— Андрей — деп чугаалаан.

— Андрей, Андрей — деп, Бүрүмаа бажын соғаннаткан.— Бажыңче кир, Андрей.

Андрейни бажыңче барык чедип кирип келгеш, дөрже чалаан. Айдың-биле тырттырган чуруун көскү черде азып каанын көрүп кааш, хүлүмзүрүп:

— Айдын, Андрей — деп, салаазы-биле ынаар оол айыткан.

Бүрүмаа Андрейни ам кээп топтап көрүп:

— Кончуумну көрөм, оглум. Сени танывас. Бо чурукту көрүп, сени та кандыг иениң оглу ыйнаан, хөөкүй та дириг, та өлүг деп, ыы-сыым төп орар болбазык мен бе — дээш, карактарының чажы бүлдөнейнип келген.

Андрей эжиниң авазының эктинге холун салып, ыглап болбас деп бажын чайган.

— Кайын ыглай бээр ийик мен, оглум -- деп, Бүрүмаа чугаалааш, карактарының чажып аржылының бир ужу-биле чоткан.— Сени көргөш, хөңнүм баксырап турарым ол-дур ийин.

Чүктөп алган барбазындан Андрей магнитофон уштуп экилген.

— Айдың — дээш, магнитофонче айыткан.

Шериг баарының мурнунда садып алгаш, суурнуң кудумчуларынга-даа, бажынга-даа оглунуң алгыртып алгаш чоруур магнитофонун Бүрүмаа танып каан. «Хааржак кангырадып-кингиредип алган» деп, оглун чемелей бээрин ава сактып келген. Магнитофонун алгыртып алгаш, шеригже чоруй баржык... Баштай оожум, оон чоорту дынзыды сыгыт дыңналып келген. Оглунуң узуун-узуун, суук-суук, кезек-кезек борбанды кагылап, сыгыртырын танып каан.

Бедик даглар дуглап алган
Мээн чуртум кайын көстүр.
Бергелендир бодап алган
Мээн эжим кайын уттур.

Кадыр даглар дуглап алган
Мээн чуртум кайын көстүр.
Кадыгандыр бодап алган
Мээн эжим кайын уттур —

деп, оглу сыгырткан. Сактырга, оглу ооң чанында орлан-эрес чаны-биле кудук-чайык чаннап орган ышкаш. Аваның карактарының чажы чаагын куду борбак-борбак бадып турган.

Гитараның хылдарының уяранчыг хөөнү сыгытты солуккан. Чоонзумаар үн кударанчыг орус ырны ырлай берген.

— Мен-дир мен — деп, Андрей бодунче айыткан.

Бүрүмаа Андрейниң бажын бодунче ээктирип, чыттаан. Оглунуң бажының чыды-биле орус оолдун бажының чыды дөмөй ышкаш болган. Ооң бажын чыттап-чыттап, оглунуң бажының чыдын мага хандыр тынып алыксаазы келген.

— Өлүм-чидим адаанга чорааш, канчап-ла ырлап-шоорлап турганыңар ол, оолдарым?— деп чугаалаан.

— Кызылда чурттап турар мен — дээш, чугаам утказын билген ирги бе дээнзиг, Андрей иениң арнынче кичээнгейлиг көргөн.

— Чугаала, чугаала, оглум — деп, Бүрүмаа имнээн.— Чугаалай албас дээрден башка, дыннааш утказын билдир-ле болгай мен.

— Шеригге баргаш, найыралдажып алдывыс. Айдың шеригге магнитофонуг келген. Хостуг үевисте ырлар дыннап, бот-

тарывыс ырлажып, магнитофонга-даа бижиттирип турдуvus. Ынчангаштын Айдыңның үнү артып калганы ол-дур... Ооң сыгыртырын оолдар дыка сонуургаар. Сыгырты бээрге, карангы кашпалдарга чаңгыланыр. Сактырга, Айдын-биле кады даглар сыгыртын турган ышкаш боор. Бир катап сыгыртып олурда, Айдыңны хараалга кирип алганнар... Магнитофонну, Айдыңның үнү бижиткен кассеттерни силерге эккеп бээр дээш чор мен.

База бир кассетти алгаш, магнитофонга суккаш, Андрей ажылдадыпкан. Айдың сыгыртып эгелээн:

Ак-көк даглыг Тыва дег,
Афганистан чараш чурт...

Эрген МОНГУШ

Бистиң кырган-ававыс

Билин келнимге-ле, кырган-авам бажын чүлүдүп алган чоруур чүве. Чүлүдүлге саадай бергилээн таварылгаларда кижитоптап көөрге, ооң шымыраартыр согујжуп келгилээн бажының дүгүндө чаңгыс-даа кара дүк чок — ак өшкү дүгү дег.

Бистиң черниц улузу улук кижилер аттарын дорт-ла чык кылдыр адавас, а ойзу аарак азы шолалай адаар. Кырган-авам улуг шыырак кижит, ынчангаш бодунуң аал-кожа бүгү чоннары ону Семис-Кадай дээр, бо шолазы-биле ол калы-калгыже-ле чурттап чораан.

Үнү кедергей өткүт, чоон. Хөндергейтинц Арыг-Бажынга инек хөөглээрге, Куу-Кожакар кырынга хой кадарып чораан бистерге мыя бо, чанывыста чүве дег, тода дыңналыр. Аажок чудукара, үргүлчү инек саап, тараа-быдаа хооруп-соктап, ыаш-чээрген чыып, амыр-соксаал чок ажылдап чоруур хирезинде, ооң холунуң адыжы кедергей хоюг, хөвөң-не. Бир катап Чырандай дээр караа көзүлбөс кижини кадызы өгже чедиң чедирер дээш, холун тудуп алырга, ол кижит алгырыпкан дээр:

— Ох! Чүү кончуг хоюг-чымчак холдуг кижит силер, дуңмам! Чаш уруглар хоккажы-ла! Корга бердим!

Кышкы кежээлерде кырган-ававыс мүн хайындырар. Далган үскен эвес, а манданнаан мүн. Күзүн соккан бодазының ханын бир улуг тавакка доңуруп алыр улус. Мүн суу изий бээрге, ол тавакта хан кырынче ийи-бир хымышты куткаш, чайып-чайып, мүнчө дедир кудуптар. Онза-ла чөмзиг, хоюг мүн болур. Ынаар соктаан хоюг кулча кааптар.

Ол чаагай чыттан бистер, күзүрүмде хонган бора-хөкпештер дег, кырган ада-иевистиң бора-бүдүн өөнгө сөктүп-ле келир бис. Чеди кижги. Көк-хырын үезинде оолдар чүнү арттырар дээр силер. Биске бир-бир аякты куткулап бергеш, кырган-ававыс биле кырган-ачавыс боттары бистиң аяктарывыстың божуурун манап олурарлар. Беш кижги шаажанарга ижер, ийн кижги аяк чедишпес боорга, улуг тавактарга ижер турган бис. Соңнуг-мурнуг ижип доозар бис.

— Чаа, оолдарым. Ам чана беринер. Өглеринер база мүн хайындырар болгай. Бичин хырныңарга сынмайн баар — деп, кырган-ававыс бисти чөптээр.

А бис чир шоң дүжүп, алгыржып-ла үнер бис:

— Сыңар-сыңар, кырган-авай! Пашта мүн ам-даа бар чүведир, кырган-авай! Караа четпес кижги көрбейн олур боор сен!

Оон кырган-ававыс-биле кым кады удуурул дишкеш, мырыңай чокурунуң кырында турар бис. Чүгө дээрге, кырган-ававыс-биле кады удууру — биске улуг аас-кежик. Ол бисти ыяш орнунуң артыы талазынга хойгарып алыр турган. Орун ширтээниң кырынга чымчак алгы чаткаш, өнүкү кежи хоюг, чымчак чылыг чоорган-биле шуглап алыр. Бутка кодан кежи дагап каар, баш кырында хураган дүгүнден өйгөн чинк ак энчек. Дүн дургузунда ол шуглакты каш-даа эде-хере тырткылаар.

Эртен оттуп кээрге, аажок хоюдур дээрбедээш, саржаглап былгап каан арбай далганының чаагай чыды думчукка дээр. Идик оьдун кургадып, уктарның ойбак черлерин илип-чамап каан болур.

— Бутчаштарын донмады бе, оглум? — деп, тавангайдан бээр суйбагылап эргеледир. — Шуглакты чаза теп кааптар кижидир сен. Донган боор сен.

Ол улуг уругларын база черле сула салбас турган. Чайын ийн-үш хонуктарда сөсп чокка чафтагылаптарга, Хөндергей суу мөөрөп-ле бадар. Ынчан кырган-авам мырыңай уйгу удувас, сыгыр даң бажында-ла оолдарын бут кырынга тургузуптар:

— Буга суу элбеп келген боор, дүрген барып, тараңар суггарыңар! Тараа чок болза, мал-даа мал болбас, эт-даа эт болбас! Силерни тараа хевээ-биле өстүр азырап алган бис. Кижиниң чаңгыс аштаары эзерлиг аът херек чок чоор!

Кырган-авамның оол дунмазының уруу Чанчываа угбай-биле мээң авам даалылап ойнаарыңа кончуг ынактар, а кырган-авам оларның ындыг ойнунга дыка хөңнү чок:

— Хүндүс безин оон чарылбас чүү кончуг херээженнерил моң! Ажы-төлүнүң ишти-хырнын кылырын, ойбак-дыдын илип-даараарын шуут уткулап алган кадайлар-дыр эвеспе бо!

— Чап-чаа эгеледивис...

— Отче чажыптыңар, ол чүвөңерни! Чаа-чуу деп алган... Мал-маганыңар, кажжаа-хорааңар канчап барган?

Кижизидилге — кончуг-ла күштүг чүвө бо. Мен амга дээр чеже-даа чай-хостуг болзумза, оюн-тоглаага үр-ле дүлнү бээр дириг кара хөңнүм чок, сактырымга-ла, бир-ле чугула ажылым чыдып-ла берген ышкаш апаар.

Кырган-авамның чаш уруг өпейлээри дег хантыкшылтыг чараш аялга, шынап-ла, кайда-даа чок ийин! Бүгү оран-делегей аажок оожургап, таалап, чындырай берген ышкаш кылдыр сагындырар. Мен хураган кадарып чоруур хире улгады бергенже чедир-ле, кырган-авам кожа өгле кайы-бир дунмамны өпөйлөй берген болза, аңгы өггө оргаш-ла, олура удуп каар кижин боор мен.

Иези кандыг-бир айыылга таварышкан өскүс бызааны өске бир хайдак инекке алзып турда, чүү дээр боор ону! Хуулгаа-зын кончуг чыраа аъттың чүстүг сиген сый баспайн, чүзүн-бүрүн чыраалап олулары-ла! Барып-барып бады кээп-ле, ырап-ырап, ырлап кээп-ле турганзыг апаар. Аажок хорадап, тепкиленип, үскүленип турган дошкун инек удавайын-на оожургап, өске бызааны чылгап, сүдүн харам чокка эдип бере бээр.

Хой-өшкү төрүү бергенде, оолдарын хоза берген хойну азы өшкүнү хүннүң алзып турган. Чаш уругну удудур өпейлээри-даа, инекти тааладыр хөөглээри-даа, хойну тоотпалаары болган өшкүнү чучуулаары-даа шупту аңгы-аңгы үннерлиг, аялгаларлыг болдур ийин. Ол аялгаларны чүгле бистиң кырган-ававыс билир чүвө.

Бир катап хой кежээкизи кадарып чорумда, шупту ак-ак он шаа хире хойлар хоюмга кээп каттыжа берген. Хоюмну аалче киирерде, оларны үзе ойладып каапкан мен. Ону кырган-авамга чугаалаарымга, ол мени аажок чемелээн:

— Мал-биле кады чораан малды дүн карыштыр үзе ойлатпас! Ыт-кушка таварышса канчаар. Күжүр мал каяа-даа турарга, кижин ооң сүдүн ижиптер, эьдин чиптер, кежин кедиптер чоор. Дуңмаларың эдертип алгаш, ол хойларны барып сывырып эккелиңер, оглум.

Бисти барык шуптувусту кырган-ававыс адаан. Мени эргелеткеш, ынчаар адап алган мен дээр.

Чамдык кырган-авалар уруг-дарының ажы-төлүңгө бир дөмей ынак эвес болгулар дижир, а бистиң кырган-ававыс шуптувуска кедергей ынак чораан ийин, хөөкүй.

Очулмалар

Кыдат лирикадан

X—XIII вектер үзүндө бижиттинген шүлүктөр

Ли ЦИНЧЖАО

* * *

Хар чаап тур. А садта мэйхуаның
Каас чечээ саглацнап тур.
Ягаан кыскыл чечектерин
Чашка өрээш таалал чордум.
Чаржаан чечек тоглап дүшкен.
Чаштарымны кааставастаан.
Карактардан чаштар саарлып,
Хамык хевим көк мөөн болду.
Ам бо ырак хары чуртта
Чаа чылды чааскаан уткуи,
Чап чок када кастыктарым
Агарганын билбээн-дир мен.
Кежээликтээн. Хадып келди,
Херим ишти имиртинээн.
Мэйхуаны дилээш-даа чоор —
Меңээ ол ам көстүр эвес.

Хуан ТИНЦЗЯНЬ

* * *

Кайгамчык час кайнаар читкен?
Чары-сураа, нзи чок-тур.
Часка душкаш хоюспанар,
Катап меңээ эгидинер,
Кады чоруур эжим болзун!

Кайгамчык час чиде берген!
Кайнаар барган — кым-даа билбес.
Сыгыргадан сураар дээрге
Шыкта чечек аразынче
Шымны берген, тывылбас-тыр.

Су ШИ

* * *

Сад түлээн. Абрикостун
Саглап чечээ кыскалай-дыр.
Кара сугда чайнаан өөнчө
Хараачыгай чапып кээн тур.
Талдарың ак бөөгүн хат
Талыгырже эстедип тур.
Чаш көк үнүн, өскөн обттун
Чаагай чыды айдызап тур.
Хана ыңды — чайгангыштыг
Каас херим ишти черден
Чараш кыстар каттыржырга,
Чаңгыланып дыңталы-дыр.
Олар чоорту шимээн барды.
Опчок каткы ырап бар чор.
Сагыжым чоп дүймээри ол,
Чараш кыстар ону тоор бе?..

Ли Ю

Кастар үнү дыннап тур мен

Сливалар чечектелген,
Чидиг чыды эзиртип тур.
Чалын оттун өргүнү өштү,
Часкы хевим каастандым.
Ханьның ары ээнзирээн,
Харын Циңьгуан шыпың барган.
Сонгаар шуушкан кастар үнү
Сонуургаксап, үдөп тур мен.

Рубаилер

1

Караш кынныр — амыдырал эртип калыр,
Каткы-хөггөл шак ол өйде чырыш дизин!
Камнанып көр, амыдырал — чаяан-дөс-түр,
Канчаар чурттаар харыктыг сен, ынчаар эртер.

2

Кайыын келген улус боор бис? Кайнаар баар бис?
Чуртталгавыс утказы чүл? Угаап четпес.
Чуулган дугуй чеже арыг сеткилдерни
Хайылдыр чип, хуюктаваан, а ыжы кайыл?

3

Эр угаанын бо делегей кайгап ханмаан,
Эртем-билиг чырыткызы угаанныглар
Дүмбей дүнден үнер орук тып чадааш,
Дүвүренчиг шуугап-шуугап, ноюрзааннар.

4

Билиглерге хандыкшылды чүрээм ойбаан,
Чер кырында аңаа чажыт ховар арткан.
Чеденнээже бодангаштын, чүгле ам кээп
Черле билир чүвем чок деп угаап кагдым.

5

Аллах бурган чаяар дооста, чогуум менден
Алыс күзел, бодалымны айтырбаан.
Шаам-биле бузут, ёра кылып чордум.
Шамбылаже мени киирбези чөп бе, ынчаш?

6

Дээрлерниң үүле-херээ чөптүг болза,
Делегейге алгаан сөстөр дыргын тараай.
Салым-хуву кээргелдиг, чөптүг болза
Сагыш-сеткил хомудалдыг кым-даа турбай.

Талыгырдан оожургал кый деп кээрге,
 Таалалга чедип болур турган болза!
 Чаш көк ышкаш катап черниң ханызындан
 Частып үнгөш, сагланнап кээр шаглыг болза!

Салымымның чагырчызы апарымза,
 Санап-түңнөп, ону катап шүүр ийик мен.
 Өөдежок, бак чораан шаам кам чок балааш,
 Өөрээнимден дээр шаары шураар ийик мен.

Василий ШУКШИН

Чурттаксанчыг-дыр

Дөң кырында алаакта казанак: онзагай чүве-даа чок, анаала аймаар, он үш-он дөрт хире доорбаш курлуг, чаңгыс сонгалыг, эжик аксында үгээ-даа, сарапчазы-даа чок. Черле үе-дүптөн арганың ыяжын кым кам-хайыра чок кыргып чораан деп? Чамдык улус харын часкы үелерде хадылыг аргалардан сулагайлап-сулагайлап ужургулааш, шаңдалап каар. А күскээр, кааң аяс хүннерде, үш-дөрт хире кижип балды туткаш кирипкен соонда, оларның бажыңчыгаш туда кааптары саадавас: ол чоок-кавыдан суугу салыптар даштарны-даа, дойну-даа тып аар, хоолайны тургузуптар, манзалардан удуур серини база кыла шааптар: чүгле чурттап-ла билир сен!

Кыжын мындыг казанактар ээн турар. Илиг чедир хыраалай берген ханаларда, дээвинерде сиңген ыш чыдындан думчук ажып келир.

Маңаа от салыптар болзунза, ыяштар дызырадыр хып эгелээрге, ханалардан дамдылап, даштан салган суугу малгашсып, ышка тыныш бергедеп кээр, ыяжын эндере салыпкаш дүргөн-не үнгени дээр. Чартык шак хире манап, ыяш чарып тургаш кирип кээринге, ыш чүгээртеп, чылып эгелээн боор, ынчан тонну уштуп, отту чүшкүрүп, немей салып болур.

Чоорту бажың ишти мырыңай кургап эгелээр, ынчалза-даа сериниң манзалары ам-даа шык, чоғум тонну дөжөнгөш, чүү-хөөлүг шоодайны сыртангаш, буттарны отче тепкеш :«Ол боор,

таптыг дыштанып аар-дыр!»— деп шөлээргеп, кезек тепкиленип чыдар-даа болза ажырбас. Чыткаш мырыңай удумзурап эгелээр сен, шөлөөн даамчырап чытсыңза-даа, отту немей салбаа-же бажың соой бээр. Чалынның кызыл көстөрже ыяштарны салырга кывынгыры мырыңай тос-ла. От кыдыыңга токпак-ыяшка олуруп алгаш, дөгеленип орарга шымбайы хөлчок. Караңгы бажың иштинде хып чыдар оттуң имиренешкен чырыбы-ның ханаларда, дээвириде чивецнежиң, шала кырында маңна-жып турарын хайгаарап орап сен. Чааскаан орарга кижиниң бажыңга чүү-даа кирер де! Бир-ле дугаар болчагдан кыс үдээ-нин, оон-биле кады базып ора бук-даа дивейи чораан чөгөнчииң... хамык-ла эрткен-барганың сактып, кара чааскаан олура, кат-тыра каапканыңны бодуң безин эскербейн баар сен.

Казанак шуут чылаан, шай-даа тип алза ажырбас. Сарыг шайның чаагай чыдыңга чайгы үени безин сактып кээр сен.

...Имиртиңней бергенде, от кыдыында даңказын соруп каап, таваар боданып орап кижиниң Никитич ашак-тыр ийин.

Казанак иштинде изиг. А даштын — соок. Никитичиниң сөг-кил-сагыжы база сергек. Кара чажындан арга-арыг кезип аңнап, динчеп өскөн, адыг-хайыраканны безин даялап чораан. Ынчангаш оон хөрөктээжиниң оң талакы карманыңга беш, алды борбак октуг холалар кезээде белен чоруур. Тайгага ол аажок ынак, ылангыя кыжын дыка чер үнүксээр. Кышкы арганың шып-шыңын магадаар. Черле чааскаанзыравас, харын-даа хостуг-шөлөөн апаар. Караан имирертип алгаш долгандыр көрүп ту-рары ак хар шыпкан бо делгемнерниң чаңгыс ээзи мен мен деп чүвени ол кончуг эки билир.

...Никитич таакпылап орган.

Даштын хаактар даажы дыңналгаш, шимөөн барган. Соң-ганы бир-ле кижиниң бакылаан ышкаш болган. Оон соонда хаак-тар кыжырткайнып казанчада келген соонда, эжикти узун ыяш-биле соктай каапкан.

— Кижиниң бар бе?

Соокка доңганыңдан болгаш үрде чүве чугаалавааныңдан — боду боду-биле чугаалажып билбес амытан-дыр ийин — шедир-геленчек үн — аныяк кижиниң дээрзи-ле ылап.

«Аңчы эвес-тир, аңчы болза айгыртынып турбас, дораан кирип кээр-ле болгай» деп, Никитич боданган.

— Бар-бар!

Эжик аксында кижиниң даажы хаагын чешкеш, ханага чө-лөөш эргинде келген... Эжиктен сооктуң бузу-биле кады курлуг хөрөктээштиң, хөвөнниң чүвүрлүг, эргин шериг бөрттүг узун оол кирип келген.

— Кым барыл?

Никитич ону чырыдып көргөш:

— Кижиле бардыр — деп харыылаан.

Удур-дедир көржүп алгаш кезек ыт чок турганнар.

— Чааскаан сен бе?

— Ийе.

Оол эрткеш, от кыдынга барып хол-хаптарын ужулгаш колдуунуң адаанга кызыдып алгаш, холдарын чылды берген.

— Соок-даа кезжээ-дир...

— Соок, соок — дээш, Никитич оолдуң боо чогуң ам кээп эскерип каан. Чок, черле аңчы эвес бо, кеттингени-даа, арын-шырайы-даа. — Март ай ышкажыл, соок оон-даа күштелин болур.

— Март деп чүңүл, апрель ышкажыгай.

— Эрги сан-биле аан. Бистиң улус болза март айда чаза чылыгланып аар, харын-даа кайттанып алырын сүмелээр. Сээд кеттиниң алганың чуга-дыр — дээн, а боо чогуңуң дугайында ашак ыттавайн барган.

— Ажырбас — дээш, оол: — Чааскаан сен бе? — деп ылавылаан.

— Ийе, чааскаан мен. Айтырдың чоп.

Оол база ыттавайн барган.

— Бээр олур, шайлаар бис.

— Бичи чылыгып алын... — Оолдуң чугаазының аяны бо черниң эвес — «расеяның» хире. Ашак оолду сонуургап, айтыр-гылар салыксаза-даа, дораан-на кижиден хөй чүве айтырбас деп хоочун чаңчылды сактып, ыттавайн кезек орган.

Оол холун чылдып алгаш, папирозун уштуп кыпсып алган.

— Чылыга бердим. Бажының ишти чылыг-дыр — деп чу-гааланган.

Таакпызын кыпсып турда, Никитич ооң арнын топтап көрө каапкан: агара берген арны чараш-даа, кирбиктери терен, чер-ле көрүштүг эр болган.

Таакпызының ыжын харамдыгып ишкээр тынып турар аразында, эскерип орага, мурунуку ийи дижи кылаңайнып турар — алдын хире. Чүлүттүнмээн. Ол хирезинде дыдыраш салы шевергин көстүр... Арыпканы хөлчок... Ашактын ону кайган орарын эскерип кааш, таакпы кывыскан серенгизи-биле ону кичээнгейлиг чырыдып көргөш, черже октапкан. Оолдуң ол көрүжүн ашак иштинде: «Турамык, дорт-тур эвеспе. Оон ыңай чиктии кончуг «чаржаң» деп бодап кааш, оон хөлүндө-ле: «Ындыг-даа болза мындыг оолдарже кыстар туралаар боор чүве» деп түннээн.

— Олурзуңза, чоп турар сен?

Оол хүлүмзүрээш:

— Ынчаар чугаалавас чоор, акым, саадаңар дээр ышка-
жык — дээн.

— Саадаңар че, а бис «олуруңар-ла» дээр бис.

— Саадаң-даа болгай-ла. Ам кым-даа келбес бе?

— Орайтаан-дыр, кым кээр боор. Улус-даа келзе, удуур чер
четчир.

Никитич доорбаш сандайындан от кыдыынче чылып
алган, оол база ооң чанынга кээп олурупкаш, холун дөгөй
берген. Холдарын көөрге, ажылчын холдар хире эвес. Ынчалза-
даа бодун көөрге, шыырак-даа эр. Оолдуң бөдүүн, тыртым хү-
лүмзүрүү ашактың сеткилинге кирген. Алдын диштери база..
Черле чараш эр. Бир эвес чүлүттүнгөш, костюм кедириптер
болза — ёзулуг-ла башкы, Башкыларны Никитич хүндүлээр,
оларга дыка ынак кижн.

— Иолог сен бе? — деп, Никитич айтырган.

— Кым че? — деп, оол утказын билбээн.

— Харын аан... демги ол тайгага чүве дилеп чоруур...

— А-а, ийе.

— А канчап боо чок чааскаан чоруур кижн сен ынчаш? Он-
дактыг болгай.

— Өөрүмден чыдып калдым — деп, оол арай тура чок ха-
рыылаан. Сээң сууруң моон ырак бе?

— Чүс бежен бырыстаа хире.

Оол бажын согаңнаткаш, караан шийип, чылыгга таалаң
олуруп-олуруп, силгиттинипкеш улуг тынган.

— Турупкан-дыр мен.

— Чааскаан үр чордуң бе?

— Ийе. Сенде ижин изидиптер чүве бар бе?

— Тыпты бээр боор.

Оол сергеп келген.

— Экизин аа! Оон башка шуут өзээм өттүр дондум. Ап-
рель-де дээр, ол хирезиндее кижн чаштап каап боор-дур.

Никитич үнгөш хапта чаг кирип эккелгөш, азып каан
деңиз кыпсыпкан.

— Силер ышкаш аныяктарны черге чоруп билир кылдыр
өөредир болза эки чүве-дир ийин. Оон башка силерни бээр
чорудуптар, а силер чүнү-даа билбес — мындыг боор-дур. Эрт-
кен чазын эрээн хар алдындан бирээни тып алдым. База аныяк
эр. База-ла сен дег салдыг. Чоорган-биле орааттынып алгаш
орган ояар олчаан көжүп калган — дээш, кирип келген чаан
сери кырынга салгаш, бичииледир кескилеп ора, — а мен-не
болза, чааскаан кышты өттүр-даа болза тоовас мен, чүглө ок-
тар биле от чугула... — дээн.

— Бажынче чоп кирип келгениң ол, ындыг кижжи?

— Тудуп каанда, херээ-ле ол-дур, харга чүү дээш чыдаар боор, бодунга өштүг эвес кижжи.

Оол дерлин уштуп кааш, аай-дедир базып турда, көрүп олурарга, делгем эгиннерлиг, узун, шырак-даа кижжи болган. Ооң тырткан папирозунуң чыды безин бир онзагай-даа ышкан сагындырган. Чаштап өлүр чазып чорааш харын-даа чер-черинге ээлиг чылыг бажынга таваржы бергенинге сеткили өөрүй-лө турар хевирлиг. Никитич черле ындыг кижжи, хоорай улузу-биле чугаалажыксаар, ынчалза-даа оларның тайгага келгеш, чүвө аай-бажы тыппазынга дыка хөңнү чок, чамдыкта геологтарга орук айтып берип, дузалажып, сүмө кадып, эвээш-биче акша ажылдап ап-даа чораан. Иштинде оларны кочулаксаза-даа, чо-гум чугаазын сонуургаар, хөөрежиксээр. Олары эптиг-эвилен чугаалажып орза-даа, ону шала кыжырыксаар де, ол хирезинде, боттарын ээн черге кааптар болза, карактары хаптыг-биле дөмей, кайнаар-даа баар аайын тыппастар. Чамдыкта ийи-үш хире кыс уруглар эдертип алгаң чорууру база солун, оларның шыдамы дегет, эрлерден чыда калбазын бодаар: дузалажыйн дээринге безин ойталаар. Удуурда шупту кады чыдып аар хирезинде уш-баш чок эвези-база эки де. А бир эвес көдээ улус болза ындыг эвес болгай. А олар томаанныг улус болган. А кыстарның чараштарын канчаар сен: тар чүвүрлерлиг, эъдинге өй кофталар кедип аар, хүлчүктерниң ызырарынга шыдашпайн дуй аржыылдангылап аар, көөрүңге ана бопугур-ла чүвөлөр -- ойнаар-кыстар-ла. Оолдары база ажырбас боор.

— Чүнү дилеп чоруур силер?

— Кайда?

— Харын аан, ол өөрүң-биле кады...

Оол чырыын чырттайткаш:

— Салым-хууну — дей тыртып каан.

— Салым-хуу... Салым-хууң берге-ле болдур ийин, дунмам, сактырыңга-ла холда кирген дег боор, мезил-биле дөмей болгай: чылбырый бээр — көөрүңге чүү-даа чок боор — деп, Никитичиниң чугаазы хөнүп үнүп орган. Хоорай улузу ону кичээнгейлиг дыңнап, чамдыктары харын карандаш туткаш, демдег-леп ап олурганын суг эскерип каанда, Никитич мырыңай суг-лук чокка сала бээр кижжи. Ону билир чангыс суур чурттуглары «хөөремик» дижир, а болар шуут дыка сонуургаар. Хамык улус аксын ажып алган дыңнап турда, кым-даа кижжи хөөреп-ле орап ыйнаан. Харын-даа чечен-мергениңни бодуң безин кайгап орап сен. Сөс-домакты эптей-эптей салып орда шаандакы ламалар-биле дөмей.

Ооң чугаазында арга-арыг-даа болза амылыг болур — ону кевин-херекчок балды туткаш кыргып болбас, херек чок черге ужурган ыяш кургап каар, ооң соонда аар муңгаралга бастыргаш, бодуңар база ол ыяш ышкаш кургап каар силер, ол муңгаралдың кайыын келгенин безин билбейн баар силер.— Азы хоорайдан аңчылар бис деп улус кээр — олар дээрге кайы хамаанчок: караанга көзүлген-не аңны эр, кызын-даа барымдаалавайн, кыра адып туруп бээр. Ындыгларның хол-будун оора долгап каар болза эки. Бир эвес ийи чаш оолдуг кыс адыгны чүгле кежин алыксааш боолап алган дижик сен, ооң өскүс чаш ийи төлү өлүр-ле-дир, а бир эвес манаан болзуңза, дараазында үш-кеш албас сен бе. Ажырымчы сеткилдиг болзуңза, аңнаан херээң чок. Салым-хуу деп чүвең ол-дур — деп, Никитич чугаазын доозар хире эвес орган, а бирээзи ону дыңнаваан-даа, кулак дашты-биле эрттирип орган. Оол тургаш караңгы соңгаже үр-ле кайгап туруп-туруп, кижин-биле чугаалажып оарын чаа сактып келген ышкаш:

— Дөмей-ле час удавас дүжер — деп каан.

— Бойдустан чаяаны кай баар дээр сен. Олур. Бо чүвени таарыштырыпкаш удуй берээл.

Казандыкка эргизип алганы хар суунга спиртни холааш, бирээ-бирээни ижипкеш, доң чаг дайнап орда, ижиннери изип, ийи кижиниң чугаазы чоорту үнүп, хөглүү кончуг апарганнар. Никитич одун немей салып орган, а бирээзи база-ла соңгада барган: хыраалай берген шилди тыныжы-биле тырыкылай эргизип-эргизип, караңгыже кайгап-ла турар. Ашак оолду ында чүнү кайгап турар кижин боор деп элдепсинип, черле чугаалажыксааны база күштүг болгаш:

— Чүнү көрүп ор сен?— деп айтырган.

— Хосталга — депкеш, улуг тынган, ол хиреде муңгараан шинчи чок болган. «Хосталга» деп сөстү хөлчок дыңзыг, донгун кылдыр чугаалапкаш, соңгадан чайлай берген.

— База бирээден кудуп берем, акым, ижиксеп тур мен, сагыш-сеткилим хөлзеп тур — дээш, кара сатин хөйлеңиниң өөгүн чежиң, чанаш хөрөөнче часкагылаан.

— Аш ижинге кайын боор, чемнен.

— Ажырба-ас!— дээш, ашактың мойнундан эптин кончуг куспактанган,— мен тоовас кижин боор мен.— Оон ырлай каалкан:

Өлүм манаар караңгы, соок
Өл, шык сазыг камераа
Өле баштыг ашак база
Өрлежиң чурттай берген..

Ооң арнында өөрүшкүлүг хүлүмзүрүг чайнап, карактары-
ның оду хып турган.

— Сен черле эки хире кижидир сен, ам база ижиптер-
бис бе!

— Чалгаарап орган кижээ эки болду — деп, Никитич өөрүп
орган, черле оол ооң сеткилинге кирип орган: аныяк-даа, ча-
раш-даа, күш-шыдалдыг-даа, мындыг кончуг эрний бажы ба-
рын болур турган.— Кончууну ала. Боо чок чоруп чорааш ба-
гай чүвээ таварышкан болзуңза канчаар сен?

— Ажырбас, акым, ам-даа чурттаар бис.

Ол сестерни демги ышкаш донгуну кончуг чугаалапкан, а
карактары хензиг када бир-ле ырак черже көре каапкаш катал
база-ла «чаржан» апарган. Та чүнү бодап турар төл, ол бода-
лында чүвезин сактыр хөөн чок-ла хевирлиг. Стакайда спиртин
чангыс угда пактапкаш, ажыргананындан «у-у-ух» дээн. Ооң
бажын чайыпкаш аксынче чаг суга каапкаш, таакпылай берген.
Черле олуртунмас хире. Аай-дедир кылаштап-ла, чангыс черже
элээн үр кайганып-ла турар.

— Чурттаксанчыг-дыр, акым.

— Чурттаксавас кижиде кайда боор. Мени көөрүңге назы-
ным дөгүйд-даа берген болза, ам-даа чурттаза деп бодаар кижидир
мен.

— Чурттаксанчыг-дыр — деп, ашактын чугаазын-даа дың-
навайн, ол мөгө-шыырак чараш оол хөлүг болгаш каржы улам-
чылаан.— Езулуг чуртталга деп чүвени билбес-тир сен ийин. Ол
дээрге...— дээш, диштерин ызырныпкан.— Ол дээрге — чараш-
най-дыр, күзенчиг! Амырак-тыр.

Бажында спирт үнүп келген Никитич хидиледир каттырган.

— Чуртталга дээрге-ле, кадайлар деп бодаар сен бе?

— Кадайлар дээрге херекчок чүве-дир — деп, оол кандыг-
ла бир өжөш, каржы, хөлүг сеткилден изип-хайныгып, ашакты
дыннавайн, боду чугаалап-ла орган, а Никитич база ону
дыннаксаан. Ооң хөөнүңге ашак база алып орган.

— Херэеженнер... харып ындыг чүве-дир ийин. Ынчалза-
даа олар чокта база...

— Ол кызыжак бистен чайлавас — дээш, ол холдарын бу-
рунгаар сунгаш, чудуруктаныпкан.— Чарашпайнын боостаазын-
дан сегирип алыр бис. Сакты-дыр сен бе? Профессорну, аан,
Коляны. Уттуптуд бе?— деп, ол бир-ле кижиде чугаалажып,
ооң ону уттупканынга аажок эддепсизин орган.— Коляны аан!..
А Коля сени сактып чоруур. Ол сени утпаан-дыр ийин — дээр-
ге, ооң өөрүп-даа, кым-бирге кыжанып-даа ораары билдинмес
болган.— Мен — бо-дур мен. Бээр тур, херэежен!.. Каш чассыг

сөстөн чугаалап каайн. Сээц сеткилиц черле хомудатпас мен. Ынчалза-даа сен менээ шуптузун бээр сен! Шуптузун! Алар мен!

— Чуну ап алган херээжен чүвөл?— деп, Никитич аайып тыппайн айтырган. Оол бажын чайган:

— Ол херээженниң ады — Хосталга. Сен ону каяа билір сен аан, акым, ан-биле дөмей кижжи. Сен ээн черге чаңчыккандыр сен. Мында сенээ шупту тааржыр. Улуг хоорайның оттарып көрбөөн сен. Олар кижини бодунче имнеп, кыйгырып турар. Ында дыка эки кижилер чурттап турар, хөгжүм ойнап турар, оларның чуртталгазы саглаңнаар, олар хөлчок эвилец-ээлдес болгаш өлүмден дыка коргарлар. Ооң кудумчуларынга селгүүстеп базып чоруур мен, а ынчан хоорай бүрүнү-биле мээнин болур. Олар ында, а мен мында. Чүгө?

— Маңаа каяа дүүрей бээр деп сен...

— Билбейн ор сен — деп, оол шынгы болгаш хедер чугаалаан.— Мен ыяап-ла аңаа турар ужурлуг мен, чүгө дээрге кымдан-даа кортпас мен, өлүмден-даа. Мээң чуртталгам ында. Билип тур сен бе?

Ашак аайын тыппайн бажын чайгаш:

— Чугааң утказын черле билбейн ор мен, дунмакым — дээн.

Сери кырында стаканнарже оол араганы куткулап каан. Ол-ла дораан хөлчок могапканзыг апарган.

— Кара-бажыңдан дескен кижжи-дир мен ийин, акым — деп, үнүңде кандыг-даа дүвүрээзин чок чугаалаан.— Че, аптар бис бе?

Никитич эскербейн-даа дашказын оонуу-биле үскүлештирипкен. Оол ижипкеш, ашакче көргөн, оозу стаканын ам-даа тутпушаан, олче элдесинип кайгаан орган.

— Чүү болду?

— Шынап-ла бе?

— Иш-иш. Че!— деп, чараш эр ашакты албадаан. Таакпылаар дээш папирозунуң хавын уштуп келгеш, куруг боорга, октапкаш,— сенде таакпы бар бе?— деп дилээн.

— Мен ораар-ла болгай мен.

— Дөмей-ле, чоор сен.

От кыдыныче чылып алгаш, таакпылап каап, элээн үр ыгычок олурганнар.

— Дөмей-ле тудуп алырлар — деп, Никитич оожум чугаалаан. Оол аңаа кээргенчиг боордан ангыда, шынап-ла мындыг аныяк, чараш, мөге-шыырак эрни октуг-боолуг улус сүрүп алган чоруур кылдыр бодаптарга, дыка хомуданчыг болган. Ооң чалыы назыны, чаражы, күжү аңаа харааданчыг кыннып келген.

Сегирип аарлар, ол-ла-дыр, ооң соонда ону канчаптары билдинтир болгай. Туттурган соонда, мооң чаражы-даа кайын дуза болур — шорузу-ла.— Хей ынчанган-дыр сен ийин — деп, ол бодамчалыг чугаалаан.

— Чүже?

— Чүге дескениң ол ынчаш? Ам дээрге, шаандакызы дег эвес болгай: дораан тудуп аарлар.

Оол ыттаваан. Отче бодамчалыг көрүп ора, доңгайгаш суугуже токпак-ыяш кирип октап каан.

— Херээңни чаңгыс аай үзе базар чүвениң, часкан-дыр сен ийин.

— Соксап көрөм — деп, оозу үзе кирген. Ол база хенертен элдептин кончуг элээрей хона берген.— Эктимде баштыг кижидир мен, билдиң бе!

— Оозу шын харын. Ам кайнаар баар сен?

— Оода бичин када ыттавайн көрөм.

«Ада-иези база бар-ла ыйнаан мооң — деп, артында турган Никитич, оолдуң чушкуузунче кайгап алгаш боданган.— Ада-иези амыраар боор оң харын, кончуг өлешкин оглунуң».

Беш минут хире ытташпааннар. Ашак даңзаның хүлүн кактааш, катап база таакпы тип алган. Оол отче кайгап-ла орган.

— Сээн сууруң район төвү бе?— деп, оозу ашакче-даа көрүнмөй айтырган.

— Ол чүү дээриң ол! Бистен безин район төвүңге чедир тозан хире бырыстаа. Кыш соогунда ээн тайгаа ат болгай сен...

— Ийи-үш хире маңаа хонуп, дыштанып, күш кирип алгаш чоруур болзумза ажырбас боор — деп, чөпшээрел-даа дилээн хөөн чок анаа чугаалаан.

— Мен чүү дээр мен. Дыштанып ал харын. Хуусаң ам-даа узун хире турган-дыр аа, дезип чоруурунну бодаарга?

— Элек турган.

— А чүү дээш олуруп чытканың ол?

— Ындыг айтырыгларны кажан-даа, кымга-даа салбайн чор, акым.

Никитич өжүп бар чыдар даңзанын соргулап, чөдүргүлээн. Оон чөдүрбүшаан чугаалаан:

— Бодунга-ла багай дийин... Туттуруп алзыңза аан. Менде чүү боор.

— Бурган садыптас, хаван чиптес. Ындыг амыр оларның холунга кирип бээр боор мен харын. Удуур бис бе, че.

— Сен чыдып ал харын. Мен ыяштарның төндүр кыварыч манап оргаш, хоолайны дуглап каайн, оон башка эртенге чедир агарып каар бис.

Оол удуур сери кырынга фуфайказын чаткаш, сыртык кылыр чүве дилегзинип ыңай-бээр көрдүнгүлээн. Оон ханада Никитичиниң боозун барып дүжүрүп алгаш, көрүп, тудуп суйбап туруп-туруп азып каан.

— Эрги боо-ла-дыр.

— Ажырбас, кижин сеткили черге кагбас эт чүве. Дөө азыгда кидисти дөжөнип ал, а куфайканы сыртынып ал харын, буттарыңны отче теп алзыңза эки боор, дүне соок.

Оол дөжөөн салгаш чыдып алган соонда, херли каапкаш улуг тынган.

— Биче Ташкент — деп, ол ужуру билдинмес чүве чугаалаан.— Менден кортпас-тыр сен бе, акым?

— Сенден бе?— деп, Никитич элдепсинген.— А чүге коргар кижин мен?

— Харын... мен дээрге лагерьден дескеп кижин-дир мен, канчап билир сен, та кижин херээ дээш олурган мен.

— Бир эвес кижин өлүргөн болзунза, сени кижилер эвес, а бурган шийткей. Кижилерден дезип болур-ла ыйнаан, а бургандан дөмей-ле хоржок сен.

— Чүдүлгелиг кижин сен бе, кай? Азы эрги чүдүлгелиг бе?

— Эрги чүдүлгелиг! Ындыг-ла эрги чүдүлгелиг болзумза, сээң-биле араганы чүге иже бээр мен.

— Ындыг-ла харын. Ынчалза-даа ол бурган дугайында чугааң-биле кижин бажы төөрөтпө сен. Ындыг чугааларга хөң-нүм чок кижин мен — деп, ол хөөн чок, шагзыргай үн-биле чугаалаан.— Силерниң ол Христозунарга таваржы берзимзе, оон иштиң чара шанчып каар мен.

— Чүге?

— Чүге-чүге?.. Ооң өөредини — хоозун тоол-дур. Меге чүве чугаалавазын. Эки улус кайда боор. Ол дээрге кончуг буянның сеткилдиг, кижилерни шупту чүвени шыдажып эртинер деп өөредип чораан-дыр. Кончуг сек!— Ооң үнү база катап дыңзыг болгаш каржы апарган. Ында ам хөглүг аянның сомазы-даа артпаан.— Кым шуут бичиң-даа кем чок, арыг-шынчы, ак сеткилдиг чүвөл? Сен бе? Мен бе?

— Менн алыр болзунза, чуртталгам иштинде багай чүве кылып көрбөөн-не-дир мен...

— А аң-мең кыраын база ол өөрөткөн бе?

— Кижин-биле аңны канчап деңнээр сен!

— Амылыг чүве тынынга четпес джиңип аажок турар болгай силер, сойлуктар.

Никитич оолду көрбөй орза-даа, ооң салдыг, ак тос арны караанга көстүп келген. Амыдыралга майгыдыпкаш чүү-даа чүвеге бүзүрөвес апарган бо кайгамчык чараш шырайлыг аныяк

эрини эткени коргунчуг, каржы сөстөрүндөн чылыг бажың ишти безин соолаш дээн.

— Менээ чоп ажына бердиң?

— Кем чок бис джиң алгылаан, чүге улус мегелеп чоруур силер! Силерни шыдамык боорунга өөрөтчик бе? Шыдажыңар, ол-ла. Оон башка бурганыңарга чедир тейлевейн чыда-ла, чүвү-рүндөр уштуп, кадайлар хойнунче караш дээрин бодаар болгай силер. Менээ болза чаа Христос херек. Думчукче берип өөредир аап. Кым-бир кижини мегелептерге-ле, күзээниңни ал дээш хаа-йынче чык кылдыр — ол-ла.

— Аксың тырт!— деп, Никитич шыңгыы чугаалаан.— Сени кижини дээш кирип алдым, чүге туткуланып эгеледин? Херекке онаажы бергениңни кымга чарбыыр сен, анаа-ла олурту бербес-ле болгай, бодуңга база бар-дыр.

— Мм-м — дээш, оол джиң ызырнып, ыт чок барган.

— Бо дээрге хүрээ деп бодадың бе, а мен лама база эвес мен. Карганган херек чок. Бо дээрге ээн тайга-дыр, ону черле утпа, а маңаа шупту улус дең болур ужурлуг, оон башка ол күзээни хосталганга четпейн, борбак бажыңдан азып боор сен. Багай улус түрү бастыр, а кончуг эрлер көргөндө кортуу ховаган дег апаар улус база чоруур болдур эвесле, сээң бажыңны билептер эрлер база тыпты бээр. Анаа орган кижини дорамчылаар болзунца, олар сени томаартып, хосталга деп чүвени көргүзүптер.

— Буруулуг болдум, акым. Мени өөредип эгелээрге шыдашпайн баар чүвөм бар. Кижиниң хөрөк, чүрөөн доюлдуруп, канчаар чурттаарын суг өөрөткөн херээ чүл, душкан черже думчуун сугар улуска хөңнүм чок!— деп барык алгырган.— Чеже-даа өөредирге бүзүрөсө мен — меге! Ол дээрге өлгөн кижини чыды-дыр! Аштаң-чугаш, арыг-силег кылдыр кедирип каан өлгөн кижилерни шуптувус кээргээр, хомудаар, ыглажыр бис. А дириг кижилерни кым кээргээр-дир, арыг-силег эвес сен дээш, тоовас-даа. Чер кырында кем чок, хилинчек кылбаан улус бар бе? Мен ындыг улус көрбөөн мен, ындыг улус бар дээри хоозун чугаа-дыр, мегелээн ажы чүл?!— Шенээнге көдүрлүп кээрге, оолдуң ак арны караңгыда бүлүртүң көзүлгөн, карактарының коргунчуг, чидиң-даа кедергей...

— Бичини оожургап алгаш боданып көр даан: бир эвес шынап-ла эки кижилер чок чүвө болза, чуртталга кайын турар. Шынап-ла шупту улус багай чүвө болза, доозазы өлүржүп-чидиржиң каапкан-на тургай. Менээ ону кандыг-даа Христос өөрөтпөөн: ол дээрге мээң бодумнуң бодалым-дыр, чүге дээрге ынчаар санап чоруур кижини мен. А хилинчек кылбаан улус чок

дээриң шын. Бодумнуң амыдыралымдан чугаалап берейн ынчан аныяк турган мен, чоғум менде бак, кара сеткил чок кижин мен. Бо чоокка эрги чүдүлгелиг улус чурттап чорду. Бичии суур-жугаштан озалааш дөң артынга бажын турган, аңаа чээрби беш хире харлыг аныяк уруглуг ирей, кадай бар чүве. Чоғум кырганзыы ындыг, таан чөнүк эвес хире улус чүве. Эрги чүдүлгелиг улус черле улустан оспаксыраар, дескелексээр ышкажыгай, багай чүведен ырак чоруксаар бис дээр. Бир катап ол уругнуң ада-иези та кайнаар чоруй барган чүве, бажыңыга чок турда, ону хадыңнарлыг арыгже эдерттип аппаратташ... Харын... Билбес эвес сен... дыка-ла аяңныг, мага бодумнуң чаражы-даа, шыыраа-даа хөлчок уруг. Ынчалдыр иштелдирип алган мен...

— Ол хиреде-ле багым чок, хилинчек кылбаан мен дээриңге, тааржыр бе?

— Бодап көөрүмге харын кем чоктарга база каттышпас кижиле-дир мен. Ынчалза-даа ону мен күштевээн-не болгай мен, харын-даа аажок эргеледип, чассыдып чыткаш... Багай-дыр ийин харын... Ону сактып кээримге, кээргенчиг-даа, менден божаан уруу ам улуг кижиле болган боор.

— Дыка муңгарааш канчаар сен, кижиле өлүрүп каан эвес, харын эки чүве кылып — чырык черге бир кижиле чаяп каан кижиле. А бир эвес сен ол уругну ынчалбаан болзунза, ол хөөкүй эр кижиле-биле-даа харылзашпас турган, ада-иези бурганга тейлээрден өске чүве билер эвестер. Аныяанда-ла адыр-дыттың будуунга астына-даа бээр чыгыы турган. Сээң ону ынчалганыңда багай чүве чок.

— Эки-багын канчаар сен. Ындыг чүвени база кылган мен.

— Арагавыс артты бе?

— Ижериниң ол бе? Бичии бар-ла. Мен-даа болдум, сен иш харын.

Оозун оптуктур пактапкаш, соондан чем безин чивээн.

— Хөй ишпезинзе чүл?

— Донгаш ынчап ор мен ийин. Мынчаар кым арага ижиң чораан боор. Ижер-даа болза, таптыг, чараштыр ижер чоор, акым. Хөгжүм ойнап турар... Хөлчок нарын таакпыларны тыртып орап сен... Шампанское... Чараш херээженнер... Оожум, культурулуг аан — дээш, ийи холун бажыңга сыртандыр салып алгаш бодалы талыйып, уламчылаан:— Үш-үдүрүм болгаш үй-балай улусту көөр хөңнүм чок, ындыг улус мал ышкаш болур! Дыка чараштыр чурттап болур чүве дийин! Чижээлээрге, мен чаңгыс дүне бир таңдаш хаайлыг кызыжак-биле кыяңнажып, ынакшылымны чеди катап кылыпкан чыдар дийик мен, а ол кызыжак мени сөөк холдары-биле суйбагылап, хаваамдан ош-

каксап-даа чыдар болза, шаам төнгөн, ол-ла... Ынчаар мен дыка-ла таалап ханар мен... Мага хандыр дыштаныр ужурлуг-ла болгай мен. Ындыг аа? Мээң чуртталгамга ынаамның дугайын чугаалаар болза, бүгү-ле бар прокурорларны доозазын чыып эккээр-даа болза, олардан ажыг мен. А сен мээң мындыг чуртталгамны ондактыг дээр-дир сен. Ийе, ондактыг болбайн, чүрээм уштунар чазып, балдырларым ырбагнаай аан. Чеже-даа коргунчуг болза, барган уум сыкпас мен, тайып ушпас мен, аткаар баспас мен.

— Мооң мурнунда чүнү кылып чордун?— деп, Никитич со-нуургаан.

— Мен бе? Хандырылга талазы-биле агентилеп. Даштыкы чурттар-биле культура харылзаазы тудар черге. Алыс бодум эртемден кижини мен. «Колорада доос-каразының дугайында база ооң-биле канчаар демисежирил» деп эртем ажылын бижип тур-дум — дээш, бир минута хире ыт чок чыткаш, шагзыргай үн-биле:— Болзун... Удуурум ол, акым — дээн.

— Уду.

Никитич одун көзөп, чүшкүргөш, данказын кысып алгаш, чыткан оолдуң дугайын бодап эгелээн. Чуртталга деп чүвө кандыг-даа боор: бо суг төлдү көр даан, четпээн чүвези чүт моон: чараш-чаагай, кадык-шырак-тыр, бажы база шору хайыдырар хевирлиг... Ам чүл? Ооң соонда аан? Арга-эзим кезип, тояп-дургуннаар мындыг бе? Чок, боларны хоорай мын-чаар үрөп турар-дыр ийин. Аңаа барган улус черле соора барып эгелээр-дир. Никитичиниң уругларының ажы-төлү үш, база улуг хоорай черде чурттап чоруурлар: ийизи — өөрөнип турар, а бирээзи өглөнип алган, кадайлыг. Бо чыдар эр дег мактанмас-даа болза, хоорайже тыртыларлар. Чайын көдээге келгеш чал-гаараар. Кажан оларны сагыш-сеткили оожургап, өөредилгезинден дыштангылап алзыннар дээш, боо чүктөткөш, чер көргүзүп эдертирге-даа хоржок. Бойдуска ынак болуп баажы-ланза-даа, дөмей-ле хөөн чогу илдең болурлар. Ашак ынчан оолдарының мурнунга буруулуг ышкаш эпчоксунуп эгелээр, оон өске оларның сеткилин өөртүр хире чүвези бар эвее. Сагыш-сеткили аартап, сактырга-ла оларны мегелепкен ышкаш боор. Бо чыдар оол хоорайже карак-кулак чок шургувайн, кара-бажындан дескен кижини болганда, харын-даа мындыг ээн черге доктаап, чер-бажың кылып алгаш, улус караанга беш чыл хире көзүлбөзө эки кижини-дир ийин. Аңаа баарга дораан-на ооң чыткезинден сегирип аар деп чүвени билир хирезинде-ле, ынаарта чүгө дывыржыыр чүвө. Дөмей-ле тудуп аарлар деп чүвени биле тура-ла хоорайже бар чыдар ышкакжыл. «Оларның ол хоо-

райында кандыг ындыг кайгамчык күш бар чүвө ирги? Че харын, мен-даа ашак апарган кижини, аңаа чүглө үш катап чораш, чүвениң ужурун эки билбээним-не шын... Борта чөпшээрешпейн канчаар. Хоорайда хөглүг-даа, хөй чырыктыг-даа, чараш-даа ыйнаан. Хоорайны билбес-даа болзумза, ону бактас мен. Аңаа чурттаксанчыг-дыр бе? Чурттаксаар улус чурттаай-ла. А менээ-ле маңаа эки. Ынчалза-даа хоорай улузу маңаа келгеш кылыр чүвө тывар эвес, ынчангаш чалгаараар, мунчулар боор. Долгандыр таптыг көрүңер даан! Маңаа чүнү-даа көрүп, эскербейн чыткаш-ла, хоорайның дугайында хоозун чугаазын төп чүзүл мооң. Кымыскаяктарның азы дедир-даваннарның безин чурттап билирин магадап боор сен. Бүгү-ле амылыг чүвө амыдыралга ынак! Оларны кичээнгейлиг сонуургап көр. Ынчан чуртталга дугайында кайы-хире билириң көстү бээр. Сээң ол хоорай дугайында тоолуңну дыңнадым. А бир эвес мен бодумнуң билир шаам-биле хөөрөп эгелесимзе? Мени кым дыңнаар, хоорай кижизинче караан чара кайгаар, ону-ла дыңнаарлар ыйнаан. Сен чеже-даа хоорайжы боон, ооң кудумчуларыңга чараш майыктааштыг аян-тээлеп базыл чоруур болзумза, менээ хамаан бе. Ындыг аяңныг, чараш чуртталга сүрүп чораш чедип алган чүвөң ол-ла-дыр. Сени кижини билир эвес, та садыг оорлааш он беш чыл алган сен. Кайгалдапкаш кара-бажыңче кире бергениң ол-дур. Ол хиреде-ле боданмаан. Бодунуң-на мойнуңну бодуң дузакче суптар дээш чүткүп тур сен. Хоорай чокта чурттап шыдавас ышкажыл сен. Ам база-ла бир садыгже шыгаап тур сен ыйнаан. Шампанское де... Шампанское кайыгың тыптып кээр чүвөң? Мелегейлер... Ол хоорайыңар силерни сөөк-даянаар-биле катый сыгырыптар-ла болду бе. Кээргенчиг-дир силер ийин, бирде-бирде. Канчаптар силерни, кижини сөзү дыңнаар эвес силер.

От төндүр хып каарга, хүлде сөөлгү көстөр өшкүже манааш, хоолайны дуглааш, деңин өжүрүпкеш, оол-биле кады чыдып алган. Оол холун эпчогу кончуг кылдыр дөңдир чыдып алгаш, хандыр тынып каап шөлөөн удуп чыткан, Никитич ооң холун эде салырга-даа шимчеш дивээн...

«Пат турупкан-дыр. Эх, мелегейлерни-даа, силерни! Ынчалыңар деп боларны кым айбылаан боор».

...Дүн ортузунда казанак даштыңга шимээн үнгөн соонда, ийн-үш хире эр улус чугаалашкан. Оол одуг чыткан дег, туптура халыырга, уйгузу дораан-на чаштай хона берген. Никитич база бажын ковайтып келгеш көөрге:

— Даштын кымыл?— деп дивидээн орган.

— Кым билир дээр сен.

Оол чыткан черинден тура халааш, эжик аксынга кезек дыңнаалангаш, ханада бир-ле чүве дилеп суйбанып турганын Никитич эскерип кааш, боозун сактып келген:

— Сокса, сээденней бердиң бе?— деп оожум кончаан.— Чүдсн дора бак чүве кылып алзыңза канчаар сен.

— Кымыл ынчаш?— деп, оол база катап айтырган.

— Билбес мен деп тур ышкажыл мен.

— Киирбейн көр. Эжикти сенчилевит.

— Солуудава. Қазанакты кым сенчилеп чораан боор? Эжикте дээк бар эвес. Чыдып алгаш шимчеве.

— Кырган, таан-даа!..

Оол чедир чугаалап четтиклээнде-ле, эжик тудазы дилеп турар кижиниң даажы эргин кырында келген. Оол шымдай-ла чыткан черинче союп кире бергеш, ашакка сымыранган:

— Акым, бурганның-даа, аза-четкерниң-даа мурнунга болза аашкынай: бир эвес садыптар болзуңза... Чаннып-тейлеп тур мен, кырган. Қажан-даа...

— Чыт дидим...

Эжик ажыттынарға бир кижиниң:

— Аа, чылыын көрбес силер бе, кижн бар деп чугааладым чоп, киргилеңер че — дээн үнү дыңналган.

— Дүрген эжиң хаг, чылыын, шымбайын де! Эжиң шуут ажыда октавыт — оон-даа чылыг боор — деп, Никитич туруп келгеш, хыйланган.

— Ажырбас, киринер, киринер.

Никитич денин кыпсыптарға, даштын ийи кижн киргилеп келген. Ашак бирээзин районун шагдаа чериниң начальнигидир деп танып каан, ону танывас аңчы кайда боор: аңныыр билединер кайыл, дадывырларыңар чүге төлевээн силер дээш, оларны амыратпас кижн-ле болгай.

— Емельянов ийик сен бе?— деп, бежен хире харлыг узун эр айтырган.

— Шак-ла ындыг, эш Протокин.

— Ындыг болза аалчыларны хүлээп ап көр.

Үш кижн идик-хевин уштунуп эгелээннер.

— Аңнап чордуңар бе?— деп, Никитич үнүнде шооткан аялдең айтырган. Ооң мындыг аңчыларға хөңнү чок. Олар келген соонда шимээн-дааш үндүрүп, дииледир боолап-боолап бурт дээрлер болгай.

— Ийе. Аң көрүгзүнүп, анаа агаарлап, ынчап чордувус... А бо кымыл?— деп, чыткан оолду эскерип кааш, начальник айтырган.

— Иолог мен дээр чорду. Өөрүндөн чыдып калган кижидир — деп, Никитич хөөн чок тайылбырлаан.

— Асканы ол-дур аа?

— Ындыг хире чорду.

— Бис чоп оларның дугайын дыңнаваан улус боор бис. Кайнаар бар чыткан бис дидир?

— Чаа, чүве-даа чугаалаар хире эвес, доңганынга эриннери дээшпестеп калган кижичорбадыва. Бичии спирт-биле иштин изидип каарымга, дораан соктуруп калды...

Начальник серецгизин шакаш, арнын чырыдып көөрге, шөлөөн удуп чыдарын көргүзүп, оожум хостуг тынып чыткан.

— Шыырак берипкен-дир сен аа — дээш, серецгизин өжүрүпкен. — Биске билдинмези элдептиг-дир аа?

— Дыңнадып четтикпээннери ол ыйнаан — деп, келген улустуң бирээзи чугааланган.

— Чок-чок, бо кижини көөрге элээн үр болган хире-дир. Чааскаан кайы хире чоруп келгенин чугаалавады бе?

— Чок. Чүгле өөрүмден чыдып калдым дээр-ле болду.

— Че, ындыг болза удуп дыштанып аар ыйнаан. Эртен айтырып көөр чүве. Че, чүл, эштер, удуур бис бе?

— Удуур-ла — деп ийизи чөпшээрешкен. — Сыңар бис бе?

— Сыңчы бээр бис — деп, начальник чугаалаан. — Моон мурнууда база маңаа беш кижичондуvus. Ынчан соок бежен градус чедип турган чүве. Шоолуг от салбайн чыдып алгаш, шуут чаштап кал чазып хонган бис.

Идик-хевин уштуп, сериге чыткылап алганнар. Никитич база-ла оолдуң чанынга чыдып алган. Келген улус районда ажыл-агыйының дугайын кезек чугаалажып чыткаш, ытташпайн барганнар. Удатпаанда шушту удуп калганнар.

...Никитич чер бичии чырып, соңганың сомазы көстүп келгенде, оттуп келгеш көөрге, чанында чыткан оглу чок болган. Ашак сериден аяр дүшкеш, карманындан одун уштуп, багай чүве-даа сагыжыңга кирбейн, чырыдып көрүп оарга, оол-даа, ооң хөрөктээжи-даа, Никитичиниң боозу-даа чок болган. Ашактың сеткили караңгылаш кыңган. Оожум кеттинипкеш, азыгда турган үш боонуң бирээзин ап алгаш, карманында белен октарын өйдүктүрүп көргөш, эжикти аяр ажыткаш үнүп келген.

Чер чаа-ла чырып орган. Дүне шору чылый берген. Даң хаязын эртенги туман дуглап алган болгаш, беш базымдан ыңай черге чүве ам-даа тода көзүлбес. Никитич хаагын кеткеш, чаа чоруй барганы тода көстүп чыдар хаак изи-биле базыпкан.

— Қончуг ыт оглу боор — деп, шала оожум-даа болза, ыткыр хыйланып чораан. — Чоруур болза анаа чоруй барбас,

боомну чоп соора туда бергени ол дээр сен, кончуг ыттың. Ээн черге бо кижжи боо чок ат болур деп чүвени бодаза. Силер ыш-каш чувелерге боо белеткеп берип чоруур муң-муң акша ап турар деп бодадың бе? Мындыг өөдежок чүве ону дөмей-ле эдилевес-даа. Ээн тайганы эртип алгаш-ла, дораан октаптар. А мен көнгүс хол-даяң канчап орап мен? Черле улустун угааны. арын-нүүрү та канчап баарга, ындыг чүве.

Чоорту чырып орган. Бүргөг, чылыг хүн болур хире. Ис суур талазынче барбаан болган.

— Улустан кортуң бе? Эх! Силерни... «Чараш чуртталга» дээр. Ол хирезинде ээн тайгада орап ашак кижиниң боозун оорлап аарга анаа де. Менден чайлап кай баар сен. Кырызым-за-даа сен ышкаш сес-даа чүвеге бербес болдур мен ийин, дөмей-ле чедер мен.— Шынында ашак багай сеткил-даа сеткивейи чораан, чүгле кижжи дээш кирип аарга, ашкарып-чемгерип каарга, боозун алгаш баар ындыг өөдежок кижжи турар боор бе — оозу-ла хомуданчыг болган.

Никитич үш хире километр эртип чорда, чер шуут чырып келген. Бурунгаар углаан хаак изи мырынай элээн ыракка чедир көстүп эгелээн.

— Кандыг кончуг эрте чылбыртып чоруй баары ол моон!

Исти көөрге, оол бир черге доктаап, таакпылаан хире. Шаккап серецги, саазын эскии чыткан.

— Таакпым хавын база ап алган ышкакжыл!— деп, Никитич хорадаанындан дүкпүрүпкен.— Чүү кончуг сойлук боор!— дээш, базымнарын дүргедедипкен.

...Оолду Никитич адаанда ой иштинге чорда, көрүп каан. Боону ооргазында чүктеп алган, далаш чок-даа болза, шууду кончуг бар чыткан.

— Хаактаары эки-дир — деп, ашак иштинде бодап каан. Никитич истен өскээр эггеш, дөңчүгөшке ажытталып алгаш, хажызындан оюп кээр дээш дүрген-дүрген базыпкан. Ооң-биле ужуражы берги дег черни безин көрүп алган: дөө ол бичин орукту эрткеш, база катап арыгже кирип бар чорда, Никитич орта кончуг таптыг таваржы бээр...

— Черле сени көрүп көрейн шүве — деп, ол хыы ханыл чугааланмышаан, улам далажып чоруп орган. Элдеп чүве, Никитичиниң ол оолдун чараш арнынче ам бир катап көрүксээри черле аажок. Ооң арнында бир-ле ындыг, кижини хандыкшыды бээр чүве бар. «Бодунуң ол чараш чуртталгазынче чүткүүрү чөп-даа ыйнаан. Шынап-ла мындыг кижжи маңаа кылыр чүве тылпайн ат болгай бо. Мындыглар ышкакжыл, кижжи аайын-бажын тывар аргазы чок аан, шигжей азы».

Орукче кирбейн чыткаш, Никитич арыгдан хайгаарап көөрге, ында ис чок — оолду мурнапкан болган. Дүрген-не орукту эрте халааш, оолдун келги дег черин дужаап бодап алгаш, чадаң ыяштар аразынга боозун белеткээш, олуруп алган.

Боду алыс аңчы кижиге болгаш, чайгаар-ла холда боозун шинчилеп эгелээн: чап-чаа боо, ынчангаш кылаңайнып турар, үзүн безин аштаваан: «Кандыг аңчылар дээрил аан боларны. Оода-ла боозунуң үзүн аштап алза. Ёзулуг аңчы кижиге болза, ол хамаанчок таакпылап болбас, ырактан-на аң-мең чыт хап кааптазын дээш, аксын безин шай-биле чаза чайып, чуп алыр ужурлуг, кедер хевин безин өске чыт чок кылдыр арыг агаарга сырынга азып алыр. Чөгөнчиг аңчылар-дыр ийин».

Оол ыяжын кезип каапкан орукче үнүп келгеш, ыңай-бээр көргүлээн. Оон дыка дүрген орукту кеже халып келгеш, кедеп орган Никитичиге углапкан. Ынчан ашак оолдун угаан-куду үнзүн дээш:

— Тур! Холуң көдүр!— деп алгырбышаан, олурган черинден хеп-хенертен тура халып келген. Оозу сырбаш кыннып, шынап-ла угааны үнө бер часканы караандан илден, холун көдүрүп бар чыда, Никитичини көрүп кааш, соксап каан.

— Чүден-даа кортпас кижиге ол сен бе, чүвүрүңге чүгле салыптадың көрөм.

Оол кортканы орталанып, багайтыр хүлүмзүрүүрге, оон чараш шырайы өң безин кирбээн.

— Чүү кончуг кижиге сен, акым, шуут чүрээм чарлы бер часты, мырыңай кинода-биле дөмей, болбаан кижиге-дир сен аа.

— Ам мындыг-дыр: таптыг кичээнгейлиг дыңна — деп, Никитич шыңгы чугаалаан.— Бооңну экинден дүжүрбейн, холуң-биле артыңга сый туткаш, октарың уштуп окта. Карманыңда хамык октарың база, он алды ок арткан чүвө. Соора барзыңза, шоруң эвеспе, шыным ол, боолаптар мен.

— Билдим, билдим, акым, кайын ынчап баар мен.

— Ыядыр арын-нүүр чок, оор.

— Аргаа боо чок чорбас деп бодуң чугааладың чоп!

— А мен боо чок канчаар кижиге мен.

— Сенде чүү боор, бажыңыңда кижиде.

— Дүрген, дүрген че, бажыңыңда де, магалыг-ла-дыр бо, ында завод деп бодадың бе?

Оол карманыңыңдан октарың уштуп октап турда, ашак санап турган: таптыг-ла он дөрт. Алдыы эрнин ызырнып, ашакче топтап көргөн, ол оолдан бичин-даа карак салбайн, боо арнып алгаш турган.

— Чоп олчаан бардың?

— Уштуп чадап турарым ол-дур.
— Дырбактан чыткаш ушта тыртывыт даан, чок болза чудуруун-биле боонуң ужазынче соктавыт.

Ийи ок соннуг-мурнуг харда кээп дүшкүлээн.

— Ол-дур че, ам ырадыр туруп ал.

— Турган черинден шимчевейн боону бээр октавыт.

Оол ацаа база чөрчүвээн. Никитич октарын чыйй туткулааш, хөрөктээжиниң карманынче суккулап алгаш:

— Ам ол турар черинге олуруп ал, таакпылап алыыл. Хавың бээр окта, ону база ап чыткан-дыр сен...

— Таакпылаксааш аптым.

— А мени чүү деп бодадың. Чүгле бодуң думчууң бодааш, мени таакпы тыртпазым деп бе?

Оол таакпызын ораап, кыпсып алгаш:

— Бичииден үзе уруп алыйн бе?— дээн.

— Уруп ал, уруп ал. Одуң бар ийик бе?

— Бар.

Оол хапта таакпының чамдызын үзе уруп, солунга ораап алгаш, хавын ашакче октап берген. Ашак база ораай берген. Боттарындан беш базым хире ырак олургулааннар.

— Дүне келген улузуң чоруй барды бе?

— Удуп чыдырлар. Аңчылар бис дээри меге, анаа ажылындан дыштанып чоруур уйгужу чүвелер болбас ийик бе.

— Чүү улус чүвел?

— Даргалар-ла чорду.

— Ындыг де.

— Меңээ четтирбейн баар бодадың бе?

— Че, ындыг чүве-даа бодавадым ийин. Бирээзин таныыр хире, фамилиязын-даа адап турдуң. Кымыл ол? Протокин дидиң бе?

— Социал хандырылга черинде дарга чүве. Шуваганчымга пенсия чугаалажып чорааш бир көргөн мен.

Оол ооң арнынче бүзүрөксевейн көргөш:

— Курорттарга дыштаныр улуска бижиктерни база оон бээр ийик бе?— дээн.

— Ийе, ийе.

— Будулдуруп турба, ашак, чаңгыс боо ужун мени олуртуксап тур сен бе?

— Сени олуртуп алгаш чоор кижини мен — деп, ашак шын-на сеткили-биле кайгаан.

— Боонну менээ акшаа садар сен бе?

— Сатпас мен. Дүүн кежээ кижиден анаа дилээн болзуңза, садып-даа болур турдум. Сен ындыг хаванзыңны көргүстүн. Чок, бербес мен.

— Ол улустун оттурун манаар аргам чок болду.

— Дүне-даа болза, мени бүдүү үндүрүп алгаш, бо улус-биле чугаалажыр хөңнүм чогул, чорууйн дээш, боонну менээ садып көр дизинзе. Ындыг эвес, ыяап-ла оорлап аар-дыр сен, бис оорларның холун хоора шаап каар улус бис.

Оол шенектерин дискээниң кырынга салып алгаш, доңгая берген олуруп-олуруп, шала кургамзык үн-биле:

— Дүүн ол улуска мени сөглөвээниң дээш четтирдим — дээн.

— Дөмей-ле сен ол хосталганга четпес-даа сен.

— Чүгө?— деп, оол удур айтырган.

— Бүдүн Сибирьни кежилдир чоруп кээри оюнчук эвес.

— Чүгле демир-орукка-ла чедип алzymза, улаштыр посзди-лей, бээр, ажырбас. Документ бар, тогбас мен. Бо черге боо чок чорууру берге-дир. Садып көрөм че.

— Чок, ээрешкен-даа херээн чок

— Чаа амыдыралдан эгелеп көрейн. Дузалаан болзунза, акым...

— А документиленни кайыын тып алдың, бир кижини соп кааш, ооңуун уштуп алган чадавас боор сен але?

— Документиленни база кижилер-ле кылып турар болгай.

— Меге чүвөлөр кылдыртып алгаш туттурбас мен деп бодап тур сен бе?

— Туттурар сен, туттурар сен деп-ле чүн чүвөл, дойду эвес сен. Мени дээш төрөөн ием ышкаш сагыш човап ораарыңны аа. А мен алдырбас мен, көөр-даа сен.

— Бир эвес шыны-биле чурттаар болзунза, оруунда төктүп чыдар шампанскоени кайыын тывар сен че?

— Че, дүүнгү чугаага бүзүрөвө. Ишкен чүвөвис бажымче үнс бээрге, анаа хөөредип органым ол-дур.

— Эх, силерни-даа, аныяктарны — деп, ашак хар кырынче сарыг чараазын дүкпүргүлээш, чугаазын уламчылаан.— Силер ышкаш болза, чүгле чурттап-ла билер чүвө-дир ийин. А силер дээрге, кара черни дургаар киискип-ле чоруур-дур силер. Доктаар, турумчуур чериңер-даа чок. Сен суг болза аштап-суксааш оорланып чоруур сен бе? Тоткаш доора барган-дыр силер ийин. Элгер-түрег деп чүвө көрбөөн болгаш аан.

— Ол-даа арай ындыг чугаа-дыр, акым.

— А сен бодунду буруу чок мен деп бодап ор сен бе?

— Че, ол дугайы болзун — деп, оол дилээн.— Дыңнам — дээш, ооң арнынче дүвүрөөн шинчилиг көргөн.— Демги улус оттуп кээрге, боозу база чок, бис ийин база, дилеп эгелезе?

— Олар хүн өрүлегиже одунмас-даа.

— Канчап билир сен?

— Билбейн канчаар. Кежээ-ле эскереримге, бичии чүве ишкен хире улус чорду. Черле оларда далажыр чүве бар эвес, бажың база чылыг, көк дүшкө чедир чыткылаар олар.

— Ындыг-ла-дыр — деп, оол муңгаргай чугааланган.

Ынчап олурда хенертен хар чаап келген. Улуг болгаш чылыг кодан-тавактар черже оожум бадып турган. Никитич өрү көргөш:

— Сеңээ аайлажып турар-дыр — дээн.

— Чүү?— дээш, оол база өрү көргөн.

— Хар аан... Сээң изинни дуй базып аар.

Оол кодан-тавактарны адыжынга дозуп, анаа дүшкөш, эриглээн харжыгаштарны үр-ле көрүп олурат:

— Удавас час — дээш, улуг тынган.

Никитич база ээн черге ховар кээр кижини мага хандыр көрүп аар дээнзиг, оолдуң арнынче үр-ле кайгаан. Оон ону черниң черинде караңгы дүне — кара чааскаан... боо чок чорур кылдыр бодай каапкан.

— Дүне каяа хонуп ап чор сен?

— Одаг кыйыынга хензиг кум кыннып аар-дыр мен... Кан-дыг уйгу турар боор.

— Дезериңерде оода-ла чайын дессинерзе дээре эвес чүве бе?

— Ында чылыг үеде дезер дээш чагыг кириер эвес. Чемгеле бергедээр-дир мен. Бир суурдан өске суурга чедир-ле ижин колдурткайны бээр. Че, ындыг-дыр. Мени дээш сагыш човаанынга четтирдим — деп чугаалааш, оол туруп келген.— Че, чорувут, ол улузун оттуп кээр.

Ашак иштинде боданып, элээн үр олургаш:

— Мынчаар арга бар-дыр — деп, оожум чугаалаан.— Чок болза, мен сеңээ боомну берейн. Даарта, үш-дөрт шак үезинде, мээң чурттап турар суурумга чеде бээр сен.

— Оон?

— Үзе кирбе даан. Чеде бергөш, озалааш, бир бажыңдан соктааш, боо тып алдым дээш... азы... чок, чүү дизе эки чоор. Боону арттырып каар арга херек. Оон ыңай орук дорт: станцияга чедир чээрби беш бырыстаа. Корткан херээң чок, машиналар база үзүлбес. Чырык турда-ла станцияга чеде бээр сен. Орукта бир бажың бар, ооң солагай талазынче барбас сен — ол район баар орук чүве. Сен дорт баар ужурлуг сен.

— Акым...

— Адыр, дынна! Боону канчаар бис? Бир эвес тып алдым дизиңзе, дораан-на коргуп, дилеп эгелээрлер, шуут бериптейн

дээримге, хомуданчыг-дыр — дээш, чаа сый-тударны көргүс-көш,— эрги-даа болза, бо ышкаш үш-даа боо берзе орнаvas эдим чүве.

Оол ашактын арнынче өөрүшкүлүү-биле көрүп турган, өөрүп четтиришикини сөглөксээнин көргүзөр дээш кызып турганы чадавас.

— Четтирдим, акым.

— Четтирдим де. А боом? Канчап катап алып кижжи мен?

Оол тургаш ашактын чанынга кээп олуруп алган.

— Боданып көрээли... Бир черге чажырып каайн бе, оон тып-ла алгай сен.

— Каяа?

— Суур чанында кандыг-бир сараат сизген иштинге.

Никитич кезек бодангаш:

— Дүне суг оон чүнү-даа тыппас сен. Мынчаар-дыр: суурда эң кыдыкы бажыңны соктааш, мээң кудам Ефим Мазаевтиң бажыңын айтырыптар сен. Көргүзүп бээрге, баргаш мынча дээр сен: куданга таварыштым, боду Чылангыг-Дагже иологтар эде-рип чоруй барган. Боозунуң октары төнүп каарга, аартыктааш сенээ арттырып каг деп диледи. Менн соңгузу хүн суг сээң-биле ижер бис диди деп каар сен. Мээң иологтарга орук айтып берип чоруурумну улуска чугаалавазын. Акша ажылдап аарымга, кадайым дыңназа, доозазын хавырып алгаш баар. Билип алдың бе? Ам менээ бир шил чүве өртөөндөн бергеш чорувут, оон башка Ефимден адырлып аары берге. Бо алды окту база ап ал, бо ийини база, канчап билир. Ефимге октар бербес сен, оон башка ол сезик аптар. Чугаалаан чүвем эки сактып алдың бе?

— Ийе, сактып алдым, кажан-даа утпас мен, акым.

— Ындыг-дыр... Суурже баарында мынчаар эвес сен бе. Хүн үнүп кээрге, көөр сен: көөрүңге ол баштай сээң солагай таландан дээп чоруур эвеспе. Оон чоорту өрүлөп келгенде, солагай таландан дээр кылдыр чоруур сен. Хүн ажар үеде, оорганга, оң талакы кулааң уунга чоруур кылдыр ээптер сен. Ооң соонда орук чүгле дорт болур эвеспе. Че, чорууруң-мурнунда бичии када олура каапкаш, таакпылап алыылы.

Таакпылай бергеннер.

Чугаалажыр чүве-даа тывылбас, кезек олургаш туруп келгеннер.

— Байырлыг, акым, четтирдим.

— Че, чорувут.

Кажан ийи тарай чорупканда, Никитич бичии доктаагаш, оолче алгырган:

— Дыңнап тур сен бе? Хензиг-ле болза туттуруп ал частын. Ол Протокин дээрге шагдаа чериниң начальниги кижжи.

Дүүн сени харын-даа оттурбааны ол-дур... Оон башка сени кыңчыктырбас-даа, аттыг шыңгыы аза боор.

Оол чүнү-даа ыттавайн олче көрүп турган.

— Дораан-на кайыын, чүге, кайнаар баарың ол?— дээш-ле баар. Кандыг-даа документилер сени камгалап шыдавас турган.

Оол база чүве ыттаваан.

— Че, бар... Чорувут — дээш, Никитич өске боону эгин ажыр чүктээш, бажынынче орук кежилдир чорупкан. Ол орукту барык эрте бергенде, кулааның уунда аажок дааштыг будук дырс диген дег болганда, ооң ооргазынче, чушкуузунче хөй чудруктар-биле дендин күштүг үстүрүпкен ышкаш болган. Ашкарны-биле чүм харже кээп дүшкөн.

Ооң соонда чүү болганын күжүр билбээн, дыннаваан-даа: «Ынчанганы дээре боор, акым, оон башка сагыжым-даа оожургавас» деп чугааны-даа, ону хар-биле хөөп турганын-даа билбээн.

...Хүн бедип келгенде оол шагда-ла оруктап ырай берген бар чораан. Ол ооргазында дегген хүннү-даа ожааваан. Чүгле бурунгаар көрүп чораан.

А чаш хар ам-даа оожум урбушаан.

Тайга оттуп турда, аргада часкы шыксыг чыттың магалыынга баш дескинип турар...

Тываның улусчу революциязының 70 чыл ою

Владимир ОЧУР,
төөгү эртемнериниң кандидады.

ТАҢДЫ-ТЫВА УЛУСТУҢ ҮНДЕЗИЛЕКЧИ УЛУГ ХУРАЛЫ

1921 чылдың 8 айның 13—16 хүннеринде Оюн (ам Танды) кожуунунун Суг-Бажы деп черге (ынчан ол суурну Атамановка деп адап турган, а 1943 чылдан эгелеп Кочетово апарган) Тываның бүгү кожууннарының төлээлекчилериниң баштайгы үндезилекчи Улуг хуралы болуп эрткен.

Улуг хуралдың **Суг-Бажыга** чыылганы — төөгүлүг болушкур. 1921 чылда — хамааты дайынының болгаш улусчу революцияның чылдарында Танды эдээниң орус суурлары Тывага революстуг шимчээшкинниң төптери болуп, ол үеде Суг-Бажыга С. К. Кочетовтун партизан отрядынын штавы, Кызыл Шеригниң кезектери, Сибревкомнун төлээ чери турумчаап турган.

Ук хуралга Совет Россияның өмүнээзинден 18 кижини састартыг төлээ, Коммунистиг Интернационалдың Ыраккы Чөөп чүк секретариатының төлээзи, революстуг Моолдан төлээлер киришкен.

Дөрт хүн үргүлчүлээн Улуг хуралдың ажылы дыка хөй кижилерниң кичээнгейинге арткан. Кожуун, сумулардан чаладып келген эрге-дужаалдыг дүжүметтерден ангыда оларның аът-хөлүн ажаап, аыш-чемин белеткеп бээр-биле кады келген араттар, өскээр чугаалаарга, ноян, дүжүметтерниң айбычылары, дузалакчылары Хуралдың чоруп турганын караа-биле көрүп, кулаа-биле дыннап турганнар. Оон ыңай кызыл партизаннар болгаш кызыл-шеригжилер-биле кады Шагаан-Арыг, Чадаана, Хандагайты таварты Тываның муруну кызыгаарын кезий походтааш, Танды эдээнге эеп келген боочепсектиг тыва партизаннар (чүс хире кижини) база-ла Суг-Бажыга доктаап турган. Хоочуннарының сактымышкыннарында ол хүннерде Суг-Бажының де-вискээринге «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт» турган джиңп бадыткан

турарлар. Шынап-ла Улуг хурал ажык шөлге эртип турган, ынчангаш чоок-кавы аалдарның араттары ону база-ла хайгаарап, көрүп турган. Нийтизи-биле Хуралдың ажыл-чорудулгазын 300 чыгыы кижилер дыннан, көрүп, улуг сонуургал-биле хайгаарап турган.

Улуг хуралдың хүн айтырыынга Тываны тускай күрүне кылдыр чарлаары, ооң баштайгы Конституциязын хүлээп алыры, эрге-чагырганы чаа ёзу-биле органнзастаары, Совет Россия болгаш револлюстуг Моол-биле найыралдыг харылзааларны быжыглаары дээш — шупту 26 чугула айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле кирген.

Ол айтырыгларны чугаалажып шийтирлеп турда удурланышкак, маргылдаалык үзел-бодалдар бо-ла үнүп кээп турганын Хуралдың протоколу көргүзүп турар. Тываны хостуг эргелиг, кымга-даа хамаарышпас, тускай догуннаан Таңды-Тыва улус¹ деп чарлаар деп төлээлериниң кол кезин санап үйдүрүп кээрге, Тожу кожуунуң төлээзи Лопсан мээрең тургаш, Тыва болза тускай күрүне бооп туруп шыдавас, Тожунуң чону Моолдуң Богда-Кегээн чагыргазынга артарын күзеп турар деп нүгүлдүг медегледди кылган. Тожу кожуунуң нояны Тоңмит Хуралдың ажылынга киржиринден ойталааш, моол хүрээге чүдүлге эрттирер кижжи мен дээш Моолче кирген, а амбын ноян Соднам-Балчыр Хуралга киржир дугайында чамалга чорударга, оон шуут ойталаан.

Тыва күрүнениң политиктиг болгаш экономиктиг үндезининге база арат чоннуң хостуг эрге-шөлээзинге хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып турда, феодал, дүжүмет бөлүктүн чамдык төлээлери ындыг айтырыгларга удурланып, Улуг хуралдың моон соңгааргы ажылынга Совет Россияның төлээлерин кириштирбезин оралдажып эгелээннер. «Мен бодаарымга, биске эң-не кол айтырыг болур бот-башкартынар эрге дугайында айтырыгны Совет Россияның төлээлериниң дузазы-биле шийтирлеп апкан болганы-ыста, тывалар бодунуң айтырыгларын, боттарының чаңчылдарын эки билир болгай, мынчангаш хөй чылдарның дуржулгазынга даянгаш, эң-не чөптүг шийтирни хүлээп ап болур чүве болганда, өске бүгү айтырыгларны чүгле Таңды-Тываның төлээлери боттары шийтирлесе эки боор» деп, Буян-Бадырғы ноян хоралыг санап үндүргөн.

Конституция төлөвилелин чугаалажып турда, хоойлу мурнунга бүгү кижилер дең эргелиг болур деп ында чугаалап турар чүүлге удур база-ла Буян-Бадырғы: «Мээң бодап турарым болза, хамааты бүрүзүнүн эргези ооң ээлеп олурар ажыл-албаны-биле болгаш дужаал-тулгаалы-биле, амыдыралдың болгаш бүгү чоннуң өрү депшидин каан байдалы-биле тодаргайлаттынар ужурлуг. Чижээлээрге, бө хуралга мени бистиң кожуунуң эң-не адак дээн карачал кижизиниң эргелеринге деңнээр дээр болза, мен ооң-биле черле чөпшээрэжиш шыдавас мен» деп медеглээн.

¹ Улус — мында: күрүне дээн уткалыг.

Совет төлээлэрийн кижигүннери Хуралга бодууц үзэл-бодалыи алба-дап сыгавайн, харын араттарның эрге-ажыктарын камгалап, феодал бөлүк-терний ийи арынныг политиказын сойгалап, оларның хоралыг оралдажыиш-кынын чоннуң мурнууга ажыы-биле ойтур шаап турганнар. Мынчангаш чамдык феодалдарның Хуралга чоок турган хөй санныг ядыыларны совет төлээлэрийн салдарындан, деткимчезинден чара кирерин оралдажып турга-лы үстүндө чижектерден илден-дир.

Хуралга чугаалажып турган айтырыглар араттарның сеткил-сагыжын өөртүп, оларның бот-идепкейин көдүрүп, хуралдың ажил-чорудулгазы, оон хүлээп ап турган шийтпирлери арат чонга политиктиг школа бооп арткан. Кижигүрүзү хойлу муруунга дең эргелиг болур деп Конституциянын чүүлүн араттар боттарынын аразынга аажок деткин, чөпсүнүп, хүлээп ап турганын Хуралдың протоколунда безин демдеглээн. «1921 чылдың 8 айнын 13-те Суг-Бажынга чыылган Танды-Тыва улустуң бир дугаар революстуг хуралынын протоколу» деп документиде мындыг одуруглар бар:

«Хуралга Танды-Тыва улустуң төлээлери дараазында кожууннардан болгаш сумулардан кээп олурушканнар:

Бээзи кожуундан:

1. Чымба бээзи
2. Ананды дузалакчы (Хертек сумуздан)
3. Шагаачы мээрең (Кыргыз сумуздан)
4. Сонам-Байыр чагырыкчы (Кыргыз сумуздан)
5. Балган чайзан (Кыргыз сумуздан)
6. Сонам чагырыкчы (Түлүш сумуздан)
7. Базаң-хөө чалаң (Түлүш сумуздан)
8. Сүрүңмей хаа (Түлүш сумуздан)
9. Борбак-оол чагырыкчы (Тумат сумуздан)
10. Байыр чайзан (Долаан сумуздан)
11. Каленшай демчи- (Долаан сумуздан)
12. Саая чайзан (Улуг-Түлүш сумуздан)
13. Тыккыр чалаң (Улуг-Түлүш сумуздан)
14. Ёзуту мээрен (Салчак сумуздан)
15. Тондуп чаңгы (Күжүгет сумуздан)
16. Серен-Тондуп мээрең (Чаатты донгак сумуздан)
17. Түвендей чалаң (Чаатты донгак сумуздан)
18. Тондуп мээрен (Чаатты донгак сумуздан)
19. Балчыр чайзан (Сат сумуздан)
20. Седенчап демчи (Куулар сумуздан)

Даа кожуундан:

1. Хүн ноян Буян-Бадыргы (Монгуш сумуздан)
2. Бадар-хөө чагырыкчы (Монгуш сумуздан)

3. Нарамандыгы чагырыкчы (Ондар сумузундан)
4. Кижэ чаңгы (Ондар сумузундан)
5. Назыты чагырыкчы (Улуг-Ооржак сумузундан)
6. Байысклаң чагырыкчы (Қара-Монгуш сумузундан)
7. Делгер чаңгы (Улуг-Ховалыг сумузундан)
8. Седен чалаң (Улуг-Ховалыг сумузундан)
9. Баян чаңгы (Биче-Ооржак сумузундан)
10. Байысклаң хүндү (Саая сумузундан)

Маады кожуунундан:

1. Лопсан-Осур чагырыкчы (Маады сумузундан)
2. Сайын-Белек чагырыкчы (Маады сумузундан)
3. Соскар-Барма хүндү (Чооду сумузундан)

Тожу кожуунундан:

1. Лопсан мээрэң (Кол сумузундан)
2. Туганчы кескнй (Ак-Чооду сумузундан)

Шалык кожуунундан:

1. Чалзырай чагырыкчы (Шалык сумузундан)

Салчак кожуунундан:

1. Конга чагырыкчы (Салчак сумузундан)
2. Даваа чаңгы (Салчак сумузундан)
3. Бүрбү чалаң (Салчак сумузундан)
4. Чамзы мээрэң (Кыргыс сумузундан)
5. Гончун мээрэң (Кыргыс сумузундан)
6. Чанзаң мээрэң (Бай-Қара сумузундан)
7. Баа мээрэң (Бай-Қара сумузундан)
8. Қалзаң хүндү (Бай-Қара сумузундан)
9. Сүрүн чалаң (Кол сумузундан)

Оюннар кожуунундан:

1. Ажыккай бээзи (Оюн сумузундан)
2. Дарыма дузалакчы (Оюн сумузундан)
3. Темир чагырыкчы (Оюн сумузундан)
4. Сундуй чагырыкчы (Оюн сумузундан)
5. Оруйгу чаңгы (Оюн сумузундан)
6. Чыргалаң хелин (Оюн сумузундан)
7. Мөнгө кожуун чаланы (Оюн сумузундан)
8. Маныкай мээрэң (Оюн сумузундан)
9. Баа-Хөө мээрэң (Оюн сумузундан)
10. Чалзырай хүндү (Оюн сумузундан)

11. Майынды дарга (Оюн сумузундан)
12. Тангай-Хөө дарга (Оюн сумузундан)
13. Патшиг дарга (Оюн сумузундан)
14. Кара-Баштыг дарга (Оюн сумузундан)
15. Сарыг чагырыкчы (Оюн сумузундан)
16. Шывак мээрэн (Иргит сумузундан)
17. Түмөн-Назытты чагырыкчы (Чооду сумузундан)

Улуг хуралдың ажылынга киржип турган Совет Россияның төлээлери:

1. Сибирьниц революстуг комитединиң (Сибревкомнуң) төлээзи П. Г. Сафьянов.
2. Крайның революстуг комитединиң (крайревкомнуң) даргазы Г. Я. Стрелков.
3. Крайревкомнуң даргазының оралакчызы Сухорослов.
4. Шериг комиссары Я. С. Чугунов.
5. Партизан отрядының командири С. К. Қочетов.
6. Партизан отрядының штаб начальниги А. П. Квитный.
7. Төлээ чериниң дипломаттыг килдизиниң эргелекчизи П. С. Медведев
8. РКП оргбюро кежигүнү М. М. Терентьев.
9. Тывада совет колонияның 12-ги крайсьездизиниң делегаттары эшгер Лидин, А. М. Сафьянова, Г. И. Стрелков, М. Гурков, Г. Завьялов, Макаров, Кирьянов, Т. Е. Власов, Ф. Е. Сухомлинов.
10. Очулдурукчу В. Путинцев.

Улусчу-революстуг Моолдан хуралга киришкеннер:

1. Моол төлээлерниң кежигүнү Чегдыржап.
2. Төлээлерниң кежигүнү болгаш Коммунистиг Интернационалдың Браккы Чөөн Чүк секретариалының төлээлекчизи эш Цивелжанов.
3. Төлээлерниң кежигүнү эш Боровиков В.

Танды-Тываның девискээринде чурттап турар көрсөйлөргө өмүңээзинден доктор Цой хуралга киришкен.

Хуралдың президиум кежигүннеринге 11 кижи соңгуткап:

1. Ананды дузалакчы
2. Дарыма дузалакчы
3. Сайын-Белек чагырыкчы
4. Назытты чагырыкчы
5. Лопсан мээрэн
6. Койга чагырыкчы
7. Хүн ноян Буян-Бадырғы
8. Чалзырай чагырыкчы
9. Ажыккай бээзи

10. Чымба бээзи

11. Лопсан-Осур чагырыкчы

Совет делегаттардан президиумга:

1. И. Г. Сафьянов
2. Г. Я. Стрелков
3. М. Гурков
4. Я. С. Чугунов
5. П. С. Медведев олар сонгуткап.

Хурал даргазынга хүн ноян Буян-Бадырғы, секретарынга Дарыма ду-
залакчы сонгуткап!¹

Улуг хуралга Сибревкомнун төлээзи И. Г. Сафьянов, крайревкомдан
Г. Я. Стрелков, Совет Россияның Кызыл Шеринден Я. С. Чугунов, орус
хэрэеженшерден А. М. Сафьянова, РКП (б)-ден М. М. Терентьев, моол тө-
лээлерниң өмүнээзинден Чегдыржап, кызыл партизашардан С. К. Кочетов,
Урянхай крайның орус чонундан М. Гурков, Тожу кожууннун орус чуртта-
чыларындан Ф. Е. Сухомлинов, Тывада көрейлерден Цой олар байыр чеди-
рини чүве чугаалааннар.

Улуг хуралдың даргазы Хүн ноян Буян-Бадырғы ол байыр чедиринш-
кинеринге хары сөс алгаш: «Мынчага дээр ак орустар-даа, кыдаттар-даа
Танды-Тываның чонун янзы-бүрү дорамчылап, кызып-кыйып чораан. Чүгле
ам кээп, чаа Совет хоойлунун тывылганы-биле, Сибревкомнун төлээзи эш
Сафьяновтун чедип келгени-биле холбаштыр Танды-Тываның эрге-медел чок
чорааны узукаттынып турар-дыр— деп медеглээн.— Шаг үден бээр эрги
хааның Россияның, Кыдат болган Моолдун биске хичек-човулаң чедирип,
бастып дарлап чорааны моон мынчаар соксаар болган Танды-Тыва Улус ам
бодунун амыдыралы эрге-шөлээлиг, өөрүшкү-маннайлыг болзун дээш, ону
чаа ёзу-биле эргелеп-башкараар арганы тып алганы бо-дур...»²

«Чөптүг Совет хоойлу бар деп шагда-ла дыңнаан мен, ам ону Танды-
Тывага ажыглаар анаар-дыр, ынчангаш ол хоойлуну байырлап хүлээп алыр-
дыр» деп. Маады кожууннун төлээзи Лопсан-Осур чагырыкчы чугаалаан.
Байыр чедириншкинери болгаш оларга харылар доосту бээрге, төлээ
чоринин дипломаттыг килдизиниң эргелекчизи П. С. Медведев орус төлээлер-
ниң данзызын ёзугаар оларның шуптузун Улуг хуралдың киржикчилеринге
таныштырган. Оларга бадылаар азы чөвүлээр эргени бээрин Улуг хурал боду
шиятпирлээр. ужурлуг дээрин ол дыңнаткан. Санал-онал солушкаш, орус
чоннун төлээлеринге бадылаар эргени тыпсырын Улуг хурал шиятпирлээш,

¹ Таңды-Тыва Улустун бүгү кожуунпарының төлээлекчилеринин
1921 чылдың август 13-те Суг-Бажы деп черге чыылган бирги революстуг
Улуг хуралының протоколу. (Орустап бижээн.) ГДЛТЭШИ-ниң архиви
Ар. 1--2.

² База ында. Ар. 5.

орус төлөөлөрдөн президиумга беш кижини: И. Г. Сафьянов, Г. Я. Стрелков, М. Гурков, Я. С. Чугунов, П. С. Медведев оларны немей соңгаан.

1921 чылдын август 14-те, дүштеки чапсар сөөлүндө, Улуг хурал Таңды-Тыва Улустун (Урянхайның Улузунун) тускай догунаарының болгаш ооң-биле холбаштыр Таңды-Тываның чаа чазааның даштыкы политиказын орус азы моол чагыргаларның камгалап хайгааралы-биле чорударының дүгү-бүгүндө айтырыгны чугаалажып эгелээн. Назыты чагырыкчы, Лопсан мээр, Сайын-Белек чагырыкчы, И. Г. Сафьянов, Хүн ноян Буяп-Бадырғы, Апаңды дузалакчы болгаш Оюн, Салчак, Шалык кожууннарның төлөөлери санал берген.

Таңды-Тыва Улус болза, хостуг, бодунуң иштики херектерин эргелен башкарарда кымдан-даа хамаарылга чок бүгү улустун күрүнеси болур, делегей харылзааларының талазы-биле Россияның Совет Федеративтик Социалистик Республиказының камгалап хайгааралын Таңды-Тыва Улус хүлээп көөр деп шийтпирин Улуг хурал чаңгыс үн-биле бадылаан.

Тыва Арат Республиканың баштайгы Конституциязын август 14—15-те Улуг хуралга чугаалажып көргөн. Улусчу революцияның баштайгы базымнарын, Тыва Арат Республиканың төрүттүнгенин бир-ле дугаарында хоойлунду дугаагааткан Конституцияның төлөвилени колдуунда совет төлөөлөр — Сибревкомнун төлээ чери, Тывага чурттап, ажылдап турган коммунистер ажылдап кылган. Бээзи кожуун биле Даа кожууннун эрге туткан нояннар база-ла ындыг байдалдыг төлөвилелди саналдап киригенер. Ол төлөвилелдер дугайында янзы-бүрү саналдар болгаш маргылдаалыг айтырыглар база тургулаан.

Чугаалажып, сүмөлешкен соонда совет төлөөлөргө киригени төлөвилел колдуунда күштүг болуп арткан.

Таңды-Тыва Улус республиказының Конституциязын 1921 чылдын август 15-те орус, тыва болган моол дылдарга чарлап таныштыргаш, бадыладырға ону Улуг хурал чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Таңды-Тыва Улус республиказының бир дугаар Конституциязы ынчаар тывылган.

ТАНДЫ-ТЫВА УЛУС РЕСПУБЛИКАЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ¹

1. Таңды-Тыва Улус республиказы болза бодунуң иштики херектеринин талазы-биле хостуг, кымдан-даа хамаарылга чок, Таңды-Тыва улустун тускай күрүнеси болур.

Делегей харылзааларының талазы-биле республика Совет Россияның камгалап хайгааралынга бактаап турар.

2. Таңды-Тыва Улус республиказының бүгү-ле хамаатылары бүгү чонунуң чөпшээрели-биле үндүрүп турар хоойлунуң мурнунга дең эргелиг болур.

¹ База ында. Ар. 5—7.

3. Чоннуң эртем-болбаазиралын болгаш культурулуг деңгелин бедидер дээш республика сагыш салыр.

4. Таңды-Тываның хамаатылары бодунуң күзели-биле кандыг-даа шажыңга чүдүлгө кылып болур эргелиг. Мал, чер ажылы-биле амыдырап чоруур лама сагылдыг кижилер болгаш хүрээ-хиттин хуурактары өске бүгү хамаатылар-биле бир дөмей хөй-ниитиниң албанының онаан күүседир ужурлуг, ыңчангаш хөй-ниити албан-дужаалдарын олар-биле денге эдилээр эргелиг болур. Хууда ажыл-агыйы чок, чүгө шажын-чүдүлгөден кирген хөрөнги-биле амыдырап-чурттап чоруур лама сагылдыг кижилер хамааты херектеринге киржир эрге чок болур база албанның онаан күүседиринден бүрүн хостадыр ужурлуг.

5. Республика бүгү хамаатыларның кадыкшылының дугайында сагыш салыр.

6. Республика өске чурттар-биле дем-каттыштырып тургаш, күрүнениң бодунуң сан-хөөзүн тургузуп алыр болгаш чурттуң экономиктиг байдалын экижидер дугайында сагыш салыр, ооң-биле чергелештир чуртту даштыкының капиталистериниң эжелеп алырын болдурбас ужурлуг.

7. Байысаалга үезинде кижилерни шаагайтаар, дөңгүлээр болгаш эриидээр чорукту күш чок болдургаш, торгаар азы эдип чазаар күш-ажыл кылдыртыры-биле солуур. Бай-шырак кижилерни шүүгүнүн шиитпири-биле торгааш, ниитиниң саңынче кириер болгаш албададып ажылдадыр. Хөрөнги-хокшул чок кижилерни дорт-ла хөй-ниитиге ажыктыг ажылдарже хаара тудар. Албададып ажылдаарыңга шииттирген кижилерни ажылдадыры-биле Төп Чөвүлөддиг чаныңга хосталга казырының тускай бажының тургузар.

8. Таңды-Тываның девискээрин даштыкы капиталдың колониязы болдурарын оралдажып турар ак дээрбечилерге болгаш өске-даа империалистерге удур шиитпирлиг демиселди республика Совет Россия-биле эвилелдежип алгаш чорудар.

9. Республиканың хойлу үндүрер дээди эрге-чагыргазы болза чылда бирден эвээш эвес удаа чымлдырар, арат чоннуң сонгуп чоруткан төлээлери олуржур бүгү кожууннарның Улуг хуралы болур.

10. Таңды-Тыва бүгүде хуралыңга төлээлери кожууннарның суму бүрүзүнүн ниити хуралдарыңга соңгуур, эң эвээш сумудан 2 кижиге соңгааш, оларның санын сумуларның чонунуң хире-чергезин барымдаалап чоорту көвүдөдир.

11. Күүсекчи дээди эрге-чагыргага база-ла кожууннарның төлээлекчилеринден (кожуун бүрүзүнден бир-бир кижиге) тургустунган бүгү-ниити Төп Чөвүлөл (чазак) болур. Улуг хуралды чымлдырар аразында бүгү эрге-чагырга Төп Чөвүлөгө (чазакка) хамааржыр. Төп Чөвүлөл (чазак) бо Конституцияны езугаар доктаалдарны хүлээп алыр.

12. Төп Чөвүлөл республиканың бүгү ажыл-херээн башкарып, ээлчег езугаар бүгүде хуралдарны чымлдырып, даштыкы-биле харылзааларга республиканың муриундан төлээлээр.

13. Бодунун ажыл-чорудулгазынга Төп Чөвүлел бүгүдө хуралдың диктиваларын удуртулга болдурар болгаш ооң мурнунга коллективтиг хары-салганы чүктээр.

14. Төп Чөвүлелдин ээлчеглиг хуралдарын чылда 4-тен эвээш эвес чыылдырар. Чөвүлелдин 2 кежигүнүнүн саналы-биле Төп Чөвүлелдин ээлчег чок хуралын чыылдырып болур. Төп Чөвүлелдин болгаш ооң чагырга чериниң хуралдарының аразында эрге-чагырганы Чөвүлелдин кежигүннериниң бирээзи ээлчег езугаар удуртуп башкарар.

15. Төп Чөвүлелдин эргелелиниң административтиг ажыл-херектерин башкарып чорударда практиктиг ажилдакчыларны (чогуур негеттийип турар санын барымдаалааш) ажылга чалап, кириштирип болур.

16. Кожууннарга эрге-чагырганы кожуун хуралынга сонгуттурар үш кижини-биле кады кожуун эргелекчизи боттандырар. Кожууннар хуралдарын чылда ийи катап ол коллектив болгаш кожуун эргелекчизи чыылдырар болгаш ооң шийтирилериң удуртулга болдурар.

17. Суму хуралдарынга сонгудар үш кижини составтыг суму чөвүлелдери сумунуң ажыл-херээн чорудар.

18. Кожууннар болгаш сумуларның албан-дужаалдыг кижилерин кожуннарның бүгүдө хуралдарынга бадылаар.

19. Сумунуң удуртукчулары чугула апарганын барымдаалап суму хуралын чыггаш, сумуга хамаарышкан айтырыгларны ол хуралга шийтирилээр.

20. Суму бүрүзү кожуун эргелелинге, кожуун бүрүзү Төп Чөвүлелге чагыртыр.

21. Суму болгаш кожуун хуралдарының хүлээп алган доктаал-шиитпирин шын эвес болза база албан-дужаалдыг кижилериниң хөделиишкинери бо Конституцияның доктааткан дүрүмүңге таарышпас болза Төп Чөвүлел оларны күш чок болдурар эргелиг.

22. Шүүгүнүң ажыл-чорудулгазын сумуга суму чөвүлели, а кожуунга — кожуун чөвүлели чорудар, а ол черлерге шийтирилеттинмес херек болза, Төп Чөвүлелге сайгарып көөр.

1921 чылдың август 15-те Конституцияны хүлээп алган. Дүштеки чапсар сөөлүндө Оюннар кожууннуң төлээзи Даа-Хелиниң чедип келгенин чарлаан. Араттың революстуг намының Барыын Моол комитединиң төлээзи эш Мартинеллини Улуг хуралдың хүндүлүг аалчызы кылдыр санаар деп саналды хүлээп алган.

Таяды-Тыва Улустуң Төп Чөвүлелиниң (чазаанын) составынга 7 кижини сонгаан:

1. Буян Бадыргы Хүн ноян
2. Чымба Бээзи
3. Соднам-Балчыр Амбын Бейли
4. Лопсан-Осур чагырыкчы
5. Тоңмит Хүн ноян

6. Дамдың Хүн ноян

7. Ензак чагырыкчы

Төл Чөвүлелдин (чазактын) даргазынга амбын-ноян Соднам-Балчыр томуйлаткан. Тоңмит ноян биле Соднам-Балчыр хуралга келбээн, ол хиределе оларны чазактын составынга соңгаан. Соднам-Балчыр чазак даргазы албан-хүлээлгезин күүседип кирбейл, 1923 чылда Моолдан ээн кел чораш, Тес-Хем суунга дүжүн өлгөн.

Чазактын бир дугаар пленуму азы хуралы 1921 чылдың октябрь 3-те чыылган туарын, өскээр чугаалаарга, Улуг хурал доозулган соонда 48 хонгаш чазактын бир дугаар хуралы болурун доктааткан.

Чазактын доктаамал турар чери Хем-Белдири болур деп шийтирлээн. Чазак черинин доктаап турар, ажылдаарынга хереглээр ийи бажыкны совет төлөөлериниң өмүпээзинден тускайлап бээрин аазаан.

Бүгү-Тываның Улуг хуралы тыва улустун төөгүзүнге, тыва чоңун депшилгелиг хөгжүлдезинге төөгүлүг базымны кылган. Чүл дизе, ол Хурал феодализмниң дазылыш тура тыртар сорулгалыг арат чоңун революстуг демиселинин эгезин, ёзулуг улусчу демократтыг күрүне тургузууң чедип алырының эгезин база Совет Россияның хөй националдыг акы-дуңмалышкы улустары-биле найыралды, кады ажылдажылганы улам-на быжыглаарынын болгаш сайзырадырынын сорулгазын салган.

Тыва Арат Республиканың үндезилеттингенниң баштайгы чылдарында феода-теократ бөлүктөр, оларның талалакчылары араттарның политика талазы-биле хожудангай чоруун база оларның аразында ёзулуг революстуг арга-дүжүлгалыг кадрларны чогун ажылгап алгаш, сумуларга, кожууннарга, төпке-даа эрге-чагырга органнарын холгаарлап алыр аргалыг болганнар. Бо чылдагаан-биле аныяк республикага революстуг, демократтыг чаартылгалар оожуму-биле, харын-даа чидигленген аңгы демиселинин байдалдарынга боттанып чоруттунуп турган.

В. И. Ленинге баштаткан Совет чазак чаа күрүнениң тывылганынга байыр чедирип, 1921 чылдың сентябрь 14-те РСФСР-ниң Даңтыкы херектериниң Улус Комиссары Г. В. Чичеринниң ат салганы кыйгырыгны тыва улуска чоруткан. Ол кыйгырыгда мынча дээн:

«Амгы үеде, Россияның ажылчыннары-биле тараачыннары чоңну көөр хөңнү чок кара туразында аажылап турган хаан чазакты дүжүргөш, хаанның дүжүмөттерин эрге-чагыргадан шуут чайлаткан үеде, ажылчы массаларның күзел-соруун илергейлээн Россиянын ажылчын-тараачын чазаа Урянхай крайны бодунуң девискээри кылдыр көрбейн турар болгаш ону ынчаар көөр кандыг-даа барымдаазы чок деп байырлыгы-биле дыңнадып тур».

Тыва Арат Республиканың тускай хамаарышпас чоруун хүлээп көргөн, оон төөгүлүг хөгжүлдезинге бүгү-ле таланың экономиктиг, политиктиг болгаш культурулуг дузаламчызын көргүзерин Совет чазак магадылаан.

Критика болгаш библиография

Зоя САМДАН,

филология эртежериниң кандидады

ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ КАВАЙЫ

Тыва литература болгаш чугаа культуразының дугайында

Чугаа культуразы биле чечен чогаалдың сайзыралы быжыг харылзаалыг. Кандыг-даа нация улустарның дылының байлаан, чугаазының культуразының беднин ооң профессионалдыг литературазының сайзыралының деңнели бадыткаар.

Тыва чечен чогаалдың амгы үеде байдалы тыва литературлуг дылдың нийтизи-биле хевирлеттингенин херечилеп турар.

Совет Эвилелиниң 79 национал литератураларының аразында тыва литература чаа бижиктиг биче буурай улустарның литератураларынга хамааржып турза-даа, оон чартык чүс чыл ажыг сайзыралы өске үр чылдарда хөгжүп келген литератураларның нийти угланышкынындан барык дудак чок көдүрлүп орар. Ооң херечизи — тыва литературада эпика, лирика, драманың янзы-бүрү жанларының улуг кезни хевирлеттинип келгени бооп турар. Чаа бижиктиг литератураның мындыг дүрген хөгжүп келгениниң кол барындааларының бирээзи — тыва дылдың күжүнде.

Тыва дыл — тыва литератураның кавайы. Төрөөн дылдың чогаадыкчы күжүн чүгле шүлүкчүниң одуруглары чиге илередип болур:

..Тыным болган тыва дылым, кызыгаар чок
Октаргай дег делгем-дир сен, байлак-тыр сен.
Оглуң менден эртинени харамнанма,
Тырым болба, дээжизинден хайырлан чор.
Сен чок черге — сеткил-чүрээм курут-хоозун,
Сен чок черге — хову кезээни каңмыыл-дыр мен.
Чаагай чолум, алдар-адым сенде тудуш,
Чалгын-чакпам болуп чор сен, тыва дылым!

(А. Даржай. «Тыва дылым»)

Үжүк-бижик чок турган шагда бэин тыва дыл кончуг сайзыраңгай турганын чүс-чүс чылдарда читпейн дамчыл келген улустун эгээртинмес байлак аас чогаалы бадыткап турар. Ынчангаш тыва литератураның бир кол тепкижи — аас чогаалдан үндезилеттинген байлак дылында. Тыва чогаалчылар дылдын уран-чечен аргаларын аас чогаалындан болгаш чоннуң чугаазындан үлдезилеп ап, оон-даа ыңай сайзырадып турар.

Тыва улустун чугаа культуразында чечен сөс көскү черни ээлеп турар. Чогаалдың үндезини болур чечен сөске тыва улустун хамаарылгазы шаандан тура онзагай чораан.

Сөске ыдыктыг хамаарылганың ук дөзү бурунгу ёзулалдардан эгелээн диге чазыг болбас. Янзы-бүрү тарбыдал сөстери, хоруглар, мифтерден эгезин алгаш, уран сөс улустун аас чогаалынга оон-даа ыңай чеченчип сайзыраан. Бурунгу кижилер бойдустун, кижинин, амыдыралдың бүгү-ле талаларын сөстүн ыдыктыг күжү-биле холбаар турганын аас чогаалынын хөй янзы жанрлары херечилеп турар: мал алзыры, хат кыйгылары, дээр чадаары, хартыгайлаары дээш оон-даа өске. Чангыс чүгле алгыш-йөрээлдерни ап көрээли: ат бээрде йөрээл, баш дүгү кыргырыда йөрээл, куда йөрээлдери, бөдей өг йөрээли, шагаа уткуурда йөрээл, чажыг йөрээли; алгыштарны көрээли: молдурук алгаары, хей оорга алгаары, чарын алгаары, анчылар алгыжы, бай ыяш дагыры, буга дагыры дээш оон-даа өске.

Амыдырал чангыс талалыг эвес, эки-бактыг, ак-каралыг болгаш аас чогаалынын жанрларында-чоннуң чаагай сеткили синген алгыш-йөрээлдерден аңгыда ооң хилинчек-килени долган каргыш-халактар деп тускай жанр база бар.

Чарын алгаары:

Чарын эъдин соя тырткаш
Чааскаан чип көрбээн мен.
Чангыс даайлыг кижини мен —
Чарын эъдин диштевес мен.

Дээр чадаары:

Өршээ хайыракан, оран-тандым,
Кудай динмирээшкимин,
Чайлап өршээ, кыйбап өршээ.
Улу чылдыг оолдарлыг мен,
Ак сүдүм чажып тур мен,
Ыштыг саңым салып тур мен.
Хойнуңарга хойлаңар,
Колдуңарга кызыңар,
Өршээ хайыракан, оран-тандым!

Хем, суг кешкенде хартыгайлаары (дайгылары):

Ойт, Хемчим, Хемчим,
Кежир чалгы, оран-тандым.

Ажы-төлүм биле,
Алган кадайым биле
Далайны кежип чыдыр мен.
Хартыгай, хартыгай, эй!
Хартыгай, хартыгай, эй!
Хартыгай, хартыгай, эй!

Шагаа уткууру:

Айым чаазы, хүнүм эртези,
Эрги чылды үдеп тур мен.
Чаа чылды уткуп тур мен,
Буура дег чыл эрти,
Бодаган дег чыл келди.

*Мал саап турда келген
кижиңиң алганыры:*

Сааны көвүдезин,
Савазы долзун.
Амытанны амыраткан
Ак сүдү көвей болзун.
Сагган малдың саны өссүн,
Сагган сүдү савазырап турзун.
Чалаң саржаа элбеп турзун!

Тоолчу, ыраажы, чечен кижилерге тыва улустуң хамаарылгазы шаандан тура эн-не хүндүткелдиг.

Чеченнерниң урап сөстү камныг, хайыралыг сайзырадын келгениниң бир чижээ — шаандакы Тывага тоолчу, ыраажы (дашка тудар), чечен кижилерниң аразында маргылдажыры, чижери турган. Чеченнер чижери тускай чурумнуг, амгы үе-биле алып болза, ёзулуг-ла чугаа культуразының тускай школазы болур.

Чугаа культуразының өзээ болур чоннуң аас чогаалының илереттинген сөске хамаарылгазын *үлегер домактар* чижектеринден ап көрөөли:

Үнениң дугайында: «Сөглээн сөс — керткен ыяш», «Үлегер сөсте нүгү: чок, үер сугда балык чок», «Мал киштежиң таныжар. кижини чугаалажып таныжар»;

Хайлыг-хоралынын дугайында: «Тенектин сөзү анчыг, теректин бүрүзү ажыг», «Узун дыл башка ораажыр, узун эдек бутка ораажыр», «Бүргөг ыяш чимис чок, хоозун чугаа дуза чок», «Чорук багы — чаа, сөс багы — чаргы», «Эп бажы — чаг, сөс бажы — хан», «Хөй сөсте олча чок. чаңгыс сөсте хор чок».

Шыныны: «Шын сөске чон ынак, шык черге үнүш ынак». «Багда доп быжыг, сөсте шын быжыг», «Чөптүг сөсте буруу чок, чөрөмеде сөөк чок», «Шынын сөглээн кижээ тенек кижини өштүг, шывык туткан кижээ ызырар ыт өштүг».

Чигези: «Сөглээр сөстүң чигези херек, чиир эъттин чаглы херек», «Бижектин чидин херек, сөстүң чигези херек».

Кожамыктарда:

Көвей-балай сөзүм не чок,
Көпкө чашпыыр хөңнүм-не чок.
Багай-көвей сөзүм-не чок,
Байга чашпыыр хөңнүм-не чок

Чөчөк үнгөн Чеди-Белдир,
Оъттуг, суулуг чыдыр ла бе?
Чечен сөстүг мээң эжим
Эштиг-өөрлүг олур-ла бе?

Улустуң ырларында:

Дарган кижн соккан хомус
Дошпулуурдан эткир болур.
Даггырактын шынчы сөзү
Донгурактан чидиг болур.

Казылгандан кара чараш,
Каткың-на кай, чугааң-на кай?
Сөөскөндөн кызыл чараш,
Сөзүң-не кай, чугааң-на кай?

Моон ап көөргө, тыва улустуң чугаа культуразы бурунгу үелерден бээр чорту сайзырап келгени база тыва дылдың эдилекчилери — чон чечен сөстүң мерген күжүн шагдан тура бедиң үнөлөп чорааны көскүдүр.

Аас чогаалында синген дылдың байлак курлавырлары тыва литературада канчаар ажыглаттышып, оон-даа ынай сайзырап турары?

Тыва литератураның поэтиктиг дылынын амгы үеде байдалын тыва чогаалчыларның чогаалдарындан көрүп болур. Үндезин урап-чечен аргалардан синтаксистиг параллелизм, деннелге, метафора, эпитет дээн чижектиг поэтиктиг аргалар эпиктиг болгаш лириктиг жанрларда калбаа-биле ажыглаттышып турар. Ол ышкаш чаа аргалар база жанрлар немежин, тыва литератураның дылын улам сайзырадып турар. Чижээ, баштайгы шүлүктөрдө, өтөрктөрдө, чечен чугааларда аас чогаалындаң үндезилеттинген аллотория, инвербола дээн чижектиг поэтиктиг аргалар хөй таваржып турган болза, амгы үениң роман, тоожу, драма, шүлүглөл, сонет, верлибр дээн чижектиг жанрларда кижиниң иштики делегейин көргүзерде поэтиктиг ассоциация азы иштики монолог чижектиг дылдың чаа аргаларын ажыглап турар апарган.

Тыва чогаалчыларның чогаалдарының дылы бот-боттарыкча дөмейлешпес сизагай талаларлыг. Бир эвес оларны кысказы-биле бөлүктээр болза, тыва литературада хевирлеттинип келген ийн янзы традиция бар. Маадырлыг тоолдардан үндезилеттинген эпиктиг (калбак) тоожуушкун чогаалдарында колдан турар чогаалчыларга С. Сарыг-оол, С. Тока, О. Саган-оол, М. Кенин-Лопсан, К.-Э. Кудажы, С. Сүрүн-оол, Э. Донгак олар хамааржыр. Улустуң ырларындан, алгыш-йөрээлдерден, бурунгу түрк бижик тураскаалдарындан эгелеп сайзыраан лириктиг аян колдап турар чогаалчыларга С. Пюрбю,

Ю. Кюнзегеш, А. Даржай, К. Черлиг-оол, В. Серен-оол, М. Доржу дээш оон-даа өскелер хамааржыр.

Бо ийн традицияның иштинде база тускай угланышкыннар бар. Чижээ: О. Саган-оолдун чогаалдарында публицистиг угланышкын күштүг болза, К.-Э. Кудажы, М. Кенин-Лопсаңнын чогаалдарында романтика болгаш символика күштүг. А С. Сүрүн-оолдун, В. Монгуштуң чогаалдарында шоодуглуг аян колдап турар.

Аас чогаалының уран-чечен аргаларын, дылын чогаадыкчы ёзу-биле ажыглаар талазы-биле С. Сарыг-оол, С. Пюрбю, Ю. Кюнзегеш, М. Кенин-Лопсаң, К.-Э. Кудажы, А. Даржай, К. Черлиг-оол дээш оон-даа өскелер тыва литературага боттарының көскү үлүүн киирген.

Ындыг-даа болза үстүнде адаттынган аас чогаалының байлак жанларының дылын бистия чогаалчыларывыс ам-даа чедир сайзыратпайн турар. Аас чогаалын чогаадыкчы ёзу-биле улам ханы ажыглаары тыва литератураның хөгжүүрүнүн болгаш тыва дылды сайзырадырынын бир кедилиг оруу болур ужурлуг.

Кандыг-даа улустун чечен чогаалының дылы литературлуг дылдан делгем болур ужурлуг. Тыва чогаалчыларның чогаалдарының дылында база литературлуг дыл колдап-даа турза, ында архаизмнер, диалектизмнер, кара чугаа дээш оон-даа өске дылдын хевирлери кирип турар.

Тыва чогаалдарда ажыглаттынып турар дылдың чүс-чүс чылдарда читпейн чораан байлак курлавырлары сөөлгү үеде кызыылап бар чыдар. Чогаалдарның дылы чангыс аай, кандай, кургаг апар чыдар, харын-даа албан-дужаал дылы колдап эгелээн. Мындыг байдалдың кол чылдагааны — тыва дылдың ажыглалының чоорту кызыылай бергени.

Тыва дылды күрүне дылы кылыр дээш сөөлгү үеде алдынып турар хемчеглер — бо байдалдан уштунарының бир кол аргазы болуп турар. Ынчангаш тыва национал литератураның салымы тыва дылдың сайзыралы-биле тудуш.

Бо айтырыгны шитпирлээри дээрге, национал кызыы билишкин эвес, а интернационалчы кижизидилгениң чарылбас кезин болур ужурлуг. «Кандыг-даа кижиниң кол дылы дээрге иезиниң дылы болур. Бодунун дагларынга ынак эвес кижини, өскелерниң шынааларынга ынак бооп шыдавас. Бажыңдан тыппаан аас кежикти кудумчудан тып албас сен. Бодунун иезинче дүкпүрүпкен кижини өске херээжен кижиге база дүкпүрүптер...» — бо ханы уткалыг сөстөрүн лок улустун шүлүкчүзү Абуталиб Гафуров чугааланын Расул Гамзатов «Мээң Дагестаным» деп номунда хөй-хөй чижектер-биле бадыткап көргүскен.

ДОПЧУЗУ

РОМАННАР, ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Кызыл-Эник Кудажы. Уйгу чок Улуг-Хем. Романдан эгелер</i>	3
<i>Монгуш Көнин-Лопсан. Дайзын уруу. Тоожудан эгелер</i>	21
<i>Монгуш Доржу. Мени мана, Аяс. Буянмаа. Дозур-Кара</i>	31
<i>Владимир Ондар. Өжээн</i>	41

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

<i>Екатерина Танова. Тыва черге йөрөөл</i>	59
<i>Юрий Кюнзегеш. Эне хемим эргим кызы. Карактарың оду чылыг. Шүлүкчүнүн орнукушудуу ыржым, шириин</i>	62
<i>Александр Даржай. Үштээн шүлүктөр. Кижиниң миннишишкени</i>	67
<i>Куулар Черлиг-оол. Малчын. Бичии шүлүглел</i>	70
<i>Монгуш Өлчей-оол. Аалчы-ла чылыг хонза. Өске оглу. Азыракчы ораным</i>	73
<i>Салчак Молдурга. Ыдык хөөргем</i>	77
<i>Борис Чюдюк. Хиндиктиг-Хөл. Тоолчаан домак</i>	78
<i>Зоя Намзырай. Сеткилимде чурттап чоруур. Кюнзегештиң шүлүктери. Ава чүрөөн камнап чоргар</i>	83
<i>Эдуард Мижит. Верлибрлер</i>	85

<i>Сайлыкмаа Комбу.</i> Ыыттава, кударалым, ыыттава. «Төлгөң-билс мени харын...»	87
<i>Борис Куулар.</i> Хөңнүм чайгаар дидиреди. Дүштөн ырам	89
<i>Саяна Өндүр.</i> Көжээде бижик. «Кудумтулун ортузунда ак-көк шалбаа...»	90
<i>Аңгыр оол Күжүгет.</i> Төрээи сдээм. «Эргим сарыым ийи бистер душкандан бэтр...»	82
<i>Алдын-оол Севек.</i> Тайгадаң чагаа. Сарыннал	93

ШООДУГЛАР, ДУЗААШКЫННАР

<i>Василий Монгуш.</i> Даалга. Шенелде	95
<i>Василий Хомушку.</i> Демир ыяштар. Хаарыктын агызы. Өскээр сургакчылаан. Салчаашкын	100
<i>Вячеслав Тимофеев.</i> Шаннал акшам казыткарым. Өңнүүм боорга. «Таакпылаар эвес мен». <i>Очул. Д. Чыдым</i>	104
<i>Сергей Шаалы.</i> Кургаг айбы. Кыргыз-авам белээ. Тослай кежи бөрт	109

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Сес үжүк	112
<i>Экер-оол Кечил-оол.</i> Харда истер. Чунгуда. Бойлаан арга	115
<i>Шаңгыр-оол Суваң.</i> Чүрөк дужунда хараал. Оглунун үнү	116
<i>Эргеп Монгуш.</i> Бистин кырган ававыс	121

ОЧУЛГАЛАР

КЫДАТ ЛИРИКАДАН. <i>Очул. Сайлыкмаа Комбу. Ли Цинчжао.</i> «Хар чаап тур...»	124
<i>Хуан Тинцзянь.</i> «Кайгамчык час кайнаар читкен?..»	—
<i>Су Ши.</i> «Сад түлээн...»	125
<i>Ли Ю.</i> Кастар үшү дыннап тур мен	—
<i>Омар Хайям.</i> Рубаилер. <i>Очул. Артык Ховалыг</i>	126
<i>Василий Шукшин.</i> Чурттаксанчыг-дыр. <i>Очул. Борис Қазырыкпай</i>	127

**ТЫВАНЫҢ УЛУСЧУ РЕВОЛЮЦИЯЗЫНЫҢ
70 ЧЫЛ ОЮ**

Владимир Очур. Танды Тыва Улустун үндөз-
лекти Улуг хуралы 150

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Зоя Самдан. Чечен чогаалдын кавайы 160

УЛУГ-ХЕМ, № 77

*Литературно-художественный
альманах*

На тувинском языке

*На первой странице обложки
слайд фотохудожника А. Л. ФУРМАНОВА*

Редактор А. У. Кукугет.

Художественный редактор М. Ч. Чесоду.

Технический редактор А. А. Чернова.

Корректор Г. Н. Биче-оол.

Сдано в набор 29.03.91. Подписано к печати 22.11.91.
Формат 60×84¹/₁₆. Бумага офс. № 2. Гарнитура лите-
ратурная. Печать высокая. Физ. печ. л. 10.5. Усл. печ.
л. 9,77. Усл. кр.-оттисков 10,06. Уч.-изд. л. 9.43. Цена
1 р. 50 к. Тираж 10000 экз. Заказ 611. ТП 1991 г.

Тувинское книжное издательство, 667000 Кызыл ул.
Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография Госкомиздата Республики Тува. 667000
Кызыл ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

1 р.50 коп.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ**